

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Душан М. Чорбић

**КЕМАЛИЗАМ КАО ФАКТОР НАСТАНКА И
РАЗВОЈА САВРЕМЕНОГ ПОЛИТИЧКОГ
СИСТЕМА РЕПУБЛИКЕ ТУРСКЕ**

Докторска дисертација

Београд, 2024

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Dušan M. Čorbić

**KEMALISM AS A FACTOR INVOLVED IN THE
ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF
THE CONTEMPORARY POLITICAL SYSTEM OF
THE REPUBLIC OF TURKEY**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024

Ментор: др Зоран Крстић, редовни професор, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

Чланови Комисије:

Проф. др Милан Јовановић, редовни професор
Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

Проф. др Владимир Ајзенхамер, ванредни професор
Универзитет у Београду – Факултет безбедности

Доц. др Стефан Сурлић, доцент
Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

Датум одбране: _____

Изјава захвалности

Неизмерну захвалност дугујем породици као и осталим, мени драгим, људима чија је подршка била од великог значаја. Захваљујем се свом ментору проф. др Зорану Крстићу на сарадњи, као и члановима комисије проф. др Милану Јовановићу, проф. др Владимиру Ајзенхамеру и доц. др Стефану Сурлићу. Најзад, захваљујем се на подршци колегама из Института за политичке студије, а посебно др Петру Матићу на вредним саветима и сугестијама.

Кемализам као фактор настанка и развоја савременог политичког система Републике Турске

Сажетак

Рад има за циљ да одговори на истраживачко питање: Да ли је након увођења вишестраначја у Турској настављен развој политичког система заснован на изворним принципима кемализма или је реч о почетку њихове редефиниције? Циљ није само испитивање кемалистичког карактера политичког система након увођења вишестраначја, нарочито после промене власти 1950. године, већ и много ширих друштвених проблема неопходних за адекватно разумевање дате проблематике. То се посебно односи на питања статуса секуларног концепта турске нације као једног од темељних кемалистичких начела. Као што ће у раду бити показано, идентитетска кретања и спорења су увелико усмерила развој турске државе и друштва у посматраном периоду.

Процес редефиниције кемалистичких принципа и поретка одвија се у хладноратовској идеолошкој борби услед чега различита тумачења носе елементе доминантних идеолошких система тог периода. Притом, поред тумачења у оквиру различитих идеолошких оквира, кемализам у овом периоду добија и озбиљну алтернативу у виду политичког ислама који доводи у питање модернизацијске и секуларне тековине кемалистичке револуције. У атмосфери такве идеолошке супростављености треба посматрати развој демократије, односно демократске дефиците оличене првенствено у етаблирању паралелних структура моћи (такозване турске дубоке државе). Специфичности таквог развоја су у значајној мери историјски условљене па се приступ историјског институционализма може узети као релевантно полазиште за анализу.

Истраживање сугерише да је након промене власти 1950. године дошло до значајног одступања од изворног кемалистичког пута. Политике нових власти и реинтерпретације кемалистичких принципа имале су вишеструке последице. Под геслом заштите кемализма, кемалистичке елите, нарочито војска и правосуђе, су постепено жртвовале исти. У својој беспощедној политици очувања кемалистичког карактера политичког система, оне су се успостављале као старатељи изван одговорности жртвујући тако и демократски развој државе. Најзад, асертивни приступ очувању кемалистичких принципа је контрапродуктивно водио њиховој постепеној редефиницији. То је посебно уочљиво у случају најзначајнијих начела – национализма и секуларизма. Сузбијање исламистичких снага забраном њихових странака и честим пучевима је на дужој стази ојачало ове опције, утичући и на свеукупну редефиницију друштвено-политичког простора у правцу све интентивнијег истицања османско-исламске компоненте идентитета. Може се констатовати да развој након 2002. године представља кулминацију у оквиру дате, историјски условљене путање.

Кључне речи: кемализам, Република Турска, Кемал Ататурк, републиканске елите, кемалистички принципи, национализам, секуларизам, исламизам, ЦХП, АКП.

Научна област: Политичке науке

Ужа научна област: Политички системи

Број уписа: 1236

УДК број: 342.5:323.1(28:32)(560)

Kemalism as a Factor Involved in the Establishment and Development of the Contemporary Political System of the Republic of Turkey

Abstract

This study aims to answer the question: Did the introduction of a multi-party system in Turkey contribute to the development of its political system based on the initial principles of Kemalism, or did it just trigger the process of their redefinition? In addition to its main point of looking into the Kemalistic character of the political system after the introduction of multipartism, especially after the transition of power in 1950, this study aims to explore much broader social issues, which are indispensable in enlightening the whole matter. In the first place, this refers to the question of the status of the secular concept of the Turkish nation, as one of the primary Kemalistic principles. This study will shed light on how changes and conflicts regarding national identity considerably determined the Turkish state's and society's development in the given period.

The process of redefining Kemalistic principles and the Kemalistic system occurs during the Cold War ideological struggle. Consequently, different interpretations bear the elements of the dominating ideological systems of the time. Over the same timescale, in addition to the interpretations within various ideological frameworks, political Islam, which challenges the modernization and the secular legacy of Kemalistic revolution, becomes an alternative to be reckoned with. The atmosphere of ideological conflicts should be taken into account when assessing either democratic development or democratic deficits, primarily epitomized by establishing parallel governance structures (so-called Turkish deep state). Historical context has a considerable impact on the character of such development. Therefore, historical institutionalism could be chosen as a relevant starting point for analysis.

Research data suggest that considerable divergence from the original Kemalist ideology took place after the transition of power in 1950. The policies of new authorities and their reinterpretation of Kemalistic principles had multiple consequences. Kemalist elites, especially the Army and the judiciary, gradually sacrificed the Kemalist concept by claiming they were protecting it. Fighting ruthlessly for the preservation of the Kemalistic nature of the political system, they established themselves as tutors without any responsibility, sacrificing the democratic development of the state. Finally, an assertive approach to the preservation of Kemalistic principles counterproductively led to their gradual redefinition. The most relevant principles, nationalism and secularism, are the most obvious examples of this process. Suppression of Islamistic forces by banning their political parties and executing frequent coups d'état made these options stronger in the long run. All of that led to redefining the social and political spaces by drawing much more attention to the Ottoman-Islamic element of their identity. Ultimately, the development after 2002 can be defined as the climax within the historically given framework.

Keywords: Kemalism, the Republic of Turkey, Kemal Atatürk, republican elites, Kemalistic principles, nationalism, secularism, Islamism, CHP, AKP.

Scientific Field: Political Science

Scientific Subfield: Political Systems

Registration Number: 1236

UDC: 342.5:323.1(28:32)(560)

САДРЖАЈ:

УВОД	2
1. Предмет и циљ дисертације.....	2
1.1. Категоријално-појмовни апарат.....	6
1.2. Операционално одређење предмета истраживања.....	7
1.3. Циљеви истраживања.....	8
1.4. Хипотетички оквир	8
1.5. Опис садржаја (структуре по поглављима) дисертације	9
1.6. Методе истраживања.....	11
1.7. Очекивани резултати и научни допринос	11
ПРВИ ДЕО	13
2. КАТЕГОРИЈАЛНО И ТЕОРИЈСКО ОДРЕЂЕЊЕ ПРЕДМЕТА ИСТРАЖИВАЊА.....	13
2.1. Између демократизације и демократске консолидације кемалистичког поретка.....	13
2.1.1. Од транзиције до демократске консолидације режима	13
2.1.2. Институционализација.....	17
2.1.3. Конституционализам	18
2.1.4. Демократија у подељеним друштвима.....	19
2.1.5. Између старатељске и делегативне демократије	21
2.1.6. Ауторитарне енклаве: паралелне структуре моћи.....	22
2.2. Идеологија, доктрина или догма?.....	23
2.2.1. Кемализам: идеологија или култ?	25
2.3. Кемализам: темељне поставке	26
2.3.1. Османско наслеђе: континуитет или дисконтинуитет?.....	26
2.3.2. Настанак и обликовање кемалистичке идеје	30
2.3.3. Принципи кемализма.....	32
а) Национализам (<i>Milliyetçilik</i>)	34
б) Секуларизам (<i>Laiklik</i>).....	37
в) Републиканизам (<i>Cumhuriyetçilik</i>).....	40
г) Револуционизам (<i>İnkılâpçılık</i>)	40
д) Популизам (<i>Halkçılık</i>)	41
ђ) Етатизам (<i>Devletçilik</i>).....	42
2.4. Алтернативни концепти: исламизам и (нео)османизам.....	43
2.4.1. Исламизам	43

2.4.2. (Нео)османизам.....	44
ДРУГИ ДЕО	47
3. ИСТОРИЈСКА ПРЕКРЕТНИЦА: РАЂАЊЕ РЕПУБЛИКЕ	47
3.1. Колапс Империје и Рат за независност.....	47
3.2. Ататуркове реформе: радикализација реформског пута.....	52
3.2.1. Реакција	56
3.3. Институционализација кемализма: Републиканска народна партија	58
3.4. Други светски рат: крхка неутралност	61
ТРЕЋИ ДЕО	64
4. ПОДЕЉЕНА ТУРСКА У ХЛАДНОРАТОВСКОЈ ПОДЕЛИ СВЕТА	64
4.1. Демократизација: изазов кемализму?	64
4.1.1. Пад ЦХП: пораз кемализма?	68
4.2. Војни удар 1960. године: почетак турске милитократије	72
4.3. Кемализам после Кемала Ататурка: скретање улево	76
4.3.1. Кемализам унутар социјализма или социјализам унутар кемализма?.....	76
4.3.2. Ецевитов кемализам: лево од центра	78
4.3.3. Десничарски пандан: турско-исламска синтеза.....	80
4.3.4. Исламизам као алтернатива кемализму	82
4.4. Војни удар 1980. године: историјска скретница	84
4.4.1. Алевити: кемалисти или комунисти?.....	87
4.4.2. Рађање другости: јачање курдског национализма	89
ЧЕТВРТИ ДЕО	92
5. ПОСЛЕДИЦЕ ДОГМЕ: ПОЛИТИЧКА НЕСТАБИЛНОСТ И ПОВРАТАК ОТПИСАНИХ	92
5.1. Повратак кемализму-обнова Републиканске народне партије	92
5.1.1. Демократско или кемалистичко старатељство?	92
5.1.2. Турска након 1980: победа или пораз кемализма?	93
5.1.3. Озолова Турска: увод у 2002. годину	96
5.1.4. (Не)постојећи наследник ЦХП-а	98
5.2. Успон аутсајдера: исламизам као решење	99
5.3. Почетак краја: демонстрација моћи републиканских елита	102
5.3.1. Идеолошко трагање ЦХП: Између нове и анадолијске левнице	104
5.3.2. Ескалација курдског питања.....	105
ПЕТИ ДЕО	107
6. КЕМАЛИСТИЧКА ИЛИ ЕРДОГАНОВА ТУРСКА?	107

6.1. Детронизација републиканске елите	107
6.1.1. Бастиони кемализма: борци против исламизма или демократије?	111
6.1.2. Гулен: Ердоганов савезник или кемалистички противник?.....	114
6.1.3. ЦХП након 2002: између кемалистичког наслеђа и потребе прилагођавања.....	116
6.1.4. Кемализам у ери Реџепа Тајипа Ердогана	119
а) Секуларизам између кемализма, исламизма и демократије	119
б) Кемалистички национализам: изазови исламизма и курдског национализма	122
6.2. Покушај пуча 2016. године: устоличење „султана“	124
6.2.1. Проглашење победника: прелазак на председнички систем.....	126
6.3. Перспективе и развој кемализма: између изворних принципа и измењене стварности....	128
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	131
ЛИТЕРАТУРА	134
БИОГРАФИЈА АУТОРА.....	147
Изјава о ауторству.....	148
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада	149
Изјава о коришћењу.....	150

УВОД

1. Предмет и циљ дисертације

Разумевање актуелних дешавања у Турској захтева анализу историјских фактора који су створили климу константних нетрпељивости и вишедимензионалне диференцијације. Самим тим, узроке данашње подељености турског друштва треба тражити у периоду етаблирања саме Републике од стране Кемала Ататурка (*Kemal Atatürk*) и његових наследника. Отуда се кемализам, најпре као доктрина, а касније и као догма може означити као референтна тачка у контексту елаборације тренутних дешавања у чијем је средишту демократска перспектива земље. Сходно томе, предмет овог рада је настанак, генеза, еволуција и формирање савременог политичког система Републике Турске у контексту утицаја кемалистичких принципа, односно њихових интерпретација на развој истог након 1950. године.

Изложивши осврт на период формирања кемалистичке идеје и државе у првој половини 20. века, овај рад настоји да пружи анализу каснијих, хладноратовских друштвено-политичких токова у светлу њихове повезаности са изворним кемалистичким принципима. Самим тим, да би се разумела природа турског политичког система и друштва неопходно је приказати историјски развој отеловљен кроз кемализам, која је и данас, барем декларативно, основно начело турске државе. Ататуркова заоставштина, односно кемализам се може означити као „с једне стране, доктрина, а с друге стране политички и друштвени култ на којима се темеље идентитет и институционално-политичка структура модерне турске државе.“¹

Успостављање вишестраначја представља прекретницу у развоју кемализма која ће одредити и даљи развој Републике Турске. У измењеним међународним и унутрашњим околностима неминовно долази до постепених промена у схватању главних доктринарних поставки. Кемализам се прилагођава актуелним кретањима па је и тумачење основних принципа, тзв. шест стрела² кемализма обележено новим унутрашњим и међународним струјањима. У хладноратовској атмосфери идеолошких превирања, демократизације и попуштања стега ауторитарног кемализма, кемалистички принципи бивају изложени преиспитивању и редефиницији значења. Таква кретања омогућавало је и идејно сиромаштво кемализма који се никада није развио у кохерентну идеологију по узору на социјализам или либерализам, већ је често тумачен у оквиру датих идеолошких система.³ Дакле, с обзиром да је настао и дуго се развијао у недемократским и специфичним околностима изложен различитим идеолошким утицајима од којих су неки били изразито антидемократски, тако је и његов каснији пут детерминисан тим периодом који је био формативан у погледу темељних принципа. Како је кемалистички карактер младе Републике био неприкосновен, тако је и демократија након 1946.

---

¹ Dejan Jović, „Turska”, *Bliski istok*, ur. Mirjana Kasapović, Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2016, 357.

² Кемалистичка концепција модерне државе заснована је на принципима републиканизма, револуционизма, лаицизма, државности, национализма и популизма. Утврђени на Трећем конгресу Републиканске народне партије 1931. године, ови принципи ће 1937. године бити инкорпорирани у турски устав чиме ће постати званичне смернице развоја државе. Видети: Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, London: Routledge, 1993, 63.

³ Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, New York: Palgrave Macmillan, 2011, 65 – 66.

године била подређена кемалистичким принципима па се од ње одустајало кад год су они, по мишљењу републиканске елите, били у опасности. Притом, потребно је разликовати кемалистичке принципе установљене за време Кемала Ататурка од оних интерпретација кемализма које су установљавали Ататуркови наследници након увођења вишестраначја.⁴

Под републиканском елитом мисли се на све оне актере који су својим тумачењима допринесли развоју, односно реинтерпретацији кемализма. Синан Ћиди (*Sinan Ciddi*) разликује званичне представнике кемализма од кемалистичких организација из цивилног сектора. У овом раду се под републиканским елитама или бастионима кемализма мисли првенствено на званичне представнике оличене првенствено у војсци, правосуђу и Републиканској народној партији (*Cumhuriyet Halk Partisi*, у наставку ЦХП), али и државној администрацији, просвети, пословним круговима. Дакле, раду ће фокус бити на оном виђењу кемализма које су заступали „званични“ представници кемализма због њиховог утицаја на развој политичког система.⁵

У вези са изложеним, основно истраживачко питање овог рада гласи: *Да ли је након увођења вишестраначја настављен пут развоја политичког система заснован на изворним принципима кемализма или је реч о почетку њихове редефиниције?* Циљ је испитати да ли је након 1950. године дошло до одступања од изворних кемалистичких принципа. Одговором на ово питање индиректно желим да испитам много шири проблем успешности процеса националног конституисања, као важног кемалистичког пројекта чије импликације увелико детерминишу савремена друштвено-политичка кретања у Турској. Најзад, из овога произилази и питање утицаја такве политике на развој и квалитет демократских установа.

Дисертација обрађује период од 1950. године закључно са неуспелим покушајем војног удара 2016. године. Реч је о динамичном периоду борбе републиканских елита за егзистенцију и супрематију у вишестраначком амбијенту. Иако је Турска четири године раније формално прешла са једностраначког на вишестраначки систем, тек се избори из 1950. године на којима је поражена кемалистичка ЦХП могу сматрати слободним и поштеним, те изразом воље већине грађана услед чега се узимају за почетак процеса демократизације у Турској. Притом, овај рад је посебно фокусиран на догађаје од промене власти (1950. године) до 2002. године која се може означити као хоризонтала која дели Турску на два дела – кемалистички и ердогановски. Ове две крајности имају великог значаја како за кемализам, тако и за демократску перспективу Турске, будући да представљају главне скретнице у раздобљу у којем су бастиони кемализма под изговором борбе за очување сопствених принципа истовремено водили ка урушавању истих. Дакле, наведено временско раздобље карактерише напетост између привржености кемалистичким начелима и ескалације вишедимензионалне поларизације која је нарушавала како кемалистичку оријентацију, тако и демократску перспективу турске државе. Самим тим, догађаји након 2002. године могу се посматрати као последица датих напетости. Тако се успех Партије правде и развоја (*Adalet ve Kalkınma Partisi*, у наставку АКП) и неуспеси републиканске елите, али и статус кемализма, његових принципа и кемалистичког карактера турског друштва могу тумачити у контексту већ пређеног пута. С тим у вези, *главни аргумент који ћу настојати да поткрепим у дисертацији је тврдња да увођењем вишестраначја војне и републиканске елите, преузимајући*

---

⁴ Живојин Ђурић и Владимир Ајзенхамер, „Политички систем Турске на размеђу кемализма и исламизма“, *Српска политичка мисао*, 34, 4, 2011, 463.

⁵ Видети више: Sinan Ciddi, “Kemalist advocacy in a post-Kemalist era?”, In: *The Turkish AK Party and its Leader: Criticism, opposition and dissident*, ed. Ümit Cizre, London and New York: Routledge, 2016, 21, 27 – 28.

улогу чувара Ататурковог наслеђа, уносе своје интерпретације у изворне принципе кемализма чиме у великој мери подривају исте.

Имајући у виду идеолошке празнине и недоречености изворног кемализма, хладноратовски амбијент је омогућио различита тумачења и дефиниције кемалистичких принципа, у складу са водећим идеолошким струјањима тог доба. Тако су, примера ради, принципи попут популизма и етатизма бивали редефинисани у складу са свеprisутним десним и левим идеолошким парадигмама. У околностима таквог преиспитивања кемалистичке доктрине, бастиони кемализма преузимају улогу чувара кемалистичке идеје и поретка диктирајући обавезујуће обрасце развоја државе и друштва. Отуда се могу означити као својеврсне ауторитарне енклаве које су диригујући пожељне развојне оквири, неминовно урушавале квалитет демократских установа у периоду након успостављања вишестраначког система. То се посебно односи на период након пуча 1960. године када ће републиканске елите предвођене моћном армијом постати господари уставног поретка.

Један од најважнијих елемената тог наметнутог обрасца развоја је секуларизам, који је, како примећује Сумантра Бозе (*Sumantra Bose*), уклопљен у етатистички ауторитаризам био лишен демократског језика којим би оспорио успон антисекуларне алтернативе. Прибегавање репресији контрапродуктивно је ојачало антисекуларне снаге које присвајају улогу бораца против тираније.⁶ Тако се кемализам временом претворио „у нервозни секуларистички и националистички рефлекс, спреман да препознаје непријатеље лаичке и унитарне Турске, али не и кадар да им трајно и делотворно парира ослањајући се на широку друштвену базу, коју је убрзано губио. Тврдим кемалистима блиска је била чак и девиза: „За народ, упркос народу!“ Секуларност/лаичност у кемалистичкој интерпретацији извргла се у радикални секуларизам који је у религији као таквој видео највећу опасност за друштво и његов напредак.“⁷ Као резултат тога, прокламовање турско-исламске синтезе од стране војних власти након 1980. године може се тумачити и као успех такозваног „пузајућег исламизма“ који је јачао у амбијенту учесталих пучева, идеолошких криза и вишеслојне поларизације.

Парадоксално, упркос агресивној секуларизацији, главни елемент у конституисању турске нације био је ислам, посебно сунитско-ханефијског типа који је исповедала већина становништва младе државе.⁸ Зато се у каснијем раздобљу, нарочито након дефинисања турско-исламске синтезе⁹ од стране војних власти након 1980. године почела осећати извесна доза нетрпељивости

---

⁶ Sumantra Bose, *Secular states, religious politics: India, Turkey, and the future of secularism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, 325.

⁷ Дарко Танасковић, *Велики повратак Турске? Неоосмананизам или исламизам*, Београд: Службени гласник, 2015, 24.

⁸ Значај језика долази до изражаја у каснијој фази процеса националног конституисања као део асимилације различитих муслиманских етничких група у јединствен турски идентитет. Упркос чињеници да је великом броју анадољских хришћана турски језик био матерњи, они су били обухваћени програмом размене са Грчком 1923. године иако нису познавали грчки језик. Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, Београд: Клио, 2000, 105; Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, London and New York: Routledge, 2006.

⁹ Као продукт турско-исламске синтезе јавља се етатизовани исламизам, контролисан од стране државе. Реч је о споју турског национализма и исламизма. Фетулах Гулен (*Fethullah Gülen*) ће постати познат по проповедима које су промовисале управо овакву врсту исламизма. Christopher Houston, *Islam, Kurds and the Turkish Nation State*, Oxford, New York: Berg, 2001, 149 – 151.

према групацијама које су одударале од такве дефиниције, почев од хетеродоксних алевита па до Курда који, иако сунити, нису припадали ханефијском мезхебу као већина становништва државе, већ шафијском.¹⁰ Репресивни приступ идентитетске хомогенизације омогућио је заокруживање и потпуно издвајање курдског националног идентитета. Покушај да се турски идентитет сведе искључиво на оно што је прописала републиканска елита довео је до отпора, с једне стране верског, а са друге националног.¹¹

Важно је напоменути да је кемалистима узор био француски републиканизам па је по угледу на тај модел период формирања нове државе обележен обрачунавањем са наслеђем империјалне прошлости. То се у првом реду односи на хетерогену етничку структуру, проблем који су нове власти решавале путем поменуте политике асимилације и хомогенизације становништва на бази новог турског идентитета из чега је проистекао курдски проблем.¹² Другим речима, корени курдског проблема леже у идеолошким и институционалним основама турске државе.¹³ Поред ислама и турског језика, османско наслеђе представља најважнији елеменат турског националног бића. Република је наследила одређена гледишта османских модернизатора па се може рећи да је постојао континуитет између османских реформатора и републиканских националиста. У идентитетском смислу то је видљиво у контексту лоцирања фундаменталних елемената будуће нације.¹⁴ Дакле, у троуглу исламизма и османизма са једне стране и кемализма са друге, рођено је модерно турско друштво, обликовано разликама проистеклим из те концепцијске борбе чије негативне последице имају јак дезинтеграциони утицај на стабилност ове земље.

Може се рећи да је еволуција демократских институција Републике Турске током друге половине 20. века у највећој мери жртва вишеслојне поларизације друштва чије узроке треба тражити у почетној фази изградње нације и Републике. С једне стране су се уздизали идеолошки сукоби између крајње левих милитантних група и националиста.¹⁵ На верском плану долази до

---

¹⁰ Видети више: Sumantra Bose, *Secular states, religious politics: India, Turkey, and the future of secularism*; Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, London and New York: Routledge, 2009, 70; Kemal Kirişçi, "Disaggregating Turkish citizenship and immigration practices", *Middle Eastern Studies*, 36:3, 2000; Hakan M. Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

¹¹ Видети: Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*; Sumantra Bose, *Secular states, religious politics: India, Turkey, and the future of secularism*, 107.

¹² Чињеница да је Османско царство било мултиетничка држава у којој је идентификација вршена у складу са критеријумом верске припадности, наметнула је и специфичну природу процеса националног конституисања у Турској. Тај подухват заснивао се на асимилацији бројних етничких групација у јединствени идентитет утемељен на исламу, који се може окарактерисати као везивно ткиво тог процеса. Као што Јовић примећује, тако је турска нација формирана, између осталог, и као муслиманска нација. Dejan Jović, „Turska”, 357.

¹³ Sumantra Bose, *Secular states, religious politics: India, Turkey, and the future of secularism*, 251.

¹⁴ Caglar Keyder, "Whither the Project of Modernity? Turkey in the 1990s", In: *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, eds. Sibel Bozdoğan and Resat Kasaba, Seattle and London: University of Washington Press, 1997.

Према Цагаптају национализација кроз религију указује на османско наслеђе милет система. Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, 161.

¹⁵ Расцеп лево-десно интензивира се у периоду након пуча 1960. године. Временом ће се овај расцеп покlopити са традиционалним идентитетским поделама што ће додатно радикализовати политичку

сукоба различитих муслиманских групација. Најзад, етничко насиље између курдских националиста и републиканских безбедносних снага у потпуности је паралисало функционисање државе.¹⁶ Поменуте напетости су водиле супремацији турске армије и пучевима којима је иста манифестовала своју моћ и улогу гаранта кемалистичког поретка.

Тако се под плаштом заштите кемалистичких принципа дошло до неуравнотежености цивилно-војних односа који су ометали изградњу и развој демократских установа. Смењујући легитимно изабране владе, пучевима и вршењем притиска на њих, војни врх је спречавао демократизацију државе и одржавао своју улогу једног од кључних ауторитета у турском друштву. То је водило ка постепеном урушавању кемалистичког карактера поретка који је губио подршку на уштрб алтернативних концепата развоја. Моћне кемалистичке енклаве, попут армије и правосуђа, су на тај начин урушавале не само демократске потенцијале, већ су жртвовале и сопствене принципе који су почели да бледе постајући предмет њихове злоупотребе.¹⁷ Имајући у виду наведено, може се рећи да је војни удар из 1997. године, којим је збачена исламистичка влада Неџметина Ербакана (*Necmettin Erbakan*), био неминован увод у 2002. годину када је убедљивом победом АКП на изборима започела нова ера у развоју турске државе и друштва. У завршном делу рада пружиће се анализа новог модела друштвено-политичког развоја предвођеног АКП. Војни удар из 2016. године може се означити као последњи корак у процесу развлашћивања кемалистичке елите и редефинисања њихове верзије политичког система.

1.1. Категоријално-појмовни апарат

Анализа дате тематике налаже одређење кључних концепата кемализма, посебно фундаменталних принципа имајући у виду шира појмовна значења секуларизма/лаицизма, национализма и етатизма. У циљу терминолошке прецизности, најпре је потребно сместити кемализам у одговарајуће појмовне оквири услед чега је неопходно шире дефинисати концепт идеологије. Дефинисаће се и алтернативни модели без којих не би било могуће анализирати и пратити еволуцију кемализма, првенствено концепције политичког ислама и неоосманизма. Свеобухватније разумевање налаже приказивање идејних основа на којима почива кемализам, попут одређених идеја младотурских аутора.

Будући да је ова дисертација фокусирана на анализу процеса након успостављања вишестраначја и демократизације младе Републике, неопходно је дати теоријска одређења демократизације, демократске транзиције и консолидације. Такође, изложиће се и са њима повезани концепти институционализације и конституционализације политичког система. Размотриће се функционисање демократије у подељеним друштвима. У складу са изложеном

ситуацију. Sevinç Bermeç, *The rise of hybrid political Islam in Turkey: origins and consolidation of the JDP*, Cham: Palgrave Macmillan, 2019, 22 – 23. Владимир В. Ајзенхамер, Наташа М. Јовановић, „Анализа демократичности парламентарних избора у Републици Турској 2015. године са освртом на историјску генезу изборног процеса“, *Српска политичка мисао*, 49, 3, 2015, 199.

¹⁶ Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, 62.

¹⁷ Живојин Ђурић и Владимир Ајзенхамер, „Политички систем Турске на размеђу кемализма и исламизма“, 453.

оценом о републиканским елитама као ауторитарним енклавама, потребно је дефинисати дефектне моделе попут старатељске демократије.

1.2. Операционално одређење предмета истраживања

Чиниоци садржаја предмета истраживања

У првом делу рада пружиће се одређења кемалистичких принципа имајући у виду њихов шири појмовни контекст. Такође, биће изложени кључни концепти у вези са демократизацијом, демократском транзицијом и консолидацијом, с обзиром да временски оквир овог истраживања прати процес демократизације и јачања демократских тенденција у Турској. Поред тога, овакав тип анализе захтева разматрање и лоцирање оних чинилаца који су временом почели да коче и опструирају развој демократских институција. То се односи не само на армију, већ и на читав низ институција које су у жељи да очувају кемалистички карактер друштва, постепено урушавале кемалистичку и демократску перспективу земље.

Временско одређење предмета истраживања

Као што је наведено, дисертација обрађује развој кемализма и на њему заснованог поретка у периоду од 1950. године до 2016. године. Почетна тачка ове анализе представља годину транзиције власти након тродесетогодишње владавине Републиканске народне партије. С друге стране, 2016. година се може означити као прекретница у развоју политичког система установљеног од стране републиканске елите. Неуспех пуча омогућио је финализацију Ердоганових (*Recep Tayyip Erdoğan*) напора за изменама политичког система и развлашћивање републиканске елите. У складу са историјско-институционалним приступом проучавању ове проблематике важно је лоцирати кључне смернице и трајекторије које су усмеравале развој кемализма и турске државе. То подразумева навођење критичних тачака које ће имати значајне последице на даље развојне токове и утицај кемализма у Републици Турској.

Просторно одређење предмета истраживања

Истраживање се своди на разматрање наведених процеса на простору Републике Турске уз извесна поређења са оним државама чији развој, у одређеној мери, прати турско искуство. У том погледу овај рад поседује и упоредну димензију.

Научно-дисциплинарно одређење предмета истраживања

Из свега наведеног произилази да је интердисциплинарни приступ неопходан услов успешне експликације ове проблематике. То подразумева коришћење сазнања из историје, али и широког спектра политиколошких дисциплина. Поред историјских приказа, потребно је консултовати радове који се баве теоријско-појмовним одређењем кемалистичких поставки и специфичностима турског политичког система. Теоријски оквир захтева коришћење радова у вези са феноменима демократизације, демократске транзиције и консолидације и њима сродним концептима.

1.3. Циљеви истраживања

Научни циљ

Научни циљеви овог рада су научна дескрипција, класификација и објашњење, као основа за научну предикцију даљег развоја кемалистичке идеје и поретка. У првом реду потребно је пружити генезу основних кемалистичких принципа и на њима заснованог развоја Републике Турске. Научна класификација, као виши научни циљ од дескрипције, односи се на класификацију темељних кемалистичких принципа кроз анализу њиховог значаја и утицаја на развој Републике Турске у периоду након успостављања вишестраначја. Најзад, научно објашњење омогућава предвиђање сложених процеса еволуције кемализма, а самим тим и турске државе, друштва и демократије. Експликацију и предикцију треба посматрати у складу са приступом историјског институционализма.

Друштвени циљ

Полазећи од различитих фактора контекстуалне анализе – историјских, друштвено-политичких, културних и верских – друштвени циљ овог рада је да прикаже суштину турбулентног развоја кемалистичке доктрине и поретка у Републици Турској и њихов утицај на стабилизацију и демократизацију ове државе. Самим тим, отвара се простор за шире схватање и упознавање јавности са актуелним политичким дешавањима у овој земљи што је посебно битно имајући у виду улогу и значај Турске као регионалне силе.

1.4. Хипотетички оквир

Општа хипотеза

Увођењем вишестраначја војне и републиканске елите, преузимајући улогу чувара Ататурковог наслеђа, уносе своје интерпретације у изворне принципе кемализма чиме у великој мери подривају исте.

Прва посебна хипотеза: У периоду након увођења вишестраначја имплементација кемалистичких принципа суочена је са левичарским, односно десничарским идеолошким тенденцијама хладноратовског раздобља.

Прва појединачна хипотеза: Увођењем вишестраначја кемалистички концепт етатизма бива суочен са изазовима неолибералне критике с једне стране и поновним¹⁸ тумачењима у

---

¹⁸ Кемалистички интелектуалци окупљени око часописа *Кадро* на челу са Јакупом Кадријем Караосманоглуом (*тур.* Yakup Kadri Karaosmanoğlu), инспирисани социјалистичким идејама тумачили су кемалистичке принципе у складу са датим, социјалистичким оквиром још током тридесетих година 20. века. Видети више: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*.

социјалистичком кључу с друге, што доводи до корекције изворног значења етатистичког принципа.

Друга појединачна хипотеза: Успеси етатизма у предратном раздобљу су стварајући урбани капитализам контрапродуктивно ојачали антиетатистичке тенденције које ће након увођења вишестраначја подривати кемалистички концепт етатизма.

Трећа појединачна хипотеза: У периоду након увођења вишестраначја, ригидно тумачење, беспоговорно поштовање и злоупотреба кемалистичких принципа доводе до претварања „кемалистичких бастиона“ у ауторитарне енклаве које представљају главну препреку пуном демократском развоју Републике Турске.

Друга посебна хипотеза: Наметањем кемалистичке догме, републиканска елита је истовремено подривала углед кемализма и квалитет демократских установа.

Прва појединачна хипотеза: Учестали пучеви, идеолошке кризе и вишеслојна поларизација довели су до постепеног јачања исламизма.

Друга појединачна хипотеза: Насупрот изворној, неутралној кемалистичкој дефиницији секуларизма, кроз деловање Дијанета долази до промоције сунитско-ханефијске верзије ислама на уштрб, у првом реду, алевизма и шафијске правне школе.

Трећа појединачна хипотеза: Процес „модернизације одозго“ артикулисан принципом реформизма, бива изазван успостављањем вишестраначја антимодернистичким тенденцијама израженим у деловању антисистемских група, исламистичких покрета, а касније и странака.

Трећа посебна хипотеза: На уштрб кемалистичке верзије секуларног национализма временом је јачала алтернативна верзија религијског национализма оличеног у концепцији турско-исламске синтезе.

Прва појединачна хипотеза: Национално јединство, прокламовано кроз принципе национализма и популизма, постаје жртва вишеслојне интеретничке и интраетничке поларизације.

Друга појединачна хипотеза: Хомогенизација идентитета, нарочито након 1980. године, спровођена је на бази сунитског-ханефијског ислама стварајући тако баријере инклузији оних група које одступају од такве дефиниције националног идентитета (у првом реду хетеродоксних алевита и сунитско-шафијских Курда).

Трећа појединачна хипотеза: У годинама након увођења вишестраначја долазе до изражаја неуспеси политике хомогенизације идентитета конституисањем и манифестацијом курдског национализма.

1.5. Опис садржаја (структуре по поглављима) дисертације

КЕМАЛИЗАМ КАО ФАКТОР НАСТАНКА И РАЗВОЈА САВРЕМЕНОГ ПОЛИТИЧКОГ СИСТЕМА РЕПУБЛИКЕ ТУРСКЕ

УВОД

ПРВИ ДЕО

У првом делу дисертације изложена су теоријска и појмовна одређења неопходна за успешну елаборацију проблематике којом се овај рад бави. У питању су дефиниције концепата попут демократизације, демократске транзиције и консолидације, институционализације и конституционализације. Такође, обрађени су дефектни облици попут старатељске и делегативне демократије и у вези са тим ауторитарне енклаве као опструирајући фактор демократске консолидације. Имајући у виду какве реперекусије има курдски проблем на стање демократије у Турској данас, дат је краћи приказ модела демократије у подељеним, мултиетничким друштвима. Након дефинисања идеологије и сврставања кемализма у одговарајући тип идеологије, приказане су кемалистичке теоријске основе. То подразумева не само дефинисање темељних принципа кемализма, већ и лоцирање историјских утицаја који су допринели обликовању ове идеје. Најзад, пружена су одређења алтернативних, неоосманистичких и исламистичких модела развоја Турске.

ДРУГИ ДЕО

Други део представља историјски приказ настанка кемалистичке Републике. Као полазна тачка приказан је распад Османског царства. Истичући одређен институционални континуитет са османским реформаторима, изложен је кемалистички реформски пут. Дати историјски оквир обухвата оснивање и развој Републиканске народне партије, идеолошка уобличавања кемализма, као и развој Републике након смрти Кемала Ататурка у турбулентним околностима Другог светског рата.

ТРЕЋИ ДЕО

Трећи део дисертације је заправо почетак разраде истраживачког питања, односно главне хипотезе. У овом делу се анализира поимање кемалистичких принципа у оквиру хладноратовских идеолошких струјања. С обзиром на увођење вишестраначја, обрађује се демократски развој Турске у том добу. Посебан акценат је на пучевима и утицају који је војска имала на обликовање политичког система кроз Уставе из 1961. и 1982. године. Прецизније, реч је о лоцирању оних тачака које су омогућиле да се републиканске елите на челу са армијом позиционирају као чувари кемалистичког поретка.

ЧЕТВРТИ ДЕО

У четвртном делу се приказује турска политичка сцена након пуча из 1980. године. Испитују се принципи национализма и секуларизма у светлу новопротеклаване политике турско-исламске синтезе. Анализирају се идеолошке корекције унутар Републиканске народне партије. Изнад свега, анализира се успех и еволуција исламистичког покрета током деведесетих година. Дата хронологија се завршава поделом исламистичког покрета на два дела од којих ће реформисани део окупљен унутар Партије правде и развоја убрзо доћи на власт започевши завршну фазу процеса редефиниције кемалистичког поретка.

ПЕТИ ДЕО

Последњи део рада представља анализу терминалне фазе процеса редефиниције кемалистичког карактера турског политичког система. То подразумева хронолошко приказивање процеса развлашћивања старатељских институција и сва искушења Ердоганове владе на путу ка потпуној консолидацији власти. Неуспели пуч је приказан као кључна скретница у том процесу чију финализацију представља увођење председничког система 2017. године. Анализира се (нови) идеолошки профил кемализма, пре свега принципа секуларизма и национализма, у оквиру завршне фазе наведеног процеса редефиниције кемалистичког поретка.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

ЛИТЕРАТУРА

1.6. Методе истраживања

Истраживање се своди на квалитативни приступ предмету истраживања. Квалитативна анализа садржаја представља главну оперативну технику прикупљања података. Компаративном методом упоредиће се кемалистички карактер турских устава из 1924, 1961. и 1982. године, односно у којој мери су одредбе датих устава у складу са изворним принципима кемализма. Као што је речено, поређење подразумева уочавање и навођење одређених феномена у оним државама чији развој прати турско искуство.¹⁹ У погледу коришћених извора, истраживање подразумева углавном употребу секундарних извора. Извори секундарног порекла обухватају теоријску литературу, студије о утицају кемализма на развој Републике Турске, као и оне о развоју самог кемализма. Примарни извори се првенствено односе на анализу устава. Дакле, користиће се научни радови из различитих области, од историје до различитих политиколошких дисциплина. Важно је навести приступ историјског институционализма као подлогу на основу које ће бити вршена анализа дате тематике. Служећи се концептима историјског институционализма требало би указати на значај већ пређеног пута, односно путне зависности у развоју кемализма и турског политичког система. На тај начин се истиче континуитет развоја.

1.7. Очекивани резултати и научни допринос

Научни допринос истраживања

Значај и допринос овог рада састоји се у свеобухватнијем разматрању импликација идеолошких промена кемалистичких принципа након успостављања вишестраначја иницираних од стране републиканске елите. Такође, уместо доминантног нагласка на војним структурама, циљ је показати да су у процесу развоја и очувања кемалистичке догме и на њој заснованог поретка велику улогу имале и друге институције и организације попут судова, утицајних медија, универзитета, пословних кругова које се могу означити као републиканске елите или бастиони кемализма. Посебну важност представља анализирање ових структура моћи као старатељских институција и у том контексту испитивање њиховог утицаја на развој демократије у Турској.

---

¹⁹ То се односи нарочито на процесе секуларизације у државама Блиског истока.

Друштвени допринос истраживања

Друштвени значај истраживања треба сагледавати у вези са актуелним дешавањима у Турској и доприносом који дисертација пружа разумевању дате ситуације. Прецизније, ова дисертација доприноси разумевању тренутне друштвено-политичке ситуације у Турској навођењем оних тачака у историји које су пресудно одредиле специфичну природу турског политичког система. Значај рада рефлектује и чињеница о улози Турске у овдашњим, регионалним збивањима.

Резултати претходних истраживања

Тематика овог рада подразумева синтезу великог броја радова који третирају проблем развоја кемализма и кемалистичког поретка. У погледу утицаја републиканских елита, досадашња истраживања највећу пажњу посвећују улози армије као најмоћнијем актеру. Према томе, овај рад настоји да пружи опсежнији приказ како у погледу актера који су иницирали промене, тако и у погледу садржине самих промена и њихових последица на шира друштвено-политичка кретања.

ПРВИ ДЕО

2. КАТЕГОРИЈАЛНО И ТЕОРИЈСКО ОДРЕЂЕЊЕ ПРЕДМЕТА ИСТРАЖИВАЊА

2.1. Између демократизације и демократске консолидације кемалистичког поретка

2.1.1. Од транзиције до демократске консолидације режима

Уважавајући бројне минималистичке и максималистичке дефиниције демократије, овај рад полази преваходно од процедуралног одређења заснованог на Даловом (*Robert Dahl*) појму полиархије по којем се демократија састоји од слободних, фер и такмичарских избора, гарантовања основних слобода и универзалног права гласа одраслих.²⁰ Имајући у виду тематику рада, важно је нагласити и одсуство резервисаних домена, односно ауторитарних енклава²¹ као и критеријуме које помиње Лери Дајмонд (*Larry Diamond*) попут слободе етничких, расних, верских и других мањинских група да практикују своју веру, културу и да равноправно учествују у политичком и друштвеном животу и контролу изабраних цивилних власти над војним и безбедносним сектором.²² Постојање ауторитарних енклава упућује на Хантингтонову (*Samuel P. Huntington*) дефиницију која политички систем одређује као демократски „уколико су у њему они најмоћнији који заједнички доносе одлуке изабрани на фер, поштеним и периодично одржаваним

---

²⁰ Наведено према: Nebojša Vladislavljević, „Demokratija, konsolidacija demokratije i primer Srbije“, u: *Ustav i demokratija u procesu transformacije*, ur. Milan Podunavac, Beograd: Fakultet političkih nauka, Udruženje za političke nauke Srbije, 2011, 199. Роберт Дал наводи институционалне гаранције као неопходне услове за полиархију. Реч је о слободи стварања и приступања организацијама, слободи говора, праву гласа, праву избора у јавне службе, праву политичких вођа да се надмећу за гласове, алтернативним изворима информација, слободним и поштеним изборима и институцијама које стварају политику владе, а зависе од избора и на други начин исказаних захтева грађана. Robert Dal, *Poliarhija: participacija i opozicija*, Beograd: Filip Višnjić, 1997, 13.

²¹ И у земљама које се могу квалификовати као демократске постоје области изоловане од утицаја изабраних званичника, што је плод широког консензуса јасно дефинисаног у уставним и законским одредбама. Насупрот томе, недемократски домени, о којима је овде реч, резултат су наметања од стране неизабраних политичких актера привилегованих у претходном ауторитарном режиму (војска, правосудни органи, недржавни актери). Видети у: Samuel J. Valenzuela, “Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings: Notion, Process, and Facilitating Conditions”, доступно на: https://kellogg.nd.edu/sites/default/files/old_files/documents/150_0.pdf, приступљено 20. 11. 2022.

²² Дајмонд помиње следеће критеријуме: Индивидуална слобода веровања, мишљења, говора, окупљања, протествовања, петиција, дискусије, објављивања, емитовања (интернета), слобода етничких, расних, верских и других мањинских група да практикују своју веру, културу и да равноправно учествују у политичком и друштвеном животу, контрола изабраних цивилних власти над војним и безбедносним сектором, право свих пунолетних грађана да бирају и да се кандидују, изборна конкуренција, правна једнакост свих грађана под владавином права, независно судство, законски процес који подразумева слободу појединаца од тортуре, терора и неоправданог притвора, прогонства или мешања у њихове личне животе, институционалне провере моћи изабраних званичника од стране независног законодавног тела, судског система и других аутономних агенција, као и плурализам извора информација и живо цивилно друштво. Larry Diamond, *The Spirit of Democracy: The Struggle to Build Free Democracies Throughout the World*, New York: Times Books, 2008, 22.

изборима на којима се кандидати слободно такмиче за гласове, а право гласа имају скоро сви одрасли грађани.²³

Демократизацију треба разликовати од либерализације која представља контролисано и делимично отварање политичког простора, контролисано ширење грађанских и политичких права одозго, ослобађање политичких затвореника, отварање неких питања за јавну расправу, попуштање цензуре, али без избора владе путем слободних и конкурентних избора.²⁴ Либерализација може постојати независно од демократизације.²⁵ Демократизација је сложен, дугорочан, динамичан и отворен процес усмерен на постизање консензуалнијег, партиципативнијег и на правилима заснованог типа политике.²⁶ Дакле, у питању је процес који обухвата слом ауторитарног режима, успостављање демократског режима, односно успешну демократску транзицију која води ка крајњој тачки, демократској консолидацији.²⁷

Демократску транзицију најједноставније можемо дефинисати као интервал између ауторитарног и демократског режима. Реч је о политичком процесу који има за циљ успостављање демократског политичког система, а може бити инициран од стране владајућих елита, маса или компромисом између различитих политичких снага.²⁸ Хантингтонова подела разликује трансформацију по којој владајуће елите предводе процес демократизације, од замењивања у којем опозиција има главну реч у успостављању демократије. Измештање подразумева демократизацију као производ заједничког деловања и сарадње владе и опозиције. Хантингтонова класификација одговара Линцовој подели процеса транзиције према којој се процес трансформације назива реформом док је замењивање означено као *рунтупа*.²⁹ Линц (*Juan Linz*) и Степан (*Alfred Stepan*) наводе да је демократска транзиција „завршена кад је постигнута довољна сагласност о политичким поступцима за долажење до једне изабране владе, кад влада долази на власт непосредно на основу слободних и свеопшних избора, кад таква влада има фактичку власт

---

²³ Овакво дефинисање демократије указује на ограничавање опозиционог деловања као фактора на основу којег се може процењивати демократичност одређеног политичког система, а који је у вези са предметом анализе. Ограничавање се може спроводити кроз ограничавање и забрану деловања, учешћа на изборима, цензуру као и кроз изборне манипулације. Овакво одређење је значајно за даљу анализу с обзиром на уставне могућности у Турској које дозвољавају забрану оних странака које, по процени републиканских елита, угрожавају кемалистички поредак. Такође, наведена дефиниција укључује постојање грађанских и политичких слобода. Semjuel P. Huntington, *Treći talas*, Beograd: Stubovi kulture, 2004, 15.

²⁴ У идеалној констелацији либерализација поставља темеље даљој демократизацији, међутим она може бити дуготрајан процес који не води нужно ка демократској транзицији. Suijan Guo and Gary A. Stradiotto, *Democratic Transitions: Modes and Outcomes*, London and New York: Routledge, 2014, 20.

²⁵ Huan Linc i Alfred Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd: Filip Višnjić, 1998, 16.

²⁶ Lawrence Whitehead, *Democratization: Theory and Experience*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2002, 27.

²⁷ Видети више о предусловима који воде ка транзицији у: Suijan Guo and Gary A. Stradiotto, *Democratic Transitions: Modes and Outcomes*, 16; Семјуел П. Хантингтон, *Трећу талас*, 42.

²⁸ Huan Linc i Alfred Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, 15.

²⁹ Видети више у: Semjuel P. Huntington, *Treći talas*, 115; Juan J. Linz, „Crisis, Breakdown, and Reequilibration“, In: *The Breakdown of Democratic Regimes*, eds. Juan Linz and Alfred Stepan, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978.

да ствара нову политику и кад извршна, законодавна и судска власт коју је створила нова демократија не мора *de jure* да дели власт са другим органима.³⁰

Најзад, завршни корак у процесу демократизације је консолидација демократије, односно стање у којем демократија постаје „једина игра у граду“.³¹ Да би се достигао тај ниво, неопходно је остварење услова као што су ширење демократских вредности, легитимација народа, цивилна контрола војске, неутрализација антисистемских актера и елиминисање ауторитарних енклава, организација функционалних интереса, изградња партија, рутинизација политике, децентрализација државне власти, организација функционалних интереса, стабилизација изборних правила, увођење механизма директне демократије, реформа правосуђа, смањење сиромаштва и економска стабилизација.³² Унутрашњи чиниоци који утичу на развој демократије тичу се већ пређеног пута односно историјског наслеђа. С друге стране, спољни чиниоци се односе на демократску стабилност суседних држава, укљученост у међународне и наднационалне политичке и привредне савезе, врсте укључености у међународну поделу рада и конјуктурне привредне циклусе, као и учинке међународне подршке самом процесу.³³

Постоје различита тумачења појма демократске консолидације. Уже или негативно одређење претпоставља рањивост новоуспостављених демократија услед чега се као главни циљ истиче избегавање демократске ерозије и слома. Потребно је уклонити дугорочне претње одржању демократских институција. То се односи на антисистемске актере, резервисане домене спремне да делују против демократског поретка у циљу очувања сопствених привилегија. Насупрот таквом одређењу, шире или позитивно значење демократске консолидације односи се на продубљивање демократије, односно унапређење демократских квалитета поретка. Поред основног институционалног пакета демократије, захтева се испуњавање читавог низа услова као што су постојање владавине права, развијених институционалних склопова попут страначког система и система интересног представљања, додатног пакета права и слобода, партиципативне политичке културе, развијеног и разуђеног грађанског друштва, ефикасности државне управе.³⁴

Линц и Степан дефинишу консолидовану демократију у уставном, атитудиналном и бихевиористичком смислу. Уставно, демократски режим је консолидован ако се државне и недржавне снаге на целој територији потчињавају методу решавања сукоба у оквиру закона, институција и поступака установљених новим демократским процесом. А атитудиналном смислу, уколико је велика већина становника уверена да су демократске институције најпогоднији начин управљања колективним животом у датом друштву и ако је подршка антисистемским алтернативама изолована, режим се може сматрати консолидованим. Бихевиористички гледано, режим је консолидован ако ниједан значајнији национални, друштвени, политички, институционални или економски актер не покушава да постигне своје циљеве тако што ће

---

³⁰ Huan Linc i Alfred Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, 15.

³¹ Исто, 18.

³² Andreas Schedler, “What is Democratic Consolidation?”, *Journal of Democracy* 9, 2, 1998, 91 – 92.

³³ Schmitter, наведено према: Wolfgang Merkel, „Теорије трансформације: демократска консолидација постауторитарних друштава“, *Politička misao*, 36, 3, 1999, 127.

³⁴ Шедлер сматра да би појам демократске консолидације, уважавајући све недостатке, требало користити у негативном значењу – као спречавање демократског слома. Видети више у: Andreas Schedler, “What is Democratic Consolidation?”, 103 – 104; Nebojša Vladislavljević, „Demokratija, konsolidacija demokratije i primer Srbije“, 198 – 200.

створити недемократски режим, прибећи насиљу или страном интервенцији како би се отцепио од државе. Такође, ови аутори наводе пет арена консолидоване демократије, односно услова неопходних да би се демократија учврстила. Наиме, морају постојати услови за развој активног и слободног грађанског друштва, аутономно и цењено политичко друштво, владавина права, ефикасан државни административни апарат и институционализовано економско друштво.³⁵ Полазећи од дате систематике Линца и Степана, Меркел (*Wolfgang Merkel*) развија модел консолидације на четири нивоа – институционална, представничка, консолидација понашања и консолидација *civic culture*. Институционална консолидација представља консолидацију средишњих уставних тела и политичких институција. Представничка консолидација се односи на територијално (странке) и функционално (савези) представљање интереса. Консолидација понашања подразумева ситуацију у којој моћни актери не покушавају да остваре своје интересе изван демократских институција и против легитимних представничких актера. Најзад, консолидацијом *civic culture* стабилизује се социополитички темељ демократије.³⁶

Негативна дефиниција демократске консолидације је адекватнији оквир за елаборацију турског случаја имајући у виду деловање републиканских елита као својеврсних ауторитарних енклава које су опструирале развој и етаблирање демократских установа. Другим речима, у условима константних претњи од ауторитарне регресије, тешко је говорити о тенденцијама продубљивања демократије и даљег јачања демократских капацитета. С тим у вези, како истиче Озбудун (*Ergun Özbudun*), ни Хантингтонов „тест двеју смена“³⁷, се не може узети као релевантан показатељ демократске консолидације у турском случају. Иако је Турска између 1973. и 1980. године доживела три промене власти, није дошло до консолидације демократског режима. Војни пуч из 1980. године сведочи у прилог томе.³⁸

Следећи дати оквир у наставку рада биће покушано лоцирање оних фактора који су опструирали процес демократизације у Турској. С тим у вези, као главни проблем развоја демократије у Турској може се означити етаблирање одређених структура као ауторитарних енклава које детерминишу развојне токове политичког система. Притом, дати неуспех треба посматрати кроз постојање и деловање низа других фактора, од којих су неки утицали и на стварање наведених резервисаних домена.³⁹ Ту се могу издвојити пре свих неуспеси успостављања цивилно-војне равнотеже и равнотеже верског идентитета са секуларизацијом, будући да је управо напетост између верских и секуларних интереса била један од узрока честих интервенција војске. Превласт наведених структура и њихово искључивање и ограничавање политичког утицаја одређених група (исламиста, Курда) указују на значај консензуса у процесу

---

³⁵ Huan Linc i Alfred Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, 19 – 21.

³⁶ Wolfgang Merkel, „Теорије трансформације: демократска консолидација постауторитарних друштava“, 128 – 129.

³⁷ „Тест двеју смена“ подразумева да се демократија може сматрати учвршћеном уколико странка или група која победи на првим изборима у транзицији на наредним изгуби и преда власт победницима и уколико они на миран начин ураде исто на наредним изборима. Semjuel P. Hantington, *Treći talas*, 255.

³⁸ Ergun Özbudun, „Democratization in the Middle East: Turkey-How Far from Consolidation?“, *Journal of Democracy*, vol. 7 no. 3, 1996, p. 125.

³⁹ Меркел сугерише да до стварања таквих политичких домена може доћи вануставним и уставним средствима. Уставни прерогативи турске армије као чувара поретка сведоче о томе. Wolfgang Merkel, “Embedded and defective democracies”, *Democratization*, 11, 5, 2004, 49.

изградње демократских правила.⁴⁰ Када се томе додају идеолошка и етничка поларизација, кршење људских права, слабе партије и организације цивилног друштва, неповерење и разочарање грађана, добија се шира слика препрека консолидацији демократије у Турској.⁴¹ У раду ће бити приказано како првобитни институционални избори кемалистичког естаблишмента ограничавају и детерминишу даљи развој државе, друштва и демократије.

2.1.2. Институционализација

Институционализација се може одредити као „настанак уређених, стабилних, друштвено интегративних образаца из нестабилних, слабо организованих или ужих техничких активности.“⁴² Политичка институционализација подразумева да су сва формална и неформална правила режима широко прихваћена и да главни политички актери делују у складу са тим правилима.⁴³ Ради се о процесу који има две фазе. Прво, потребно је створити институцију за одређену сврху након чега се институција временом обликује и прожима одређеним вредностима.⁴⁴ Такво одређење институционализације нас упућује на схватање институција као историјских производа који постоје пре сваког актера и чије је деловање унутар истих случајно.⁴⁵ Дакле, институције рефлектују категорије трајања, континуитета и стварности,⁴⁶ услед чега и институционализацију треба посматрати као процес који траје и укључује одређена прилагођавања променама у спољашњем окружењу.⁴⁷ Када је реч о институционализацији демократског поретка, важно је напоменути да успостављање демократских структура не значи нужно и њихову институционализацију. Меркел истиче да те структуре бивају институционализоване тек онда када производе примерене учинке на поредак и управљање и када шире „симболичко-интегративан утицај“ на деловање елита и обрасце ставова ширег становништва.⁴⁸ Потребно је

---

⁴⁰ Lauren M. McLaren, *Constructing Democracy in Southern Europe: A comparative analysis of Italy, Spain and Turkey*, London and New York: Routledge, 2008, 21 – 170.

⁴¹ Ali Resul Usul, *Democracy In Turkey: The Impact of EU Political Conditionality*, London and New York: Routledge, 2011, 172.

⁴² Broom and Selznick, цитирано према: Filip Selznick, „Stari i novi institucionalizam“, u: *Institucije i institucionalizam*, ur. Petar Bojanić i Ivan Mladenović, Beograd: Službeni glasnik, 2010, 238.

⁴³ Scott Mainwaring, 1992, 296, наведено према: Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, 2000, 3.

⁴⁴ B. Guy Peters, *Institutional Theory in Political Science: The New Institutionalism*, London and New York: Pinter, 1999, 32 – 33.

⁴⁵ Mark Blyth, „Institucije i ideje“, U: *Teorije i metode političke znanosti*, ur. David Marsh, Gerry Stoker, Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2005, 294.

⁴⁶ Moris Oriju, „Teorija institucije i osnivanja“, u: *Institucije i institucionalizam*, ur. Petar Bojanić i Ivan Mladenović, Beograd: Službeni glasnik, 2010, 299.

⁴⁷ Peters and Hogwood, наведено према: Vivien Lowndes, Mark Roberts, *Why Institutions Matter: The New Institutionalism in Political Science*, Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 2013, 32.

⁴⁸ Wolfgang Merkel, „Teorije transformacije: demokratska konsolidacija postautoritarnih društava“, 141

да дате структуре стекну одређену вредност, стабилност и подршку међу најширим друштвеним слојевима.⁴⁹

Институционализација демократије, поред вертикалне одговорности политичара путем избора, захтева и контролу преко мреже аутономних институција. Тако се спречавају аномалије неинституционализованих примера где се у недостатку снажних и ефикасних институција јављају неформализоване праксе попут корупције, патримонијализма и клијентелизма.⁵⁰ Притом, треба нагласити да не само недостатак, већ и прекомерна институционализација може ограничити могућности за демократску консолидацију. Озбудун наводи да је прекомерна институционализација одређених државних структура у Турској (државне службе, војске, полиције и судова) заједно са наслеђеном традицијом јаке државе, онемогућила настанак уравнотеженијих односа између државе и цивилног друштва. Дакле, институционализовани обрасци понашања не морају бити нужно демократски. У ситуацијама попут оних где неизабрани ауторитети уживају широка старатељска овлашћења, институционализација може имати „покварен карактер“ чиме утиче на процес демократизације умањујући могућности за демократску консолидацију датог поретка.⁵¹

Имајући у виду утицај кемализма на развој турске државе и друштва, као и доминантних идеологија на сам кемализам, важно је поменути значај идеја на стварање и еволуцију институционалног поретка. Идеје које се у одређеном периоду покажу успешним временом постају институционализоване па тако утичу на обликовање политика и доношење одлука. Такве идеје је веома тешко потиснути и заменити. Ипак, када доминантна концепција буде пољуљана новом идејом, она више никада не може повратити стару снагу и стабилност.⁵²

2.1.3. Конституционализам

Конституционализам, схваћен кроз начела ограничења моћи владајућих, привржености принципима владавине права и заштите фундаменталних права⁵³, представља неопходан предуслов демократске консолидације. У питању је концепт који подразумева јак консензус у вези са уставом, као и посвећеност процедурама управљања које могу да мењају само изузетне већине. Такође, конституционализам укључује јасну хијерархију закона које тумачи независни

---

⁴⁹ Видети више: David Easton, „Theoretical Approaches to Political Support“, *Canadian Journal of Political Science*, Canadian Political Science Association and Société québécoise de science politique, vol. 9, no. 3, 1976.

⁵⁰ Концепти вертикалне и хоризонталне одговорности су посебно значајни приликом разматрања институционализације и демократизације у Турској, имајући у виду поменуте проблеме са резервисаним доменима као неизабраним структурама моћи. Guillermo O’Donnell, “Delegative Democracy”, *Journal of Democracy*, 5, 1, 1994, 59 – 61.

⁵¹ Ergun Özbudun, “Democratization in the Middle East: Turkey-How Far from Consolidation?”, 124 – 126; Samuel J. Valenzuela, “Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings: Notion, Process, and Facilitating Conditions”.

⁵² Hrvoje Mataković, „Temeljne značajke historijskog institucionalizma”, *Glasnik prava*, 5, 2, 2014, 9–10.

⁵³ Milan Podunavac, „Republikanizam i konstitucionalizam“, u: *Konstitucionalizam i ustavni dizajn u demokratskoj recesiji*, ur. Biljana Đorđević, Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije, Fakultet političkih nauka UB, 2018, 15.

правосудни систем и подржава развијена правна култура у цивилном друштву. С тим у вези, правна држава се може окарактерисати као начин подвргавања изабране владе и државне администрације мрежи закона, судова, полуаутономних агенција за контролу и норми цивилних друштава које проверавају незаконите склоности државе уграђујући на тај начин принципе транспарентности и одговорности. Формална и неформална институционализација система нису довољне за демократску консолидацију. Неопходно је створити државу засновану на законима и ограничењима.⁵⁴

Уставотворство је на почетку процеса консолидације па увелико детерминише даљи ток процеса.⁵⁵ У складу са тим, Линц и Степан наводе да су конституционализам и владавина права неопходни предуслови консолидације демократије.⁵⁶ Имајући у виду турски случај, треба напоменути да процес демократске транзиције не може бити довршен уколико у уставу постоје или се задржавају недемократски домени. У консолидованој демократији уставни оквир је подешен тако да умањује непредвидивост политичких промена и осигурава права појединцима и групама.⁵⁷

2.1.4. Демократија у подељеним друштвима

На трагу скептицизма Џона Стјуарта Мила (*John Stuart Mill*) по питању успеха демократије у мултиетничким друштвима⁵⁸, дуго се сматрало да су покушаји успостављања исте у амбијенту таквих подела осуђени на пропаст. Ипак, иако је заиста потребан посебан напор у погледу учвршћивања демократије у мултикултурним државама, то не значи да је њихов демократски развој немогућ. Проблем је заправо у томе да „политика у таквој држави постаје сложенија јер је теже доћи до сагласности око основних начела демократије.“⁵⁹ Услови за демократски развој отежани су с обзиром да политичка поларизација повећава вероватноћу наметања ограничења политичких права мањинама у друштвима са више етничких и религијских група.⁶⁰ То упућује на значај консензуса као неминовног решења наведених проблема. Из тога следи „да је комбинација колективних права за националности или мањине у мултинационалном и мултикултурном друштву и истој таквој држави, заједно са правима појединца која држава у потпуности гарантује,

---

⁵⁴ Juan J. Linz and Alfred Stepan, “Toward Consolidated Democracies”, In: *The Global Divergence of Democracies*, eds. Larry Diamond and Marc F. Plattner, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 2001, 98 – 99.

⁵⁵ Wolfgang Merkel, „Теорије трансформације: демократска консолидација постауторитарних друштава“, 132.

⁵⁶ Juan J. Linz and Alfred Stepan, “Toward Consolidated Democracies”, 99.

⁵⁷ Huan Linc i Alfred Stepan, *Демократска транзиција и консолидација*, 108 – 182.

⁵⁸ Видети више у: Џон Стјуарт Мил, *Разматрања о представничкој влади*, Загреб: Факултет политичких наука, 1989.

⁵⁹ Huan Linc i Alfred Stepan, *Демократска транзиција и консолидација*, 48.

⁶⁰ Wolfgang Merkel, “Embedded and defective democracies”, 53.

можда најмање конфликтан начин артикулисања једне демократске државне политике која се не руководи идејом стварања једнонационалне државе.“⁶¹

Насупрот такој стратегији, политика хомогенизације идентитета привилегује језик, религију и културу доминантне нације дискриминишући оне грађане који нису у стању да се асимилију. То води радикализацији мањинских група чиме се у крајњој линији дестабилизује сам поредак.⁶² У том оквиру треба сагледавати и турско искуство, с обзиром да је политика хомогенизације идентитета битан део кемалистичког пројекта изградње националне државе. Неуспех такве политике, изражен кроз курдско питање, је поред опструкције демократског развоја нарушио и легитимност режима. Поредити турски случај са искуствима Шпаније и Италије, Мекларен (*Lauren M. McLaren*) истиче да је одређени степен регионалне аутономије једини начин да се превазиђу проблеми сепаратизма, употребе недемократских средстава за спречавање сепаратистичких активности, а самим тим и појачане улоге армије у политичком животу.⁶³ То кореспондира са захтевима оних Курда који подржавају Радничку партију Курдистана. С друге стране, Ердоганова влада је промовисала политику вишеструких идентитета окупљених око турског држављанства као кровног, заједничког надидентитета. У складу са кемалистичком перцепцијом, Ердоганова влада одбацује сваку идеју о територијалној аутономији видевши у њој претњу националном и државном јединству.⁶⁴

Да би се омогућио развој демократије у мултиетничким друштвима, неопходан је пажљив институционални дизајн.⁶⁵ У том контексту многи аутори покушавају да развију адекватан теоријски оквир као основу која би поспешила дате тенденције. Један од најпознатијих покушаја те врсте је теорија консоцијативне демократије Аренда Лајпхарта (*Arend Lijphart*) која се може дефинисати кроз сегментиране расцепе и политичке кооперације сегментираних елита. Главне карактеристике овог модела су партиципација свих значајних група у политичком одлучивању, група аутономија, као и пропорционалност и узајамни вето.⁶⁶ Поред консоцијативног модела истиче се и приступ центрипетализма као најоптималнији за успостављање и одржање демократије у подељеним друштвима. Циљ оваквог приступа је јачање центра кроз умерене, компромисне политике, односно институције које подстичу умерене облике политичке конкуренције.⁶⁷

---

⁶¹ Huan Linc i Alfred Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, 53.

⁶² Исто, 41, 541.

⁶³ Lauren M. McLaren, *Constructing Democracy in Southern Europe: A comparative analysis of Italy, Spain and Turkey*, 191.

⁶⁴ Видети више: Hakan M. Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*.

⁶⁵ Stefan Wolff, “Electoral-Systems Design and Power-Sharing Regimes”, In: *Power Sharing: New Challenges For Divided Societies*, eds. I. O’Flynn & D. Russell, London: Pluto Press, 2005, 73.

⁶⁶ Vučina Vasović, „Lajphartova konsociaciona demokratija“, predgovor za knjigu, Arend Lajphart, *Modeli demokratije*, Podgorica i Beograd: CID i Službeni list SCG, 1999, 31 – 34.

⁶⁷ Видети више у: Benjamin Reilly, *Democracy in Divided Societies: Electoral Engineering for Conflict Management*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001, 7 – 11; Timothy Sisk, *Democratization in South Africa: The Elusive Social Contract*, Princeton: Princeton University Press, 1995. Donald L. Horowitz, “The Challenge of Ethnic Conflict: Democracy in Divided Societies”, *Journal of Democracy*, vol. 4 no. 4, 1993.

2.1.5. Између старатељске и делегативне демократије

Суочен са бројним проблемима, турски демократски развој треба сагледавати у оквиру дефектних форми попут старатељске и делегативне демократије. Утицај војске на развој политичког система упућује на концепт старатељске демократије који Адам Пшеворски (*Adam Przeworski*) одређује као „режим који има конкуренте, формално демократске институције, али у којем апарат моћи, обично сведен на оружане снаге, задржава способност интервенције у циљу исправљања непожељних појава.“⁶⁸ С друге стране, имајући у виду развој након 2002. године, а нарочито након преласка на председнички систем 2017. године, све више се може говорити о делегативном карактеру турске демократије. У складу са тим, победник на председничким изборима има право да влада на начин који он сматра прикладним, ограничен само постојећим односом снага и уставно дефинисаним мандатом.⁶⁹ Надовезујући се на О' Донелово (*Guillermo O'Donnell*) одређење, Хаки Таш (*Hakki Taş*) дефинише делегативну демократију кроз антиинституционализам, антиполитичку агенду и клијентелизам, односно кроз елементе који опструирају демократску консолидацију режима. Прецизније, непостојање ефикасне мреже институција погодује настанку и јачању патримонијализма, клијентелизма и корупције.⁷⁰

Концепт делегативне демократије огледа се првенствено у високо персонализованој владавини и одсуству хоризонталне одговорности.⁷¹ Иако се овај модел обично повезује са председничким системом власти, турско искуство сведочи да чак и парламентарни системи могу показивати одређене склоности које се приписују делегативним демократијама. Озбудун истиче да се период Мендересове власти од 1950. до 1960. године уклапа у наведене контуре. Он наводи да су Тургут Озал (*Turgut Özal*) и Тансу Чилер (*Tansu Çiller*) такође показивали склоност ка персонализованом вођству заобилазећи парламент снагом извршних декрета. Посебно су индикативне изборне кампање усресређене на личност лидера уместо на партијски програм.⁷²

Ипак, највећи део периода од успостављања вишестраначја до успона и реформи АКП може се означити као доба старатељске демократије. Уставом из 1961. године прокламовано је војно старатељство формирањем Савета за националну безбедност путем којег је војска контролисала и усмеравала вођење националне политике.⁷³ На тај начин је војска узурпирала моћ цивилних власти и нарушавала вертикалну одговорност што је довело до тога да њена старатељска овлашћења заправо институционализују претњу пучем.⁷⁴ То има за последицу ситуацију у којој

---

⁶⁸ Adam Przeworski, “Democracy as a Contingent Outcome of Conflict.” In: *Constitutionalism and Democracy*, eds. J. Elster and R. Slagstad, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, 61.

⁶⁹ Guillermo O'Donnell, “Delegative Democracy”, 59.

⁷⁰ Hakki Taş, “Turkey – from tutelary to delegative democracy”, *Third World Quarterly*, 36, 4, 2015, 778. Видети и: Guillermo O'Donnell, “Delegative Democracy”.

⁷¹ Видети више у: Guillermo O'Donnell, “Delegative Democracy”.

⁷² Озбудун говори о персонализму у Турској као појави која има свој основ у политичкој култури и историјској традицији. Ergun Özbudun, “Democratization in the Middle East: Turkey-How Far from Consolidation?”, 136, 137.

⁷³ Hakki Taş, “Turkey – from tutelary to delegative democracy”, 779 – 787.

⁷⁴ Mehtap Söyler, *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, London and New York: Routledge, 2015, 46. У ову матрицу се делом уклапа и Грчка у периоду након грађанског рата све до пуча 1967. године у којем је војска као независан центар моћи увелико детерминисала

држава бива заробљена од стране елите која успоставља монопол на тумачење владајуће идеологије приписујући себи улогу чувара поретка. Најзад, период након доласка АКП на власт 2002. године карактерише све израженији персонализам и клијентелизам. Даљи развој догађаја, од развлашћивања армије и стављања под контролу осталих бастиона кемализма до преласка на председнички систем 2017. године, створио је услове за формализацију делегативног карактера турске демократије.

2.1.6. Ауторитарне енклаве: паралелне структуре моћи

Као што је већ поменуто, о консолидацији демократије се не може говорити уколико они који су изабрани на демократски начин немају стварну политичку моћ, већ делују у сенци неизабраних, паралелних структура моћи.⁷⁵ У околностима немоћи изабране владе да наметне своје приоритете и успостави контролу над сектором безбедности настаје дубока држава.⁷⁶ До појаве овакве ситуације долази најчешће када одлазећи режим настоји да наметне ограничења демократски изабраној влади, правдајући своје инсистирање на задржавању недемократских елемената безбедносним разлозима, као и потребом очувања поретка и тековина револуције.⁷⁷ Такви елементи се могу означити као ауторитарне енклаве и углавном се односе на актере који не прихватају у потпуности демократска правила игре.⁷⁸ Задржавање устава који омогућава егзистенцију ауторитарних енклава у новоуспостављеном систему често је услов одлазећег режима за предају власти.⁷⁹

Тако су оба турска и португалски устав у периодима транзиције предвиђали постојање Савета за националну безбедност⁸⁰, односно Савета револуције са циљем очувања уставног поретка и

политичке токове и ометала развој демократије. Постоје претпоставке да је неуспели процес либерализације војног режима имао за циљ управо оно што су постигли турски генерали створивши од армије чувара уставног поретка. Видети више у: Ioannis Tzortzis, *Greek Democracy and the Junta : Regime Crisis and the Failed Transition of 1973*, London: I.B. Tauris & Company, 2020.

⁷⁵ Semjuel P. Hantington, *Treći talas*, 17

⁷⁶ У складу са Меркеловом систематиком, демонтирањем дубоке државе консолидују се уставна и репрезентативна димензија демократије. Видети у: Mehtar Söyler, *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, 44 – 48. Дубока држава у Турској је састављена од елемената из безбедносних и правосудних институција спремних да у име очувања кемалистичког карактера турске државе збаци легитимно изабрану владу. Видети у: Gareth Jones, наведено према: Michael Gunter, "Turkey, Kemalism, and the 'Deep State'." In: *Conflict, Democratization, and the Kurds in the Middle East*, eds. M.Gürses and D. Romano, New York: Palgrave, 2014, 20.

⁷⁷ Semjuel P. Hantington, *Treći talas*, 230.

⁷⁸ Гаретон помиње још и културне енклаве у виду навика и пракси које онемогућавају развој демократских механизма и оне етичко-симболичког типа попут кршења људских права одлазећег режима које приморавају нове власти да решавају тешка питања у вези са правдом, информисањем, помирењем. Видети у: Manuel Antonio Garretón, *Incomplete Democracy: Political Democratization in Chile and Latin America*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003, 47 – 48.

⁷⁹ Huan Linc i Alfred Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, 108

⁸⁰ Савет за националну безбедност је створен Уставом из 1961. године, а ојачан Уставом из 1982. године.

саветовања владе о питањима унутрашње и спољне безбедности.⁸¹ Такође, опстајање ауторитарних енклава у Чилеу у великој мери подсећа на турски сценарио. Оно је омогућено савезом бившег војног режима са значајним сегментима у државним институцијама, посебно у уставном суду. Слично томе су турски уставни, након пучева 1960. и нарочито 1980. године, наметнули ограничења у транзицији управо кроз војне и правосудне структуре оличене у Савету за националну безбедност и Уставном суду.⁸² То имплицира да се ауторитарне енклаве уклапају у шири концепт већ описаног старатељства војске. Старатељска овлашћења нису најјасније дефинисана услед чега војска може вршити широк надзор над политичким процесом како кроз формалне институције, тако и кроз неформалне самодефиниције заштитника и тумача националних интереса.⁸³ Зато је неизоставан део процеса демократске транзиције управо реформа, односно укидање недемократских домена власти.

2.2. Идеологија, доктрина или догма?

Питање оправданости категоризације кемализма као идеологије, намеће потребу дефинисања концепта и структуре идеологије као основе за даљу анализу основних поставки кемалистичке мисли. Следећи Хејвудову (*Andrew Heywood*) дефиницију, идеологија се може означити као:

„мање-више кохерентан скуп идеја који пружа основу за организовано политичко деловање, без обзира на то какав је циљ тог деловања – да очува, модификује или сруши постојећи систем власти. Стога све идеологије: а) нуде приказ постојећег поретка, обично у облику „погледа на свет“, б) износе модел жељене будућности, визију „доброг друштва“, и в) објашњавају како може и како би требало да се изведе политичка промена – како да се од а) стигне до б).“⁸⁴

Идејна кохерентност и конзистентност упућују на формулацију идеологије као институционализованог оквира који обухвата различите идеје и даје им одређена значења.⁸⁵ Карактерише их „системски поглед на свет какав би требало да буде, изречен у форми религијских и политичких доктрина и вредности.“⁸⁶ Та аподиктичност неретко доводи до догматизације основних принципа одређене идеологије услед чега их, у складу са Фриденовом (*Michael Freedon*) терминологијом, можемо означити догматским. Другим речима, основни принципи постају неупитне истине чије се преиспитивање тумачи као светогрђе. Међутим, идеологије не треба посматрати као затворене системе мишљења. Њихов опстанак и успех зависе

---

⁸¹ Semjuel P. Hantington, *Treći talas*, 230; Michael Gunter, “Turkey, Kemalism, and the ‘Deep State’.”, 20.

⁸² Huan Linc i Alfred Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, 251; Murat Somer, “Moderation of religious and secular politics, a country's “centre” and democratization”, *Democratization*, 21, 2, 2014, 252.

⁸³ Samuel J. Valenzuela, “Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings: Notion, Process, and Facilitating Conditions”, доступно на: https://kellogg.nd.edu/sites/default/files/old_files/documents/150_0.pdf, приступљено 20. новембра 2022.

⁸⁴ Endru Hejvud, *Političke ideologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005, 12.

⁸⁵ Slaven Ravlić, *Svetovi ideologije: Uvod u političke ideologije*, Podgorica, Zagreb: CID, Politička kultura, 2013, 4.

⁸⁶ Marko Škorić i Aleksej Kišjuhas, *Vodič kroz ideologije I*, Novi Sad: AKO 2014, Zola štampa, 2014, 42.

од прилагођавања измењеним околностима које генеришу корекцију, односно редефиницију одређених, често темељних поставки. Такав развој узрокује појаву хибридних идеолошких концепција.⁸⁷ Најзад, у светлу такве хетерогености идејног склопа треба посматрати и развој кемализма.

Анализа структуре одређене идеологије налаже одређење кључних концепата, односно принципа на којима је заснована и утврђивање хијерархијског односа међу њима.⁸⁸ Имајући у виду предмет ове анализе, потребно је нагласити да адекватно разумевање идеологија захтева посебан фокус на друштвено-историјским околностима које увелико детерминишу њен развој. То подразумева сагледавање генезе идеолошке мисли у просторним и временским оквирима који усмеравају идеолошка уобличавања. С тим у вези, свако „уравнотежено и уверљиво политичко објашњење политичког живота мора признати стално међусобно деловање између идеја и идеологија, с једне стране и историјских и материјалних снага, с друге.“⁸⁹ Као што ће у наставку рада бити детаљније приказано, случај кемализма потврђује историјски континуитет, односно историјску условљеност идеолошког развоја.

Теоријска, али и просторна ограниченост кемализма, као пројекта предвиђеног за развој конкретног, турског случаја, указује на важност разликовања развијених идеологија од „танких“, слабије развијених типова. Реч је о идеологијама које одређене концепте позајмљују од развијених макро идеологија, што доприноси већ поменутој хибридности таквих модела.⁹⁰ Та усвајања не утичу на идентитетску посебност одређене идеологије будући да се ти концепти уклапају, често кроз одговарајућу редефиницију, у већ постојећи идеолошки контекст.

У складу са наведеним, основне функције идеологије свде се на развијање личног осећаја идентитета, мотивацију на деловање, пружање оријентације и перспективе, олакшавање процеса одлучивања, омогућавање политичког јединства одређене групе и обликовање политичког система.⁹¹ Када је у питању обезбеђивање политичког јединства, потребно је истаћи да скуп одређених политичких идеја може бити наметнут одозго, од стране елита чије вредности често не кореспондирају са вредносним системом који негује већинско становништво.⁹² Таква констелација узрокује сузбијање супротстављених становишта што на дуже стазе ојачава друштвену диференцијацију и доводи до ерозије легитимитета владајућег модела. Ова матрица може послужити као адекватан инструментариј за лоцирање главних изазова и изазивача развоја кемалистичког поретка (и идеологије) нарочито у периоду Хладног рата.

---

⁸⁷ Видети: Endru Hejvud, *Političke ideologije*, 14; Michael Freeden, *Ideology Studies: New Advances and Interpretations*, London, New York: Routledge, 2021, 42, 127.

⁸⁸ Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, London and New York: Routledge, 2014, 106; Michael Freeden, *Ideology: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2003, 61.

⁸⁹ Endru Hejvud, *Političke ideologije*, 3.

⁹⁰ Marko Škorić i Aleksej Kišjuhas, *Vodič kroz ideologije I*, 17 – 30; Michael Freeden, *Ideology: A Very Short Introduction*.

⁹¹ Slaven Ravlić, *Svjetovi ideologije: Uvod u političke ideologije*, 20.

⁹² Endru Hejvud, *Političke ideologije*, 4 – 5.

2.2.1. Кемализам: идеологија или култ?

Кемализам се у литератури дефинише на различите начине. Карактеризације варирају у распону од идеологије, преко система принципа до култа. Не постоји сагласност ни међу ауторима који кемализам посматрају као идеологију. Тер Матавосјан (*Vahram Ter-Matevosyan*) сагледава кемализам и као идеологију и као систем принципа. С једне стране, као идеологија он представља нормативно конструисану збирку концепата које подржава владајућа странка и државне институције. С друге стране, као систем идеја подразумева примену различитих идеја, норми, вредности и визија прилагођених постојећим околностима, али недовољно разрађених и уклопљених у шири контекст.⁹³

Неке дефиниције полазе од тога да је реч о идеологији изградње секуларне нације⁹⁴, односно доктрини „државног интервенирања у процес стварања модерне турске нације.“⁹⁵ Среће се и квалификација о идеологији националне модернизације.⁹⁶ Суна Кили (*Suna Kili*) дефинише кемализам као композит идеја, вредности и националних тежњи.⁹⁷ Притом, потребно је направити разлику између формативне фазе кемалистичке мисли усмераване од самог Ататурка и његове касније репродукције. У раду ће бити слеђена периодизација кемалистичке идеологије Тонија Аларанте (*Toni Alaranta*) према којој је прва, формативна фаза трајала од успостављања Републике 1923. до 1945. године. Други период се односи првенствено на године појаве и развоја левичарског кемализма, док је војни удар из 1980. године био увод у почетак треће фазе.⁹⁸ Најзад, долазак Партије правде и развоја на власт 2002. године се може окарактерисати као почетак последње фазе у развоју кемализма. У складу са датом периодизацијом и политичким приликама тог времена, Парла (*Taha Parla*) и Дејвисон (*Andrew Davison*) тврде да се кемализам првобитно развијао као корпоративистичка идеологија.⁹⁹ Имајући у виду каснији развој, Фармикли (*Eyup Sabri Çarmikli*) истиче да је кемализам временом постао „догматска идеологија“.¹⁰⁰

---

⁹³ Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, Cham: Palgrave Macmillan, 2019, 8.

⁹⁴ Baskin Oran and Karabekir Akkoyunlu, "Kemalism and the Republican People's Party (CHP)". In: *Authoritarianism and Resistance in Turkey*, eds. E. Özyürek, G. Özpınar, E. Altındış, Cham: Springer, 2019, 15.

⁹⁵ Dejan Jović, „Turska”, 358.

⁹⁶ İsmet Giritli, "Kemalism as an Ideology of Modernization", In: *Ataturk And The Modernization Of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, Boulder, Colorado: Westview Press, 1984, 253.

⁹⁷ Suna Kili, 1969, наведено према: Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, 14.

⁹⁸ Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, 110.

⁹⁹ Taha Parla and Andrew Davison. *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress or Order?*, Syracuse NY: Syracuse University Press 2004.

¹⁰⁰ Eyup Sabri Çarmikli, "Caught between Islam and the West: secularism in the Kemalist discourse", PhD thesis, London: The University of Westminster, 2011, 160. Доступно на: https://westminsterresearch.westminster.ac.uk/download/25707cc1301df55c0c560c1d32b3d54c878ac95541c15a83917dd71e0f25a6c4/2271008/Eyup_Sabri_CARMIKLI.pdf.

С друге стране, Цирхер (*Erik J. Zürcher*) тврди да кемализму као идеологији недостају кохерентност и емоционална привлачност због чега га описује као скуп недовољно дефинисаних ставова.¹⁰¹ Слично томе, Синан Ћиди истиче да се кемализам не може сматрати кодификованом идеологијом као што су либерализам и социјализам, с обзиром да није имао универзалне захтеве у погледу организације доброг друштва на глобалној основи. По овом аутору кемализам се јавља пре као друштвени и политички култ чију је догматизацију омогућила ауторитарна етатистичка фракција кемалистичког покрета развијањем сопствених институција, норми и процедура.¹⁰² Дакле, реч је о групи аутора који кемализму оспоравају кохерентност, наводећи да никада није успео да се развије као свеобухватна идеологија.¹⁰³ Налик оваквим одређењима кемализма, постоје тумачења која насеризам у Египту дефинишу као систем идеја којем такође недостаје свеобухватност великих идеологија.¹⁰⁴

У почетној фази развоја, револуционарни покрет предвођен Кемалом Ататурком није ни заснивао своје деловање на неким развијеним идеолошким основама већ се прилагођавао постојећим околностима. Утемељен на принципима проистеклим у ранијој фази деловања, кемализам ће се накнадно и постепено доктринарно уобличавати.¹⁰⁵ Таква путања је карактеристична и за касније покрете насеризма у Египту и бургибизма у Тунису.¹⁰⁶ Без обзира на наведене недостатке, кемализам је временом успео да развије специфичну доктринарну основу и структуру утемељену на принципима који ће постати његово главно обележје. Отуда, у наставку овог рада полази се од одређења кемализма као „меке идеологије“¹⁰⁷, односно како је већ истакнуто танког, слабије развијеног типа идеологија које се надопуњују позајмљивањем одређених концепата од развијенијих идеолошких система.

2.3. Кемализам: темељне поставке

2.3.1. Османско наслеђе: континуитет или дисконтинуитет?

---

¹⁰¹ Цирхер наводи да је ту празнину донекле попунио култ Ататурка, посебно развијан након његове смрти. Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, London and New York: I. B. Tauris, 2004, 181 – 182.

¹⁰² Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, 28.

¹⁰³ Видети више: Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*; Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, 14 – 16.

¹⁰⁴ Такође, слично кемалистичком моделу, нека одређења насеризма истичу модернизаторску црту Насерове власти. Видети више у: Elie Podeh and Onn Winckler, “Introduction: Nasserism as a Form of Populism”, In: *Rethinking Nasserism: Revolution and historical memory in modern Egypt*, eds. Elie Podeh and Onn Winckler, Gainesville: University Press of Florida, 2004, 1 – 2.

¹⁰⁵ Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, 111.

¹⁰⁶ Видети у: Масимо Кампанини, *Историја Средњег истока 1798 – 2006*, Београд: Clio, 2011, 83 – 84; Michael B. Bishku, “Kemal Ataturk and Habib Bourguiba: Brothers from Different Mothers?“, In: *Kurdish Issues: Essays in Honor of Robert W. Olson*, ed. Michael M. Gunter, Costa Mesa: Mazda Publishers, 2016.

¹⁰⁷ Metin Heper 1985, наведено према: Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, 15.

Најопштије гледано, кемализам се може дефинисати као (мека) идеологија изградње турске нације и државе на којој се заснивају каснији развој, идентитет и институционална структура Републике Турске.¹⁰⁸ Кемализам не треба посматрати као радикалан раскид са османском прошлошћу. Кемалистичке идеје и на њима засноване реформе представљају завршну тачку еволутивног процеса који има корене у Танзиматском покрету. Прецизније, кемалистичке реформе се могу означити као наставак и радикализација османских реформских тенденција започетих у 19. веку.¹⁰⁹ С тим у вези, Илбер Ортајли (*İlber Ortaylı*) наводи:

„Републикански револуционари нису кренули са средњовековним друштвом, већ са друштвом које је било остатак царства што је своје последње столеће преживљавало у тегама модернизације. Један од чинилаца који су подстицали републикански радикализам јесте османска модернизација која није могла да буде коренита у довољној мери. Познавање стабилности и слабости политичко-социјалних институција данашње Турске могуће је уз добро разумевање историје модернизације последњег доба Османске империје. Деветнаести век је најбрже, најболније, најзаморније столеће османске заједнице; најважнији догађаји и институције које су припремиле будућност чине историју овог столећа.“¹¹⁰

Кемал Ататурк и његови саборци припадају млађој генерацији османске интелигенције под великим утицајем преовлађујућих материјалистичких, позитивистичких тенденција на Западу. Њихове идеје треба тумачити као део ширег младотурског контекста у којем су увелико разрађивани концепти попут вестернизације, лаицизма, национализма, републиканизма, антиимперијализма чиме су постављане „примарне интелектуалне и институционалне основе за младу Републику.“¹¹¹ Самим тим, већина кемалистичких реформи има своје идејне претече у османском танзиматском и младотурском модернизаторском покрету. Један од водећих кемалистичких интелектуалаца и близак сарадник Кемала Ататурка, Суфи (Супхи) Танриер (*Hamdullah Suphi Tanrıöver*) истиче да:

„Последње реформе, које је покушао и остварио Камал Ататурк, биле би апсолутно немогуће да друге реформе, исто тако важне и смеле, нису биле пројектоване и одавно остварене од реформатора који су Кемалу претходили. Борба између новог и старог испуњава два последња века отоманске империје. Пут који је пређен да би се дошло до кемализма дуг је и покривен лешевима безброј хиљада мученика.“¹¹²

Танзимат се може окарактерисати као кључна скретница османске историје која је покренула и усмерила даљи развој догађаја од младотурске до кемалистичке револуције. У основи тог

---

¹⁰⁸ Видети: Dejan Jović, „Turska”, 357.

¹⁰⁹ Zoran Krstić i Dušan Čorbić, „Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela”, *Politički život : časopis za analizu politike*, Vol. 2022, No. 23, 2022, 38.

¹¹⁰ Илбер Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд: Српска књижевна задруга, 2004, 31.

¹¹¹ Banu Turnaoğlu, *The Formation of Turkish Republicanism*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2017, 114.

¹¹² Супхи Х. Танриер, Увод, у: Зоран Св. Томић, *Кемал Ататурк – творац нове Турске*, Београд: Планета, 1939, 57.

модернизаторског покрета је тежња ка вестернизацији.¹¹³ Сматрало се да је усвајање европске цивилизације једини начин опстанка ослабљене Империје. Мустафа Кемал је припадао групи најекстремнијих младотурских западњака који су сматрали да европску цивилизацију треба усвојити у целини.¹¹⁴ Ова група је у науци видела основ за изградњу напредног и модерног друштва.¹¹⁵

У танзиматским реформама се могу тражити и корени лаицизма. Ортајли помиње Земљишни закон из 1858. године као важну тачку у развоју те идеје. Овај закон је, иако поштујући исламске правне основе, садржавао одређене лаичке одредбе у областима власништва и наслеђивања. Устав из 1876. године се, самим тим, може посматрати као природан след тог развоја који је „припремио темеље епохе лаичке државе.“¹¹⁶ Прецизније, кемалистички лаицизам представља кулминацију једног процеса. Танзиматске реформе трговачког и кривичног законодавства и уопште правосудног система најбоље одсликавају лаицистичке тенденције оличене у ограничавању надлежности шеријата.¹¹⁷ Младотурци ће додатно теоријски разрадити и имплементирати дате политике. Полазећи од става да је религија препрека људском развоју, они су увелико ограничили моћ ислама у османском друштву.¹¹⁸

Мустафа Кемал, и сам поникао у младотурском покрету, био је инспирисан лаицистичким идејама младотурских мислиоца попут Зије Гекалпа (*Ziya Gökalp*), Абдулаха Џевдета (*Abdullah Cevdet*) и многих других. Њихов утицај на потоње кемалистичке реформаторе приметан је у читавом низу области. У 19. веку међу реформски настројеном интелигенцијом увелико постоје идеје и предлози за латинизацијом писма.¹¹⁹ Такође, међу младотурском интелигенцијом постоје захтеви за еманципацијом жена што свакако треба имати у виду када се говори о кемалистичким реформама и у оквиру њих давању права гласа женама.¹²⁰

---

¹¹³ Ahmet Seyhun, *Competing Ideologies in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic Selected Writings of Islamist, Turkist, and Westernist Intellectuals*, London, New York: I.B. Tauris, 2021, 1.

¹¹⁴ Şükrü M. Hanioglu према: Erik J. Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, London: I.B.Tauris, 2010, 149. У том погледу он је следио вестернизаторку линију коју су заступали Абдулах Џевдет и Џелал Нури Илери (*Celâl Nuri İleri*). Видети више у: Ahmet Seyhun, *Competing Ideologies in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic Selected Writings of Islamist, Turkist, and Westernist Intellectuals*, 127-152. Насупрот томе, Зија Гекалп, други утицајни младотурски интелектуалац који је значајно утицао на Мустафу Кемала и који се може означити оцем турског национализма, заговарао је усвајање западне науке и технологије, док је сматрао да културне и духовне елементе треба тражити у сопственој традицији. Видети у: Ziya Gökalp у: Исто, 60.

¹¹⁵ Видети више у: Şükrü M. Hanioglu, *Ataturk: An Intellectual Biography*, Princeton: Princeton University Press, 2011.

¹¹⁶ Илбер Ортајли, *Најдужи век империје*, 155 – 156.

¹¹⁷ Paul Dumont, “The Origins of Kemalist Ideology”, у: *Ataturk and the Modernization of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, Boulder, Colorado: Westview Press, 1984, 36 – 38.

¹¹⁸ Упркос таквом ставу, Младотурци су имајући у виду расположење становништва вешто користили ислам као оруђе за оправдање своје политике. Видети у: Şükrü M. Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902 – 1908*, Oxford: Oxford University Press, 2001, 305 – 308.

¹¹⁹ Paul Dumont, “The Origins of Kemalist Ideology”, 37.

¹²⁰ У погледу залагања за еманципацију жена истичу се поменути Абдулах Џевдет, Џелал Нури Илери, Зија Гекалп, Јусуф Акџура (*Yusuf Akçura*). Видети више у: Ahmet Seyhun, *Competing Ideologies in the Late*

И остали кемалистички принципи имају своје основе у османској традицији. То је посебно видљиво у случају национализма. Парадоксално, упркос кемалистичком потискивању османске прошлости и исламских вредности, ове категорије представљају основе на којима је изграђен турски национални идентитет. Сходно томе, Сонер Џагаптај (*Soner Cagaptay*) процес изградње турског националног идентитета посматра као „национализацију кроз религију“ чиме упућује на османско наслеђе милет система приликом одређивања фундаменталних услова припадности турској нацији. Кемалистичко схватање нације пратило је идеје многих младотурских интелектуалаца од којих се посебно издваја Зија Гекалп. Усвојивши његов концепт турске културе као подлогу даљег националног конституисања, кемалисти ће турску нацију градити на темељима османско-исламске прошлости и на њој заснованих вредности као и турског језика. У складу са милетском перспективом, немуслимански поданици отпадали су из овог националног пројекта усмереног на асимилацију владајућег, муслиманског милета.¹²¹ Најзад, усвајање турског национализма треба посматрати у ширем контексту идентитетског трагања у Османском царству, односно у корелацији са неуспехом алтернативних политика исламизма и османског национализма да обезбеде јединство и опстанак клонулој Империји.¹²²

Корени политике етатизма, као једног од основних принципа кемализма, могу се лоцирати у османској економској мисли и пракси током 19. века. О томе сведочи чињеница да је средином овог столећа држава била главни индустријски предузетник. Најчитанија и најутицајнија књига у Царству из области економије у другој половини 19. века *Ekonomi Politik*, Ахмед Мидхат Ефендије заговарала је државну интервенцију.¹²³ Такође, Зија Гекалп, инспирисан идејама Фридриха Листа (*Friedrich List*) и немачке школе политичке економије снажно је бранио идеју националне економије као предуслова независности и даљег напретка.¹²⁴ Ни идеја републиканизма није кемалистички изум с обзиром да је још средином 19. века негована међу младоосманским круговима надахнутим француским републиканизмом. Ипак, повратком младотурака из егзила након Младотурске револуције 1908. године, идеја републиканизма добија на стварном значају чиме се постављају темељи за касније проглашење кемалистичке Републике.¹²⁵

Такође, појам револуционизма схваћен као тежња за револуционисањем друштва научним средствима и методама које су се показале успешним на Западу, може се наћи у списима реформистички настројених мислилаца друге половине 19. и почетка 20. века. Даље, под утицајем

Ottoman Empire and Early Turkish Republic Selected Writings of Islamist, Turkist, and Westernist Intellectuals. Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2016, 55 – 87.

¹²¹ Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, 80 – 162; Zoran Krstić i Dušan Ćorbić, „Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela”, 38; О утицају Зије Гекалпа на кемалистичку политичку мисао сведочи и изјава Мустафе Кемала да је отац његових емоција Намик Кемал, а отац идеја Зија Гекалп. Наведено према: Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, 63.

¹²² Видети: Исто; Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*.

¹²³ Paul Dumont, “The Origins of Kemalist Ideology”, 39 – 40.

¹²⁴; Пол Димон и Франсоа Жоржон, „Умирање једног Царства 1908 – 1923“, у: *Историја Османског царства*, прир. Робер Мантран, Београд: Clío, 2022, 707.

¹²⁵ О различитим концепцијама републиканизма у позном Османском царству видети у: Banu Turnaoğlu, *The Formation of Turkish Republicanism*, 11 – 114, 220.

руских народњака, у Османском царству се придавао значај идејама које третирају проблем маса. Међутим кемалистички концепт популизма дугује пре свега Зији Гекалпу чије солидаристичке идеје сажима паролу „Нема класа, постоје само занимања“. Кемалисти ће то усвојити као део стратегије обезбеђивања и промовисања националне солидарности, односно као део политике супротстављања комунистичкој концепцији класне борбе.¹²⁶

С обзиром да су идеје које кемализам заступа и на којима је заснован увелико разматране пре успостављања Републике, Шукру Ханиоглу (*Şükrü M. Hanioglu*) истиче да би кемалистичку трансформацију, у најзначајнијим аспектима, требало посматрати као наставак позноосманске прошлости.¹²⁷ О томе сведочи и чињеница да су вође кемалистичке револуције и Републике заправо плод модерних образовних установа проистеклих из танзиматских реформи у 19. веку.¹²⁸ Дакле, из наведеног произилази да постоји јасан континуитет, услед чега се Република може посматрати као, с једне стране финализација, а са друге наставак османских реформских тенденција. Речима Пола Димона (*Paul Dumont*) и Франсоа Жоржона (*François Georgeon*) „кемалистичка револуција на свом врхунцу – око 1930. године – добрим делом се представља као још један успех младотурске револуције. А ако у потрази за дубљим коренима модерне Турске зађемо још дубље у прошлост, стићи ћемо до плодне земље танзимата.“¹²⁹

2.3.2. Настанак и обликовање кемалистичке идеје

Дакле, кемалистичке реформе не треба посматрати као раскид, већ као наставак и радикализацију реформске трајекторије започете у Османском царству. Ататурк је стасавао под утицајем османских реформских мислилаца. Његова мисао се може окарактерисати као синтеза бројних идеја усмерених ка модернизацији традиционалног друштва. Ханиоглу наводи да је Ататурков поглед на свет креиран под утицајем ширег теоријског склопа који обухвата у то време изузетно популарне теорије попут позитивизма, сцијентизма, материјализма, социјалдарвинизма, туркизма.¹³⁰ Посвећеност тим идејама посебно израженим кроз непоколебљиву приврженост науци, обликовала је његове реформске подухвате. Вера у науку је утицала на његов став према религији и верским ауторитетима резултирајући политиком лаицизма.

При дефинисању кемализма¹³¹ морају се узети у обзир ове идеје артикулисане у бројним Ататурковим говорима, законима и програмима од почетка националистичког покрета до његове

---

¹²⁶ Paul Dumont, “The Origins of Kemalist Ideology”, 31 – 35.

¹²⁷ Şükrü M. Hanioglu, *Ataturk: An Intellectual Biography*, 227.

¹²⁸ Erik J. Zürcher, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, 143. Денкварт Ростоу наводи да је Република Турска наследила 85% османских службеника и чак 93% штабних официра. Dankwart Rustow, наведено према: İlder Turan, “Continuity and Change in Turkish Bureaucracy: The Kemalist Period and After”, у: *Ataturk and the Modernization of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, Boulder, Colorado: Westview Press, 1984, 103.

¹²⁹ Пол Димон и Франсоа Жоржон, „Умирање једног Царства 1908 – 1923“, 724.

¹³⁰ Şükrü M. Hanioglu, *Ataturk: An Intellectual Biography*, 228.

¹³¹ Термин кемализам је према већини аутора први пут употребљен 1929. године. Када је реч о аутору самог појма мишљења су подељена. С једне стране се помињу имена турских интелектуалаца и политичара попут Јакупа Кадрија Караосманоглуа, Махмута Есата Бозкурта, Ахмета Цевата (*Ahmet Cevat*). С друге стране,

смрти 1938. године.¹³² У том погледу је нарочито важан Ататурков шестодневни говор (*Nutuk*) на Конгресу Републиканске народне партије 1927. године. Из тог ограниченог броја извора, идеолози кемализма међу којима се посебно истичу Реџеп Пекер (*Recep Peker*) и Махмут Есат Бозкурт (*Mahmut Esat Bozkurt*), покушали су да формулишу основне принципе кемалистичке идеологије.¹³³ Иако су током двадесетих година постављене одређене основе, кемализам се теоријски обликује и добија препознатљиву форму тек након Трећег конгреса Републиканске народне партије (ЦХП) 1931. године. Кемализам се у основи састоји од елемената објективизма, рационализма и позитивизма.¹³⁴ То су неизоставни елементи за анализу и разумевање каснијег развоја кемализма, кемалистичке модернизације, односно борбе против анахроних формалних и неформалних институција.

Упркос датој теоријској подлози кемализам је, као што је раније наведено, остао недовољно кохерентан, неразрађен. Одсуство јасног дефинисања учинила је да се у оквиру кемалистичког покрета појаве фракције под утицајем различитих идеолошких струјања, доминантних у периоду између два рата.¹³⁵ Најутицајнија је била такозвана корпоративистичка, односно етатистичка групација предвођена Реџепом Пекером. У одређеној мери инспирисани фашистичким моделом власти, утицали су на јачање тоталитарних тенденција у Турској. Насупрот њима стајало је либерално крило на челу са Џелалом Бајаром (*Celâl Bayar*), премијером и послератним председником Турске. Супротстављеност ових фракција огледала се у различитим тумачењима кемалистичких принципа што говори о флексибилности и идеолошкој хибридности кемализма у датом периоду. Важна тачка мимоилажења био је принцип етатизма, односно различита виђења економског развоја земље. Такозвани „либерали“ на челу са Бајаром су бранили интересе приватног сектора противећи се како промарксистичким интерпретацијама кемалистичких принципа, тако и Пекеровом левијатану у одређеној мери инспирисаном фашистичким примером. Упркос етатистичкој критици либералних тенденција и идеја, не може се оспорити њихов утицај на развој кемализма посебно видљив кроз идеју прогреса, односно идеју еманципације кроз образовање и веровање у науку. Најзад, најрадикалнија фракција у оквиру кемалистичког покрета окупљена око часописа Кадро (*Kadro*) била је под утицајем марксистичких идеја. Предвођена прокомунистичким интелектуалцима попут Јакупа Кадрија Караосманоглуа (*Yakup Kadri Karaosmanoğlu*), Шевкета Ајдемира (*Şevket Süreyya Aydemir*) и Бурхана Асафа Белгеа (*Burhan Asaf Belge*), ова групација је жестоко нападала Пекерово крило иако је са њима делила ставове о неопходности ауторитарног курса. Антизападно оријентисани, кемализам су посматрали као антиимперијалистичку идеологију.¹³⁶ Шири поглед на темељне кемалистичке принципе говори

постоји мишљење, које заступа Енвер Карал (*Enver Karal*), да су западни аутори зачетници овог појма. Наведено према: Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, 48.

¹³² Stanford Shaw and Ezel Kural Shaw у: Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, 10.

¹³³ Видети: Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, 112 – 120.

¹³⁴ Metin Aydoğan у: Исто, 39.

¹³⁵ Насупрот томе, поредећи кемализам са комунизмом, нацизмом и фашизмом Бозкурт наводи разлике које постоје између њих. Видети у: Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali III*, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 2000, 85 – 87.

¹³⁶ Видети више: Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, 63 – 68; Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 14, 23,

да су све групације, односно различите школе мишљења утицале на њихово формулисање и уобличавање. Отуда не чуди констатација Ахмета Кишлалија (*Ahmet Taner Kışlalı*) да кемалистички принципи секуларизма, национализма и републиканизма произилазе из француске револуционарне традиције и либерализма, док револуционизам, популизам и етатизам имају социјалистичко порекло.¹³⁷

Када је реч о односу према демократији, кемалистичка теорија је усваја као један од својих циљева истичући да је за њено успостављање потребно припремити терен кроз модернизацију, образовање и привредни развој.¹³⁸ Притом, демократски режим, како га замишљају кемалисти, је ограничен потребом његове усклађености са принципима кемализма. Кишлали наводи да је Кемал Ататурк имао намеру да успостави вишепартијски систем, али под условом да све странке прихвате секуларни режим као основу даљег развоја.¹³⁹ У складу са таквом визијом може се пратити развој турске демократије након успостављања вишестраначког система 1950. године. У питању је концепт старатељске демократије у којој такозвани бастиони кемализма надгледају функционисање система и реагују у случају угрожености темељних принципа кемализма.

Дакле, кемалистичке идеје представљају синтезу концепата који имају више идејних извора. Модернизација је основа на којој ће се кемализам даље развијати, усвајајући и обликујући постулате који су у блиској вези са концептом модернизације турске државе и друштва. Кроз ове идеје, Кемал Ататурк и кемалисти су утицали на реформаторе широм муслиманског света, од Резе Пахлавија у Ирану до Хабиба Бургибе у Тунису. Масимо Кампанини упоређује политику Резе Шаха Пахлавија са политиком Кемала Ататурка свдећи је на модернизацију, аутократију и милитаризацију. Међутим, Пахлавијева политика модернизације није била свеобухватна попут Ататуркове услед чега су резултати те политике остали површни.¹⁴⁰ Кемал Ататурк се отуда може окарактерисати као „један од најважнијих креатора модерног муслиманског света.“¹⁴¹

2.3.3. Принципи кемализма

Принципи национализма, лаицизма/секуларизма, етатизма, републиканизма, популизма и револуционизма, усвојени су на Трећем конгресу ЦХП 1931. године за основне правце развоја Републике Турске. Истовремено, њихово усвајање често се тумачи као почетна тачка у развоју кемалистичке идеологије. Ови принципи, познатији и као шест стрела (*Altı Ok*) биће инкорпорирани у турски устав 5. фебруара 1937. године чиме ће и формално постати кључне

2020, 147; Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, 60 – 65; Ertan Aydın, “Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism, 1933–1936”, *Middle Eastern Studies*, 40, 5, 2004.

¹³⁷ Ahmet Taner Kışlalı, према: Seyfettin Aslan and Müslüm Kayacı, “Historical Background and Principles of Kemalism”, *Social Sciences*, 8, 1, 2013, 23.

¹³⁸ Levent Köker, 2002, према: Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, 53.

¹³⁹ Ahmet Taner Kışlalı према: Исто, 117.

¹⁴⁰ Масимо Кампанини, *Историја Средњег истока 1798 – 2006*, 93.

¹⁴¹ Şükrü M. Hanioglu, *Ataturk: An Intellectual Biography*, 230.

развојне смернице младе Републике.¹⁴² Као што је наведено, принципи кемализма могу се тумачити као наставак, односно уобличавање модернизаторских идеја из османског периода. Они су део ширег пројекта и тежње за широм, друштвеном модернизацијом. Модернизација у турском случају подразумева вестернизацију као једини начин достизања напретка. Кемалистички принципи су заправо инструменти помоћу којих то треба постићи.

Притом, различита су тумачења на који начин се држава и друштво требају модернизовати и сагласно томе су различита и тумачења кемалистичких принципа. Флексибилност ових принципа ће остати карактеристика кемализма и након увођења вишестраначја. Ипак, важно је нагласити да једино посматрани заједно кемалистички принципи творе смислену целину. Сходно томе, етатизам обезбеђује економски развој и друштвену једнакост неопходне за индивидуалну слободу коју гарантује принцип секуларизма, док се кроз национализам обезбеђује слобода појединца у међународном контексту.¹⁴³ Даље, принцип етатизма као тежња за стварањем националне економије је чврсто повезан са национализмом па се може окарактерисати као „економски аспект националистичке идеологије.“¹⁴⁴ Национализам и секуларизам ће се издвојити због утицаја који су имали на развој и модернизацију Турске. Они су незаобилазан оквир за разумевање Кемалових реформи па ће остали принципи своју функцију и значење добијати управо у вези са ова два принципа.¹⁴⁵ Идентитетске турбуленције и политичка кретања након увођења вишестраначја сведоче у прилог томе. То не значи да су ови принципи теоријски најстабилнији у оквиру кемалистичког пантеона. Као што ће у наставку бити приказано они ће претрпети одређене корекције у складу са измењеним друштвено-политичким околностима. С тим у вези расправе о исламској суштини турског идентитета укључују и различите проблематизације принципа национализма и секуларизма.

Услед тога се кемализам изражен кроз шест фундаменталних принципа описује као недовољно дефинисан скуп мишљења.¹⁴⁶ Без свеобухватности која карактерише велике идеологије, кемализам је наставио да се развија у неколико праваца размишљања што је и омогућило каснија одступања од изворних идејних поставки исказаних првенствено кроз принципе национализма и секуларизма. Почетна размимоилажења унутар ЦХП су продубљена

---

¹⁴² Прецизније, принципи су постепено усвајани. Најпре су на Конгресу 1927. године усвојени принципи национализма, лаицизма, популизма и републиканизма. Своју препознатљиву структуру кемализам је добио додавањем принципа етатизма и реформизма/револуционизма на Трећем партијском конгресу. Револуционизам се у кемалистичкој перспективи односи на реформски процес па се често назива реформизмом. Видети: CHP history. Доступно на: <https://en.chp.org.tr/chp-tarihi>, приступљено 18. 1. 2024.

¹⁴³ Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, 128.

¹⁴⁴ Nesim Seker, “Vision of Modernity in the Early Turkish Republic: An Overview”, *Actual – Historia Online*, 14, 2007, 53.

¹⁴⁵ Sabri M. Akural, “Kemalist Views on Social Change”, у: *Ataturk and the Modernization of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, Boulder, Colorado: Westview Press, 1984, 142. С друге стране, Суна Кили је тврдила да су секуларизам и револуционизам/реформизам нарочито важни у обезбеђивању динамичког квалитета кемализма. Она је истицала да постоји јака веза између шест стрела кемализма и тежње да се обезбеди ауторитет, јединство и једнакост. У складу са тим су за обезбеђивање јединства потребни принципи национализма, популизма, лаицизма и етатизма, док су за ауторитет неопходни национализам, лаицизам и републиканизам. Suna Kili, 1969, наведено према: Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, 155.

¹⁴⁶ Nesim Seker, “Vision of Modernity in the Early Turkish Republic: An Overview”, 50.

увођењем вишестраначја оснивањем странака које ће артикулисати различите верзије кемализма. У наставку ће бити изложена основна одређења кемалистичких принципа као оквир за каснију анализу њихове реинтерпретације након 1950. године.

а) Национализам (*Milliyetçilik*)

Идеја о засебном турском национализму развија се у специфичном историјском амбијенту борбе за опстанак Османског царства. Ипак, своју кулминацију доживљава крајем Првог светског рата, сломом Империје, односно неуспехом алтернативних идентитетских пројеката османизма и исламизма. Како поменути концепти нису успели да обезбеде јединство и опстанак Османског царства, турски национализам се издвојио као главни оквир даље идентитетске политике усресређен на очување нове турске државе.¹⁴⁷ У том смислу је крајње оправдано посматрати кемализам као националну доктрину усресређену на стварање, развој и очување новоформиране Републике.¹⁴⁸

Гелнерова (*Ernest Gellner*) дефиниција национализма као политичког начела по којем политичка и национална заједница требају бити истоветне представља адекватно полазиште за анализу кемалистичког национализма.¹⁴⁹ Такво одређење упућује на разликовање грађанског модела национализма од етничког. Грађански модел је територијални концепт заснован на историјској територији, правно-политичкој заједници, једнакости својих припадника и заједничкој грађанској култури и идеологији. Насупрот грађанском концепту који истиче политичку заједницу која се покорава заједничким институцијама и законима, етнички модел наглашава родну културу, заједницу рођења односно натпородицу. Обичаји и језик добијају свој значај у етничком типу. Готово сви национализма па и кемалистички, могу се окарактерисати као комбинација ова два типа.¹⁵⁰ Умут Узер дефинише кемалистички национализам као грађански концепт са израженим елементима етничког модела.¹⁵¹ Како Антони Смит (*Anthony D. Smith*) примећује, „увидевши да територијални и грађански концепти нације изискују солидарну основу у националном културном идентитету, кемалисти су покушали да прибаве потребне етничке митове, сећања, вредности и симболе користећи теорију о средњоазијском пореклу Турака, њихову непрекинуту лозу од Огуз-кана и древност њиховог (прочишћеног) првобитног језика (теорија о соларном језику).¹⁵² То јачање етничког национализма тридесетих година 20. века није својствено само за турски модел. У питању је тренд који се може пратити и у грчком и иранском

---

¹⁴⁷ Zoran Krstić i Dušan Čorbić, „Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela”, 38; Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, 1.

¹⁴⁸ Dejan Jović, „Turska”, 357;

¹⁴⁹ Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb: Politička kultura, 1998, 21.

¹⁵⁰ Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd: XX vek, 2010, 23 – 28.

¹⁵¹ Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, 3.

¹⁵² Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, 164.

случају, а посебно је интересантна појава успона египатског интегралног национализма који се у великој мери угледао на турски модел.¹⁵³

Иако се кемалистички национализам у свом профилисању, настојао дистанцирати од османског наслеђа и ислама, они се могу означити као темељне компоненте на којима је изграђен. Стога турски национализам попут већине балканских национализма, има и религијску компоненту – што ће доћи до изражаја нарочито након усвајања турско-исламске синтезе од стране војних власти после 1980. године. Статус националне мањине признат је искључиво немуслиманским народима попут Грка, Јермена и Јевреја. Сонер Џагаптај изградњу турске нације посматра као процес национализације кроз религију, односно национализације муслиманског милета. То значи да је турски национализам без обзира на наведене етничке елементе био асимилаторски и отворен за све оне муслимане Османског царства спремне да се утопе у турски национални корпус прихватајући преимућство турског језика, односно турске културе.¹⁵⁴ Притом, важно је истаћи да је у таквој селекцији националне подобности предност имала припадност сунитско-ханефијској грани ислама.¹⁵⁵ У томе се састоји и разлика између турског и арапског националног покрета који је, у многоме се ослањајући на турски национализам, ипак покушао да обухвати и остале конфесије.¹⁵⁶ Асимилаторска димензија турског национализма доживела је неуспех у свом покушају да инкорпорира курдско становништво. Иако је Ататурк у својим настојањима да мобилише курдско становништво за време рата обећао стварање државе Турака и Курда, кемалистичке власти су након рата у оквиру своје политике хомогенизације националног идентитета одрицале Курдима национална и културна права.¹⁵⁷ Често их колоквијално називајући планинским Турцима, власти су контрапродуктивно ојачале курдски национализам. Развијајући се као реакција на асимилаторску политику турске владе, курдски национализам ће увелико пратити матрицу развоја турског национализма.¹⁵⁸

Као што је наведено, кемалистичке принципе је потребно сагледавати и тумачити интегрално, као део повезане целине. Отуда кемалистички национализам добија свој смисао у вези са осталим принципима, посебно са принципом секуларизма. Секуларизмом је истиснут примат ислама и успостављена доминација националистичких начела чиме се национализам развија у политичку,

---

¹⁵³ Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, 81; Israel Gershoni, James P. Jankowski, *Egypt, Islam, and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1987, 82; Irina Kudryashova, “Comparative Analysis of the Development of Political Systems of Turkey, Egypt, Iran and Iraq”, In: *Is Non-Western Democracy Possible? A Russian Perspective*, Ed. Alexey D. Voskressensky, New Jersey: World Scientific, 2017.

¹⁵⁴ Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, 161–162.

¹⁵⁵ Kemal Kirişci, “Disaggregating Turkish citizenship and immigration practices”. У сунитском исламу постоје четири правне школе (мезхеба): ханефијски, маликијски, ханбелијски и шафијски. Већина Турака, са изузетком хетеродоксних алевита који су ближи шиитском исламу, припада ханефијском мезхебу. Већина Курда, са изузетком курдских алевита, припада шафијском мезхебу.

¹⁵⁶ Видети више: Масимо Кампанини, *Историја Средњег истока 1798 – 2006*; Алберт Хурани, *Историја арапских народа*, Београд: Clio, 2016.

¹⁵⁷ Hakan M. Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, 190.

¹⁵⁸ Видети више: Rasim Özgür Dönmez, “Nationalism in Turkey: Political Violence and Identity”, *Ethnopolitics*, 6, 1, 2007.

односно секуларну религију.¹⁵⁹ Секуларизам је био оруђе младе државе против свих оних идеја које су угрожавале опстанак саме нације.¹⁶⁰ Каснији развој Турске и кемалистичке идеологије мора се посматрати кроз испреплетеност принципа национализма и секуларизма. Тиме се омогућава разумевање турбулентних хладноратовских дешавања што ће у наставку рада бити приказано.

У развоју турског национализма посебно место заузима Зија Гекалп. Његове идеје су извршиле огроман утицај на Кемала Ататурка услед чега их Умут Узер (*Umut Uzer*) назива претечом, односно демонстрацијом раног кемализма.¹⁶¹ Централна тачка његове мисли је разликовање између цивилизације и културе. Док цивилизација представља збир концепата, наука и знања створених унутар цивилизоване заједнице и може се ширити од једног до другог народа, култура је скуп осећања и духа једне нације, она природно еволуира унутар дате нације и њој је својствена. Дакле, цивилизација је интернационална, заснована на знању и може се мењати, за разлику од културе која је национална, формирана од осећања. По Гекалпу цивилизација може бити хармонична само уколико је национална култура усађена у њу. Својим инсистирањем на потреби да турска нација усвоји најнапреднију западну цивилизацију, пресудно је утицао на кемалисте.¹⁶²

За разлику од Гекалповог културног национализма, Јусуф Акчура је заговарао етнички национализам услед чега је био отворен за пантуркистичке идеје.¹⁶³ Ататурк је у свом виђењу турског национализма одбацио пантуркистичке концепције ограничавајући процес националне изградње на територију Републике Турске.¹⁶⁴ Он је нацију посматрао као групу људи која насељава исту територију и која је везана истим законима, језиком и моралом.¹⁶⁵ Ипак, и Гекалп и Акчура су истицали значај ислама као подлоге на којој би требало изградити турску нацију са јасним знацима о потреби секуларизације и прилагођавања религије модерном свету чиме су

---

¹⁵⁹ Haldun Gülalp, "Enlightenment by Fiat: Secularization and Democracy in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 41, 3, 2005, 352 – 357; О национализму као политичкој религији видети више у: Hans-Ulrich Wehler, *Nacionalizam: povijest, oblici, posljedice*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2005, 39;

¹⁶⁰ Zoran Krstić i Dušan Čorbić, „Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela”, 39; Siska Katalin, "Fear not...! Turkish nationalism and the six arrows system — A state in search of a nation", *Hungarian Journal of Legal Studies*, 57, 3, 2016, 284.

¹⁶¹ Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, 89–90.

¹⁶² Ziya Gökalp у: Ahmet Seyhun, *Competing Ideologies in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic Selected Writings of Islamist, Turkist, and Westernist Intellectuals*, 71–78.

¹⁶³ Више о Гекалпу, Акчурџи и осталим ауторима који су утицали на развој турског национализма видети у: Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*.

¹⁶⁴ О томе у свом историјском говору (Nutuk) 1927. године Ататурк истиче: „Неостварив је циљ да се у једно племе уједине сви Турци који постоје на земљи, чиме се укидају све границе. У томе лежи истина коју су векови који су прошли и људи који су живели током ових векова јасно показали у мрачним и крвавим догађајима. У историји нема ничега што би показало како је политика панисламизма и пантуранизма могла успети или како је могла да нађе основу за своју реализацију на овој земљи.“ Ghazi Mustafa Kemal Atatürk, *The Great Speech*, Ankara: Atatürk Research Center, 2008, 370.

¹⁶⁵ Наведено према: Kemal Kirişçi and Gareth M. Winrow, *The Kurdish Question and Turkey: An Example of a Trans-State Ethnic Conflict*, London and New York: RoutledgeCurzon, 1997 (2004), 97.

утицали на даље токове изградње турске нације.¹⁶⁶ У том контексту, у развоју турског национализма (следећи Јилдизову периодизацију турског национализма) до Ататуркове смрти 1938. године могу се издвојити три фазе развоја. Тако се у првој фази од 1919. до 1923. године турски национализам ослањао на религију, док је у другој фази која траје до 1929. године реч о инклузивнијем концепту национализма. Најзад, у периоду до Ататуркове смрти приметан је раст значаја етничких елемената.¹⁶⁷

б) Секуларизам (*Laiklik*)

Услед специфичне природе турског секуларизма и у циљу термилошке прецизности важно је указати на теоријски различите концепте секуларизма. Имајући у виду посебно турски случај, Ахмет Куру (*Ahmet T. Kuru*) разликује асертивни и пасивни модел секуларизма. Асертивни секуларизам захтева од државе активну улогу и означава ситуацију у којој се религија искључује из јавне сфере ограничавањем на приватни домен. С друге стране, пасивни модел захтева од државе пасивну, неутралну улогу дозвољавајући јавну видљивост религије. Разлика између асертивног и пасивног секуларизма одговара разлици између лаицизма својственог превасходно француском случају и секуларизма какав се среће у САД. Турски случај је, уз одређене специфичности, ближи француском концепту на шта упућује и назив овог модела у званичним документима – *laiklik*. Кемалисти су у својој политици секуларизације, односно лаицизације¹⁶⁸ узимали француско искуство као модел услед сличности историјских услова са којима су се суочавали француски и кемалистички реформатори. То се првенствено односи на савез који је постојао између претходног режима и религије.¹⁶⁹ Анализирајући случај Француске, Турске и Мексика, Жан Боберо (*Jean Baubérot*) и Мишлин Мило (*Micheline Milot*) наводе да се овај тип лаицизације јавља у случајевима где раскидање веза између државе и цркве која има хегемонску

---

¹⁶⁶ Видети више у: Ahmet Seyhun, *Competing Ideologies in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic Selected Writings of Islamist, Turkist, and Westernist Intellectuals*. Кемалистички аутори попут Суфија Танриера залагали су се асимилацију и немуслиманског становништва у турски национални корпус. Такође, Мунис Текиналп један од идеолога кемализма, рођен као Јеврејин Моше Коен, заговарао је укључивање у турску нацију свих оних који прихватају турски језик и културу. Видети више у: Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, 83; Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, 114.

¹⁶⁷ Ahmet Yıldız наведено према: Tamer Düzyol, “Which Kemalism? – The Amorphous and Diverse Frames in the Party System,” in: *Kemalism as a Fixed Variable in the Republic of Turkey*, eds. Lutz Berger and Tamer Düzyol, Baden-Baden: Ergon, 2019, 131.

¹⁶⁸ У складу са описаном разликом између асертивног и пасивног секуларизма, односно лаицизма и секуларизма, строго гледано треба разликовати лаицизацију од секуларизације. Наиме, друштво се секуларизује онда када се опредељује за једну врсту рационалног понашања ослобођеног икаквих религијских упуцавања, без потребе одбацивања религије. С друге стране, лаицизација подразумева ослобађање од контроле и потчињености свештенству. Иако би било исправније говорити о лаицизацији у Турској, у овом раду се не инсистира на таквој термилошкој прецизности па ће се термини секуларизације и лаицизације користити као синонимима. GSR, 1969, 37, према: Žan Bobero i Mišlin Milo, *Laiciteti bez granica*, Loznica: Karpos, 2011, 193.

¹⁶⁹ Ahmet T. Kuru, *Secularism and State Policies toward Religion: The United States, France, and Turkey*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, 11 – 14.

власт представља једину гаранцију правне и политичке аутономије у односу на верске ауторитете. Држава изграђује нову нацију настојећи да је еманципује од религијских утицаја.¹⁷⁰

Кемалистички концепт секуларизма (*laiklik*) одговара Куруовом појму асертивног секуларизма.¹⁷¹ Притом, он показује одређене специфичности у односу на сличне моделе попут француског лаицизма. То се односи пре свега на чињеницу да је реч о процесу секуларизације у исламском друштву што има реперкусије на природу и карактер самог процеса.¹⁷² Позивајући се управо на посебност ислама, Турски уставни суд је образлагао своју позицију по питању независности религијских заједница, бранивши принцип асертивног секуларизма.¹⁷³ У својој тежњи да контролише религију *laiklik* је отишао корак даље услед чега се може рећи да он „не одговара секуларном раздвајању религије и државе, већ означава државну контролу (тј. законску регулативу) религије у јавној сфери.“¹⁷⁴ У складу са тим Хакан Јавуз истиче да је француски лаицизам антирелигиозан и да тражи слободу од религије, англоамерички настоји да заштити религије од државне интервенције истовремено подстичући друштвено умрежавање засновано на религији зарад консолидације грађанског друштва, док турски модел представља контролу верских институција и изражавања.¹⁷⁵ Такође, док се асертивни секуларизам у Француској развијао у демократским условима, у Турској је успостављен од стране ауторитарног једнопартијског режима постајући временом брана развоју демократије.¹⁷⁶

Жан Боберо и Мишлин Мило наводе турски (и ирански 1928. године) случај као пример ауторитарног лаицитета у којем:

„Држава се може по кратком поступку ослободити утицаја религијских власти које сматра претњом за стабилност политичке владавине, а може и наметнути ограничења њиховој аутономији позивајући се на више вредности или *државне разлоге*. Оваква ауторитарна концепција лаицитета се по правилу јавља у околностима где други императиви, културни или друштвено-економски, на пример, приморавају државу на брзо, а каткад и брутално еманциповање од религијског утицаја, како би успоставила и прописала друштвену нормативу. Раздвајање је у том случају неопозиво, а начело неутралности угрожено, пошто ће држава тежити да успостави мере надзора над религијом и да се уплиће у верска

---

¹⁷⁰ Žan Bobero i Mišlin Milo, *Laiciteti bez granica*, 93.

¹⁷¹ У литератури се турски *laiklik* некада подводи под појам секуларизма, а некада под појам лаицизма. Уважавајући разлику између та два концепта, у наставку рада секуларизам у Турској ће бити разматран имајући у виду асертивни, односно пасивни модел секуларизма.

¹⁷² О односу ислама према секуларизму као и религије и политике у исламу видети више у: М. Hakan Yavuz, “Understanding Turkish secularism in the 21th century: a contextual roadmap”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 19, 1, 2019.

¹⁷³ Constitutional Court decision, E.1970/53, K.1971/76, October 21, 1971, AMKD, no. 10, наведено према: Ergun Özbudun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, New York: Palgrave Macmillan, 2011, 30.

¹⁷⁴ Ahmet Erdi Öztürk and Semiha Sözeri, “Diyanet as a Turkish Foreign Policy Tool: Evidence from the Netherlands and Bulgaria”, *Politics and Religion*, 11, 3, 2018, 626.

¹⁷⁵ М. Hakan Yavuz, “Understanding Turkish secularism in the 21th century: a contextual roadmap”, 4.

¹⁷⁶ Ahmet T. Kuru, *Secularism and State Policies toward Religion: The United States, France, and Turkey*, 32.

питања, строго ограничавајући слободу изражавања и захтеве за испољавањем верске припадности.¹⁷⁷

Кемалистичке мере секуларизације инспирисале су арапске лидере који су покушали да ауторитарним мерама успоставе контролу над религијом. Ипак, донети њихове политике секуларизације су нижи у односу на кемалистичке реформаторе. Председник Туниса Хабиб Бургиба, који се често пореди са Ататурком због своје реформске политике, био је доста обазривији у својој политици секуларизације. Ни ирански шах Реза Пахлави, инспирисан Ататурковим реформама лаицизације, није успео да оде толико далеко у својој реформској политици.¹⁷⁸

Принцип *laiklika* треба сагледавати у корелацији са принципима национализма и реформизма. Како је ислам од стране републиканске елите виђен као препрека модернизацији, тако је принцип секуларизма требало да послужи као механизам за спровођење модернизацијских подухвата и национализације.¹⁷⁹ Сходно томе, оснивање Управе за верске послове (*Diyanet*) у оквиру и под надзором турске владе 1924. године није имало за циљ само контролу религије, већ и реформу ислама који би подржао пројекат модернизације и био у служби промоције националног јединства и јачања легитимитета младе Републике.¹⁸⁰ Другим речима, циљ је био и национализација и рационализација ислама што је требало да омогући неометан наставак реформске политике.¹⁸¹ Требало је, по оцени турског Уставног суда, успоставити поредак у којем је „религија ослобођена политизације, одбачена као инструмент власти и додељено јој је одговарајуће и часно место у савести грађана.“¹⁸²

Као што је већ наведено кемалистичка политика секуларизације представља наставак и финализацију османских секуларистичких тенденција. Идејне основе ове политике треба тражити код младотурских аутора попут Абдулаха Цевдета и Зије Гекалпа који је, између осталог, био заговорник национализације ислама изражене превасходно кроз доминацију турског језика у богослужбеним активностима.¹⁸³ Кемалистичко вођство, некада активно у младотурском покрету, оснивањем Републике успело је да дате идеје разради и спроведе у раније незамисливој мери.

---

¹⁷⁷ Žan Bobero i Mišlin Milo, *Laiciteti bez granica*, 105, 106.

¹⁷⁸ Michael B Bishku, “Kemal Atatürk and Habib Bourguiba: Brothers from Different Mothers?“, 1, 2; За ирански случај видети више у: Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher (eds.), *Men of Order: Authoritarian Modernization Under Atatürk and Reza Shah*, London: I.B.Tauris, 2004; Масимо Кампанини, *Историја Средњег истока 1798 – 2006*.

¹⁷⁹ Gulce Tarhan, ”Roots of the headscarf debate: Laicism and secularism in France and Turkey“, *Journal of Political Inquiry*, 4, 2011, 16;

¹⁸⁰ M. Hakan Yavuz, “Understanding Turkish secularism in the 21th century: a contextual roadmap“, 8.

¹⁸¹ Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, London and New York: I.B. Tauris, 2010, 60.

¹⁸² Цитирано према: Cemal Karakas, “Turkey: Islam and Laicism Between the Interests of State, Politics, and Society“, Frankfurt: Peace Research Institute Frankfurt, Reports No. 78, 2007, 8. Доступно на: https://www.prif.org/fileadmin/HSEK/hsfk_downloads/prif78.pdf. (Приступљено 30. 4. 2024.).

¹⁸³ Paul Dumont, “The Origins of Kemalist Ideology“, 37–38.

в) Републиканизам (*Cumhuriyetçilik*)

Републиканизам представља остварење идеала националног суверенитета.¹⁸⁴ Ататурк у свом говору подвлачи да је циљ успостављање државе засноване на принципу народне суверености.¹⁸⁵ Национални суверенитет је тако кључни елемент легитимације проглашења младе Републике. Републиканизам се мора посматрати у корелацији са осталим принципима са којима твори кемалистичку мисаону целину. Представљен као важан део турског идентитета, он је нераскидиво повезан са национализмом.¹⁸⁶ С друге стране у корелацији са лаицизмом, успоставља идеју слободе раздвајањем политике од религије.¹⁸⁷ Као што је већ наведено републиканизам попут осталих кемалистичких принципа има своје идејне корене у османској политичкој мисли. Штавише, позноосманску политичку и интелектуалну сцену карактерише постојање и борба за примат три различита облика републиканизма – радикалног, либералног и исламског. Заснован на идејама националног суверенитета, активизма, револуционарности и слободе, радикални републиканизам ће однети превагу и постати темељ на којем ће се развијати кемалистички републиканизам.¹⁸⁸

г) Револуционизам (*İnkılâpçılık*)¹⁸⁹

Принцип револуционизма означава посвећеност кемалистичком програму реформи¹⁹⁰, односно „револуционарни приступ ка модернизацији турског друштва.“¹⁹¹ Реч је о политици сталних промена у складу са најновијим научним достигнућима.¹⁹² Реформске тенденције које изражава принцип револуционизма се могу тумачити и као наставак османске реформске трајекторије. Циљ је потпуна трансформација турског друштва кроз напуштање застарелих традиција и институција. Неизбежан услов тако схваћене револуције по Рецепу Пекеру је управљање новоуспостављеним системом са посвећеношћу која ће спречити враћање на стари

---

¹⁸⁴ Suna Kili, “Kemalism in Contemporary Turkey”, *International Political Science Review*, 1, 3, 1980, 387.

¹⁸⁵ Ghazi Mustafa Kemal Atatürk, *The Great Speech*, 372.

¹⁸⁶ Siska Katalin, “Fear not...! Turkish nationalism and the six arrows system — A state in search of a nation”, 282 – 284.

¹⁸⁷ Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, 127. Лаицитет је, по Алану Турену (*Alain Touraine*), темељни елемент републиканског духа. Видети у: Alen Turen, *Nova paradigma: Za bolje razumevanje savremenog društva*, Beograd: Službeni glasnik, 2011, 132.

¹⁸⁸ Banu Turnaoğlu, *The Formation of Turkish Republicanism*, 85.

¹⁸⁹ Одређен број аутора сматра да овај принцип означава пре реформе него револуционарне промене услед чега би га требало називати реформизмом. Без улажења у испитивање термилошке исправности у раду се ови термини користе као синоними. Видети више: Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, 63; Paul Dumont, “The Origins of Kemalist Ideology”, 34;

¹⁹⁰ Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 182.

¹⁹¹ Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, Prizren: Centar za turkološka istraživanja Balkana, 2011, 126.

¹⁹² Suna Kili, “Kemalism in Contemporary Turkey”, 402.

поредак и обезбедити да спроведене реформе заживе и етаблирају се.¹⁹³ С тим у вези, у свом говору у Кастамунију 1925. године Кемал Ататурк истиче:

„Господо, циљ преображаја које смо остварили, као и оних које сада остварујемо, је тај да од грађанства наше Републике створимо једну друштвену целину, сасвим савремену и цивилизовану и у духу и у форми. То је основни закон наше револуције. Неопходно је потребно уништити све оне менталитете који не могу да се навикну на ову истину.“¹⁹⁴

д) Популизам (*Halkçılık*)

Принцип популизма се односи на тежњу за постизањем националне солидарности стављањем националних интереса изнад интереса било које групе или класе у турском друштву.¹⁹⁵ Овај принцип је самим тим уско повезан са принципом национализма представљајући средство за сузбијање подела које би могле да угрозе национално јединство. Један од најзначајнијих идеолога кемализма, Махмут Есат Бозкурт тврди да популизам заправо (последично) произилази из принципа национализма и етатизма.¹⁹⁶ Развијен је под великим утицајем солидаристичких идеја и Емила Диркема које ће касније разрадити и прилагодити турском случају посебно Зија Гекалп.¹⁹⁷ Као такав, популизам је кемалистима служио као важан елемент у борби против комунизма и класне борбе.¹⁹⁸

У складу са тим, Рецеп Пекер истиче да популизам означава једнакост свих појединаца те на основу тога економске односе у којима послодавци не експлоатишу раднике ни радници послодавце.¹⁹⁹ Пекерово становиште одсликава корпоративистичку и организациону тенденцију кемалистичке Републике садржану управо у принципима популизма, етатизма и национализма.²⁰⁰ Циљ је избећи непријатељства која би могла да отворе простор за развој бољшевичких идеја. Услед тога су кемалисти избацили појам класе из употребе, користећи радије термин групе занимања за означавање различитих професија у турском друштву.²⁰¹ Ататурк у свом говору о потреби оснивања политичке (народне) странке која би објединила све интересе у Баликесиру 1923. године истиче:

---

¹⁹³ Recep Peker, *İnkılâp Dersleri*, İstanbul: İletişim yayınları, [1935] 1984, 18.

¹⁹⁴ Наведено према: Зоран Св. Томић, *Кемал Ататурк – творац нове Турске*, 182.

¹⁹⁵ Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 182.

¹⁹⁶ Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali III*, 137.

¹⁹⁷ Видети у: Paul Dumont, “The Origins of Kemalist Ideology”, 31 – 32.

¹⁹⁸ Ататурк је свој популизам заснивао на критици како капиталистичке експлоатације, тако и бољшевичког, комунистичког приступа. Видети више у: Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, 117.

¹⁹⁹ Recep Peker, *İnkılâp Dersleri*, 54.

²⁰⁰ Seyfettin Aslan and Müslüm Kayacı, “Historical Background and Principles of Kemalism”, 23.

²⁰¹ Nesim Seker, “Vision of Modernity in the Early Turkish Republic: An Overview”, 51.

„Кад помишљамо на оснивање народне странке, ми не мислимо само на један део народа који би у њој учествовао, већ на цео народ: земљораднике, раднике, занатлије, трговце и интелектуалце. Ја под овом призмом видим наш народ. Како између ових разних професија нема сукоба у интересима, немогуће је делити их у класе. Сви они скупа чиниће народну странку. Народна странка биће, према томе, школа за политичко васпитање нашег народа.“²⁰²

ђ) Етатизам (*Devletçilik*)

Под кемалистичком политиком етатизма углавном се подразумева доминантна улога државе у економској политици. Тиме се не оспорава постојање приватне иницијативе, већ се истиче потреба државног вођства и усмеравања економије тамо где приватни сектор нема превише успеха или где је државна контрола неопходна с обзиром на важност коју дата област има за развој националне привреде.²⁰³ Признајући значај приватне иницијативе, Манифест ЦХП из 1931. године етатизам дефинише кроз потребу ефикасног ангажовања државе у оним областима које се тичу виталних националних интереса нарочито у економској сфери.²⁰⁴ Самим тим, кемалистички концепт етатизма представља средње решење између капиталистичког и социјалистичког модела.²⁰⁵ Супротстављајући кемализам комунизму, Махмут Есат Бозкурт истиче управо кемалистичко прихватање приватне својине и иницијативе као једну од разлика између ове две идеологије.²⁰⁶ Шире гледано, етатизам се може означити као стратегија државне интервенције не само у областима економске политике, већ и у културним, просветним, друштвеним питањима.²⁰⁷ Дакле, у питању је приступ који истиче потребу свеобухватне државне контроле. Услед тога, етатизам би требало тумачити у складу са међуратним периодом, у којем се развија, где је јака, централизована држава била веома утицајан модел с обзиром на немачко, односно совјетско искуство.²⁰⁸

Циљ етатизма је економски просперитет, односно постизање економске и политичке независности путем државног планирања и предузетништва, индустријализације,

---

²⁰² Цитирано према: Зоран Св. Томић, *Камал Ататурк – творац нове Турске*, 242.

²⁰³ Suna Kili, “Kemalism in Contemporary Turkey”, 391.

²⁰⁴ Наведено према: Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*. London, Oxford, New York: Oxford University Press, 1968, 286.

²⁰⁵ Видети: Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, 76; У свом говору у Измиру 1935. године, Ататурк је истакао да је политика етатизма „систем својствен Турској, који је еволуирао из принципа приватне активности појединца, али ставља на државу одговорност за националну економију“. Цитирано према: Z. Y. Hershlag, *Atatürk's Etatism*, у: *Ataturk and the Modernization of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, Boulder, Colorado: Westview Press, 1984, 176.

²⁰⁶ Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali III*, 86.

²⁰⁷ Tekinalp, *Kemalizm*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2004, 250.

²⁰⁸ Турски концепт етатизма утицаће и на реформистичке политике у Ирану под влашћу Резе Пахлавлија и у Бургибином Тунису. Видети више: Масимо Кампанини, *Историја Средњег истока 1798 – 2006*, 93; Michael B. Bishku, “Kemal Ataturk and Habib Bourguiba: Brothers from Different Mothers?“, 12.

протекционизма, хармоније између рада и капитала.²⁰⁹ Притом, важно је нагласити да овај принцип није плод чврсте идеолошке подлоге већ пре производ практичних решења проузрокованих почетним неуспесима кемалистичке економске политике.²¹⁰ Касно дефинисање и укључивање етатизма у кемалистички пантеон почетком тридесетих година 20. века довело је и до различитих интерпретација овог принципа. Тако се још у раном кемалистичком покрету издвајају различите струје које етатизам тумаче у складу са различитим идеолошким струјањима тог доба, од комунистичких до либералних и корпоративистичких модела.²¹¹ Дебате о садржају овог принципа наставиће се и након увођења вишестраначја 1950. године, што ће бити приказано у наставку.

2.4. Алтернативни концепти: исламизам и (нео)османизам

2.4.1. Исламизам

Исламизам се може дефинисати као „облик инструментализације ислама од стране појединаца, група и организација које теже политичким циљевима. Он пружа политичке одговоре на данашње друштвене изазове замишљањем будућности, чији темељи почивају на поново присвојеним, поново измишљеним концептима позајмљеним из исламске традиције.”²¹² Исламизам је одговор, реакција на секуларну модерност²¹³ услед чега је однос између њега и секуларизма доста сложенији него што се то чини на први поглед. Турски случај сведочи у прилог томе. Под том сложености односа подразумевају се и размимоилажења у самом исламистичком покрету па се може говорити пре о исламизмима него о једном, универзалном исламистичком путу. Следећи типологију Бокхарија (*Kamran Bokhari*) и Сензаија (*Farid Senzai*), исламисти се према свом виђењу државе и друштва могу поделити на прихватаче, пропагандисте и инсурекционисте. Првој групи припадају актери који прихватају националну државу, односно постојећи (секуларни) државни поредак и настоје да остваре своје циљеве у складу са легалним оквиром који исти успоставља. Пропагандисти одбацују концепт националне државе тежећи радикалној промени државног устројства и стварањем базе за даље ширење, односно формирање транснационалног калифата. Најзад, последња група подразумева милитантне исламистичке групе које позивају на оружану побуну у циљу рушења постојећег поретка.²¹⁴ Имајући у виду покрет Неџметина Ербакана²¹⁵ као најутицајнијег и најрелевантнијег исламистичког актера у турској политици друге половине 20. века, може се констатовати да он припада првом типу. Без

²⁰⁹ Z. Y. Hershlag, *Atatürk's Etatism*, 174.

²¹⁰ Suna Kili, “Kemalism in Contemporary Turkey”, 390 – 391.

²¹¹ Видети више: Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, 60 – 65.

²¹² Guilain Denoëux, “The Forgotten Swamp: Navigating Political Islam,” *Middle East Policy*, 9, 2, 2002, 61.

²¹³ У томе је разлика између исламизма као конструкта новијег доба и политичког ислама који се односи на све политичке манифестације ислама од пророка Мухамеда па надаље. Видети у: Kamran Bokhari and Farid Senzai, *Political Islam in the Age of Democratization*, New York: Palgrave Macmillan, 2013, 19.

²¹⁴ Исто, 20 – 27.

²¹⁵ Реч је о политичким партијама чији је рад забрањиван под оптужбом да крше секуларни поредак Турске. У наставку ће бити више речи о томе.

обзира на дискурс, ова странка је своје деловање прилагодила условима које је наметао кемалистички поредак.

Као што је поменуто, исламизам је представљао једну од идентитетских опција за стварање јединства у клонулој Османској империји. Међутим, важно је разликовати османски исламизам од исламизма у оквиру кемалистичке Републике. Потискивање исламизма у кемалистичкој држави није проузроковало нестанак исламистичког покрета већ је омогућило његову реформу и реорганизацију кроз усвајање нових идејних садржаја и метода деловања. Кемалистичка идентитетска политика је контрапродуктивно ојачала исламистичке тенденције. Временом ће се искристалисати неколико исламистичких праваца. Кристофер Хјустон (*Christopher Houston*) разликује етатистички ислам у служби промоције турско-исламске синтезе од исламизма који истиче примат ислама над осталим припадностима. Исламисти виде у доминацији исламског идентитета решење турско-курдског сукоба. Најзад, курдски исламизам одбацује и један и други тип истичући подређеност Курда у Републици Турској.²¹⁶

Развој турског исламизма у амбијенту превласти и контроле секуларистичких елита ће условити његов специфичан развој. Нове исламистичке елите се образују у оквиру секуларног поретка, позивају се на западне идеје и мислиоце, улазе у расправе са кемалистима настојећи да деконструирају њихов модел развоја државе и друштва.²¹⁷ Критикујући неуспехе кемалистичког поретка, исламисти стичу све већу популарност па се дати опис може означити као основа за разумевање процеса пузајуће исламизације у Турској. Прихватање секуларног поретка од стране исламиста и њихово настојање да демократским путем дођу на власт, наводи одређене ауторе на идеју о постисламизму²¹⁸, у који се турски случај посебно уклапа. Постисламисти се могу окарактерисати као бивши исламисти који су се одрекли својих почетних, ригидних ставова о неопходности спровођења исламских принципа кроз стварање исламске државе, настојећи да своје циљеве остваре демократским средствима у оквиру секуларног поретка.²¹⁹

2.4.2. (Нео)османизам

Као главна идентитетска опција за обезбеђивање јединства и опстанак клонулог Османског царства, османизам је био усресређен на стварање османског идентитета давањем једнаких права свим поданицима без обзира на верске и етничке разлике.²²⁰ Неуспех османизма условио је раст популарности исламистичких и туркистичких идеја. Дакле, распадом Османског царства распала се и идеја османизма као пројекта његовог очувања. У измењеним околностима кемалистичке Републике која је на османску прошлост гледала као на заостало раздобље турске историје, слављење османско-исламског наслеђа представља опозициону перспективу доминантном кемалистичко-секуларном дискурсу. Ово наслеђе постаће основа на којој ће се развијати

²¹⁶ Christopher Houston, *Islam, Kurds and the Turkish Nation State*, 90 – 189.

²¹⁷ Видети: Nilüfer Göle, “Secularism and Islamism in Turkey: The Making of Elites and Counter-Elites”, *Middle East Journal*, 51, 1, 1997, 56, 57.

²¹⁸ Видети: Asef Bayat, “The Coming of a Post-Islamist Society,” *Critical Middle East Studies*, 1996, Доступно на: <https://scholarlypublications.universiteitleiden.nl/handle/1887/9768>. (приступљено, 26. 10. 2023).

²¹⁹ Kamran Bokhari and Farid Senzai, *Political Islam in the Age of Democratization*, 183.

²²⁰ Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, 58.

конзервативна идеологија као реакција на главне политичке токове у земљи. У том оквиру долази до рађања и обликовања неоосманистичке парадигме као алтернативне верзије развоја Републике Турске.²²¹

Неоосманизам се може окарактерисати као „комплексна макроидеолошка платформа према којој данашња Турска, као легитимна цивилизацијска наследница Османског царства, треба да реафирмише његово целокупно духовно, културно и политичко наслеђе, како би у прерасподели светске моћи и утицаја која је у току обезбедила и делотворно играла улогу једног од глобално значајних међународних чинилаца.“²²² Иако се најчешће повезује са спољнополитичком агендом која истиче потребу искоришћавања османског историјског наслеђа и геостратешке позиције, неоосманизам је више од тога. Он је у исти мах и конзервативна идеологија, поглед на свет, носталгија за изгубљеном империјалном прошлошћу, облик идентитета.²²³ Неоосманизам представља саставни део редефинисаног, конзервативног облика турског национализма. Као део тог измењеног идентитета, неоосманизам се може одредити и као „идеолошки амалгам исламизма, туркизма и османског империјализма.“²²⁴ Циљ овог конзервативног идеолошког покрета је редефиниција турске државе која би се помирила са својом муслиманском, мултикултуралном и империјалном историјом.²²⁵

Попут исламиста, неоосманисти наглашавају верску компоненту идентитета на уштрб етничке. За разлику од кемалистичког инсистирања на хомогенизацији идентитета, неоосманисти покушавају да то питање поставе у плуралистички оквир који би омогућио интернализацију Курда. Као у случају исламизма, ислам се посматра као идентитетско решење за курдско-турски проблем.²²⁶ Према томе, између неоосманизма и исламизма у Турској постоји огромно преклапање и прожимање. Као што неоосманисти истичу значајну улогу ислама, тако и исламисти наглашавају османско наслеђе као неизоставан аспект турског идентитета.²²⁷ За разлику од исламизма, неоосманизам по укусу председника Тургута Озала, који се често узима за најзначајнију фигуру неоосманистичког програма, није антизападног усмерења.²²⁸ Када је реч о односу кемализма и неоосманизма, упркос бројним разликама²²⁹, неоосманисти са кемалистима

---

²²¹ Видети више у: М. Hakan Yavuz, *Nostalgia for the Empire: The Politics of Neo-Ottomanism*, New York, Oxford: Oxford University Press, 2020.

²²² Дарко Танасковић, *Велики повратак Турске? Неоосманизам или исламизам*, 15.

²²³ М. Hakan Yavuz, *Nostalgia for the Empire: The Politics of Neo-Ottomanism*, 6.

²²⁴ Дарко Танасковић, *Велики повратак Турске? Неоосманизам или исламизам*, 28.

²²⁵ Ömer Taspınar, “Turkey’s Middle East Policies: Between Neo-Ottomanism and Kemalism”, 7. 10. 2007. p. 3. Доступно на: https://carnegieendowment.org/files/cmec10_taspinar_final.pdf, приступљено 27. 9. 2023.

²²⁶ Исто, 3.

²²⁷ М. Hakan Yavuz, *Nostalgia for the Empire: The Politics of Neo-Ottomanism*, 140.

²²⁸ Yılmaz Çolak, “Ottomanism vs. Kemalism: Collective memory and cultural pluralism in 1990s Turkey”, *Middle Eastern Studies*, 42, 4, 2006, 588.

²²⁹ Док се кемалистичка спољнополитичка агенда може сажети у неекспанзионистичку девизу „мир у земљи, мир у свету“, неоосманистичка спољнополитичка визија је, што се и на основу самог назива може закључити, далеко амбициознија. Видети више у: Дарко Танасковић, *Велики повратак Турске? Неоосманизам или исламизам*, 37.

деле јак осећај патриотизма и привржености турској држави.²³⁰ Дакле, неоосманизам не подразумева негирање националне државе већ потребу њене редефиниције у складу са поменутиим османско-исламским основама. Они траже у османско-исламском наслеђу одређене вредности заједничке свим становницима Турске, на бази којих би требало изградити ново државно јединство.

---

²³⁰ Ömer Taspinar, "Turkey's Middle East Policies: Between Neo-Ottomanism and Kemalism", 17.

ДРУГИ ДЕО

3. ИСТОРИЈСКА ПРЕКРЕТНИЦА: РАЂАЊЕ РЕПУБЛИКЕ

3.1. Колапс Империје и Рат за независност

Растрзано проблемима како на унутрашњем тако и на спољнополитичком плану, Османско царство ће последње деценије свог постојања провести у борби за голи опстанак. Болесник са Босфора, како се Царство колоквијално називало у позној фази свог постојања, постало је предмет експанзионистичких стремљења великих сила које су у његовој пропасти виделе могућност сопственог ширења. Оно је заправо и преживљавало захваљујући супростављеним претензијама великих сила, постајући временом брана посебно руским експанзионистичким плановима. Унутрашњи напори да се држава очува кроз модернизацију и покушај стварања османског идентитета који би обухватио целокупно становништво државе без обзира на верску и етничку припадност распали су се у вртлозима унутрашњих немира, као и ратова за ослобођење балканских народа. У таквим околностима, измучено и исцрпљено, Османско царство улази у Први светски рат на страни сила Осовине. Пораз у овом рату може се окарактерисати као кулминација дуготрајног процеса пропадања и критична тачка која ће преусмерити историјске токове доводећи до успостављања Републике Турске.

Неизоставан актер у разматрању догађаја који су довели до пропасти Османског царства и каснијег стварања Републике јесте Младотурски покрет. Основан у Истанбулу 1889. године од стране студената Војно-медицинске школе, иначе огорчених противника режима султана Абдулхамида II.²³¹ Дошавши на власт Револуцијом из 1908. године, младотурци су настојали да очувају Царство модернизујући га по западном моделу.²³² Они су се залагали за враћање Устава из 1876 године²³³ и успостављање уставне монархије.²³⁴ Међутим, било је очигледно да је држава увелико закорачила у терминалну фазу постојања. Порази у ратовима са Италијом 1911. године и балканским државама 1912. године које су пратили огромни територијални губици омогућили су младотурском тријумвирату састављеном од Енвер паше (*Enver Paşa*), Талат паше (*Talat Paşa*) и Цемал паше (*Cemal Paşa*) да пучем 1913. године преузму потпуну контролу у држави.²³⁵ Пронемачки оријентисани, они ће и успоставити блиску сарадњу са Немачким царством.²³⁶ Иако

²³¹ Абдулхамид II (1876 – 1909) османски султан, познат по својој аутократској политици. За време његове владавине започели су масакри над јерменским становништвом који су кулминирали догађајима у Првом светском рату. Због такве политике познат је и као Црвени султан.

²³² Франсоа Жоржон, „Последњи трзаји 1878 – 1908“. у: *Историја Османског царства*, прир. Робер Мантран, Београд: Clio, 2022, 638.

²³³ Устав из 1876. године је први турски Устав донет за време владавине Абдулхамида II. Укинут је након свега две године. Видети више: Пол Димон, „Период Танзимата (1839 – 1878).“ у: *Историја Османског царства*, прир. Робер Мантран, Београд: Clio, 2022.

²³⁴ Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, 143.

²³⁵ Масимо Кампанини, *Историја Средњег истока 1798 – 2006*, 40.

²³⁶ Мустафа Кемал и Исмет паша (Инону) били су против уласка Османског царства у Први светски рат. Иако је Ататурк у почетку био члан младотурског покрета, касније је почео да критикује њихове активности. Његов однос је био нарочито проблематичан са моћним министром рата Енвер пашом. Видети

ће на почетку Првог светског рата Османско царство прогласити неутралност, раније успостављене везе и пронемачки сентимент, нарочито Енвер паше, утицаће да Османско царство приступи Тројном пакту.²³⁷ Био је то почетак краја некада свемоћне Империје.

Поразом у Првом светском рату, Османско царство је било у самртничком положају. Понижавајуће одредбе Мудроског примирја потписаног 30. октобра 1918. године²³⁸ добиле су епилог у мировном уговору потписаном у Севру 10. августа 1920. године између представника Антанте и султанске владе. Према одредбама овог споразума Источна Тракија без Истанбула, Измир и неколико острва у Егејском мору стављени су под контролу Грчке, Арапске провинције су као мандатне територије подељене између Француске, Енглеске и Италије. Мореузи су демилитаризовани, отворени за пролазак свих трговачких и војних бродова и стављени под контролу међународне комисије. Такође, Антанта је контролисала одређене области на југозападу и истоку Анадолије. Уговором је предвиђено постојање јерменске и курдске државе. Османско царство се тако свело од Империје која се распостирала на три континента на редуковану територију у централној Анадолији и Истанбул чије је задржавање зависило од испуњавања одредби Уговора.²³⁹

У околностима огорчености и општег незадовољства поражавајућим одредбама најпре примирја из Мудроса, а након тога и Уговора из Севра широм Анадолије се јављају устанички покрети. Суочена са притисцима савезника влада у Истанбулу је покушала да смири ситуацији именујући генерала Мустафу Кемала, хероја битке за Дарданеле²⁴⁰, за инспектора Треће армије и пославши га да успостави ред и мир у узбуњеним анадолским областима. Међутим, он је врло брзо ступио у контакт са побуњеним патриотским организацијама организујући јединствен покрет отпора.²⁴¹ Предреволуционарну ситуацију у којој се нашло умируће Царство, он је у свом поменутом говору из 1927. године описао на следећи начин:

више: İlber Ortaylı, *O bliskoj prošlosti Turske*. Sarajevo: Connectum, 2019, 92 – 122; Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, 143.

²³⁷ Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 49.

²³⁸ О одредбама Мудроског примирја видети више у: Пол Димон и Франсоа Жоржон, „Умирање једног Царства 1908 – 1923“, 712.

²³⁹ Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 55 – 56.

²⁴⁰ У питању је највећи успех османске војске у Првом светском рату. За снаге Антанте би успех ове операције значио отворен пут ка Истанбулу и Мореузима, чиме би принудиле Османско царство на капитулацију. Истовремено, то би омогућило директну везу са Руским царством. Ипак, предвођена Мустафом Кемалом, османска војска је пружила страховит отпор приморавши снаге Антанте на повлачење. Биланс ове операције био је катастрофалан – више од 200 000 убијених и рањених на страни Антанте и 120 000 османских жртава. Пол Димон и Франсоа Жоржон, „Умирање једног Царства 1908 – 1923“, 697.

²⁴¹ У свом говору 1927. године, Ататурк помиње најзначајнија удружења: „Пред страховитом опасношћу ситуације свуда, у свакој области, извесне личности почеле су тражити, независно једне од других, средства за спасење, што је дало повода образовању извесних организација. На пример, у Једрену и околини има једно удружење звано „Тракија и Паша Ели“, на истоку у Ерзеруму и у Ел Азису (*Elazığ*) образовало се „Удружење за одбрану народних права у источним провинцијама“, чије је главно седиште у Цариграду. Исто тако има у Трапезунду (*Trabzon*) једно удружење названо за „Одбрану права“ и у Цариграду једна „Лига за децентрализацију Трапезунда и области“; преко делегата из главног седишта ове лиге, образовани су подкомитети у Офу и Лазистану.“ Цитирано према: Зоран Св. Томић, *Камал Ататурк*

„Група сила којој је припадало Османско царство изгубила је рат. Османска војска свуда је разбијена. Примирје је потписано под тешким условима. Дуге године рата оставиле су за собом народ исцрпљен и осиромашен. Они који су нацију увукли у рат, бринући се само за сопствени спас побегли су. [...] Војсци је одузето оружје и муниција [...]. Савезничка флота и трупе били су у Истанбулу. Провинцију Адану окупирани су Французи; Урфу, Мараш и Аинтаб Енглези. Италијанске снаге биле су у Антали и у Коњи. Официри, страни чиновници, као и њихови агенти, свуда су ширили своје активности. Коначно, 15. маја 1919, дакле четири дана пре датума који смо одредили за почетак овог експозеа, грчка војска се искрцала у Смирни за шта је имала одобрење сила Антанте. Поврх свега, у целој земљи, хришћански елементи радили су отворено или илегално за сопствени интерес, убрзавајући тако пропаст државе.“²⁴²

У таквим условима, устаници су започели борбу за ослобођење земље. Влада у Истанбулу је била затечена развојем догађаја, немоћна да контролише збивања у Анадолији. Мустафа Кемал је убрзо поднео оставку на све функције у османској армији посвећујући се наведеној борби као лидер устаничког покрета. Након конгреса у Ерзеруму и Сивасу у лето 1919. године, устаници су усвојили програм са главним циљевима даљег деловања. Наиме, прихватајући границе предвиђене Мудроским примирјем, они су се супротстављали свим плановима који су предвиђали уситњавање турске територије и стварање нових држава на истој. Ови конгреси су заправо прокламовали принцип да власт припада народу што ће увелико одредити њихове даље активности. Такође, конгреси су имали и значајну хомогенизаторску улогу уједињавајући неколико националистичких организација у јединствено „Удружење за одбрану права Анадолије и Румелије“. Истанбулска влада постала је свесна озбиљности ситуације с обзиром на подршку коју су устаници имали па је започела преговоре са њима, сагласивши се са одлукама наведених конгреса. Крајем 1919. године, организоваће се избори за доњи дом у Истанбулском парламенту на којима ће устаници однети убедљиву победу. Недуго затим, 20. јануара 1920. године, у парламенту ће бити усвојен тзв. „Национални завет“, документ који је произишао из поменутих одлука дефинисаних на конгресу у Сивасу. У њему је наглашена неповредивост граница. Овај документ представља програм на основу којег је требало усмеравати даље активности спасавања државе.²⁴³

Незадовољни оваквим развојем ситуације, савезници су предузели одлучне кораке у циљу заштите сопствених интереса. Енглези су 16. марта 1920. године окупирани Истанбул, прекидајући железничку комуникацију између Истанбула и Анкаре која је постала центар устаничке делатности. У атмосфери ванредног стања и окупационе контроле над целокупним животом у османској престоници, султан је распустио парламент с обзиром да су савезничке снаге похапсиле и депортовале на Малту посланике и интелектуалце блиске устаницима. На тај начин су савезници успели да изврше притисак на владу у Истанбулу што ће напослетку довести до потписивања мировног уговора у Севру. То је условило дефинитиван разлаз и диференцијацију између владе у Истанбулу и устаника. Акције савезника и султанске владе утицале су на даље потезе устаника, подстичући их да донесу одлуку о сазивању новог парламента у Анкари и формирању привремене владе на челу са Мустафом Кемалом. Иако је султан уз помоћ савезника

– *творац нове Турске*, 62; Видети у: Ghazi Mustafa Kemal Atatürk, *The Great Speech*, 2; О Ататурковом постављењу за инспектора Треће армије видети више у: Исто, 6 – 7.

²⁴² Цитирано према: Пол Димон и Франсоа Жоржон, „Умирање једног Царства 1908 – 1923“, 715; Видети у: Ghazi Mustafa Kemal Atatürk, *The Great Speech*, 1.

²⁴³ Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 59 – 63.

покушавао да дискредитује устанике, њихова популарност је непрестано расла.²⁴⁴ Нарочито након Уговора у Севру, они ће добити ветар у леђа као једини истински борци за слободу. Главни проблем са којим су се суочавали је недостатак муниције и материјалних средстава за вођење даљих борби. О томе сведочи и сам Ататурк у свом историјском говору 1927. године образлажући ситуацију на фронту против грчке војске за коју наводи да је била супериорнија како у погледу људства, тако и у погледу артиљерије, пушака и митраљеза.²⁴⁵ Свесни сложености своје ситуације они су ступили у контакт са комунистичким властима у Москви чија је помоћ била од виталног значаја за опстанак самог покрета и накнадне ратне успехе. Ови контакти са Москвом ће бити формализовани „Уговором пријатељства и братства“ у марту 1921. године.²⁴⁶

Конфронтација са Истанбулом убрзо ће ескалирати у војни сукоб па ће устаници поред борбе са савезничким снагама морати да ратују са снагама султана-халифе.²⁴⁷ Управо ће верски моменат бити важан подстрек и за једну и за другу страну. Док је султан у својству халифе позивао на рат против „безбожника“, тако су и устаници користили верску реторику како би својој борби дали неопходан легитимитет.²⁴⁸ Захваљујући совјетској помоћи, влада у Анкари је почела да ствара војску припремајући терен за ратна дејства против непријатељских снага. Главни противник била је Грчка која је према одредбама уговора у Севру добила Тракију, поједина острва уз анадолијску обалу и право да окупира и управља облашћу Смирне (Измира) током наредних пет година, након чега би јој путем плебисцита било дозвољено и да анектира ову област. Грци су се, уз сагласност сила Антанте, искрцали у Измиру још у мају 1919. године.²⁴⁹

Упркос почетним успесима устаничке војске против грчких снага у бици код Инонуа, Грци су у марту 1921. године, након неуспешне преговарачке конференције у Лондону, започели велику офанзиву зауставивши се на реци Сакарји, недалеко од Анкаре, седишта устаничког покрета.²⁵⁰ Ипак, били су то крајњи домети грчке војске. Одбацивши грчке снаге у одлучујућем противнападу, Турци су стекли контролу над ратним дешавањима увелико припремајући велику

---

²⁴⁴ Исто, 63 – 64; Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, 49.

²⁴⁵ Ghazi Mustafa Kemal Atatürk, *The Great Speech*, 506.

²⁴⁶ Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 67 – 68; О најзначајнијим одредбама овог уговора видети код: Зоран Св. Томић, *Камал Ататурк – творац нове Турске*, 103 – 104.

²⁴⁷ Устанички покрет Мустафе Кемала морао је да рачуна на борбу са читавим низом непријатеља. Поред снага истанбулске владе (тзв „Војске калифата“), на јужном фронту биле су француске снаге, на западном грчке, док су на истоку били Јермени. Такође, из устаничког покрета ће се временом издвојити тзв. „Зелена армија“. Видети више: Зоран Св. Томић, *Камал Ататурк – творац нове Турске*, 93 – 94.

²⁴⁸ Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, 50.

²⁴⁹ Видети: Масимо Кампанини, *Историја Средњег истока 1798 – 2006*, 78; Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804 – 1945*, Београд: Клио, 2018, 310 – 311.

²⁵⁰ У међувремену, у Лондону је у фебруару 1921. године организована међународна конференција на којој су учествовале Француска, Енглеска, Италија, Белгија, Јапан, Немачка и Турска. Иако су на конференцију биле позване и влада у Истанбулу и влада у Анкари, султанска влада је препустила анкарској влади представљање. Без обзира на неуспешан исход конференције, циљеви и захтеви анкарске владе постали су познати међународној јавности, а она је овим учешћем фактички призната. Такође, ова конференција је открила поделе у савезничким редовима, које ће кулминирати француским и италијанским склапањем споразума са устаничком владом у Анкари. Видети више: Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 68 – 69; Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, 50.

офанзиву.²⁵¹ Она је започела 26. августа 1922. године и завршила се потпуним крахом грчке војске. Заузећем Смирне окончано је „2500 година дуго грчко присуство у Малој Азији. Неухватљива визија *Велике идеје* сагорела је у пепелу Смирне.“²⁵²

Успеси турске војске и силовито напредовање резултирали су примирјем у Мудањи 11. октобра 1922. које су затражиле силе Антанте. Њиме су Турци повратили окупиране територије укључујући Истанбул. Предвиђено је привремено присуство представника Антанте на мореузима, док је Грцима наложена потпуна евакуација.²⁵³ Примирје је био први корак ка главном циљу владе у Анкари – новој мировној конференцији којом би се ревидирале одлуке из Севра. Конференција је сазвана у Лозани, а како би се ослабила преговарачка позиција Анкаре позив за учешће је добила и истанбулска влада. Одговор Анкаре је био укидање султаната 1. новембра 1922. године. Турску делегацију предводио је Исмет паша (*İsmet İnönü*)²⁵⁴, каснији председник владе и наследник Мустафе Кемала на месту председника државе. Упркос кратким прекидима рада конференције, нови мировни уговор је потписан 24. јула 1923. године.²⁵⁵

Уговором у Лозани утврђене су границе нове турске државе и то, скоро у потпуности, у складу са почетним захтевима устаника израженим на конгресима у Ерзеруму и Сивасу, артикулисаним у поменутом Националном пакту. Турској су припале све спорне територије од источне Тракије до измирске, црноморске области, источних провинција и Киликије. Ипак, турска страна је морала да направи одређене уступке попут препуштања области Александрете Французима²⁵⁶, Мосула Енглезима и прихватање међународне комисије која би задржала право контроле над Мореузима.²⁵⁷ Најзад, Уговором је предвиђена размена становништва заснована на милетском наслеђу, односно на верским начелима. Тако се у Грчку (од пада Смирне) иселило 1 100 000 православаца, док је у Турску исељено око 380 000 грчких муслимана.²⁵⁸ Охрабрена постигнутим, влада у Анкари је приступила последњем чину, формализацији своје победе проглашењем Републике 29. октобра 1923. године. Укидајући калифат у марту 1924. године, нове власти предвођене Мустафом Кемалом су и дефинитивно окончале вишевековну власт османске династије. Међутим, смењивање османског режима не треба тумачити као потпуни раскид и

---

²⁵¹ Након успеха у бици на Сакарији, Велика народна скупштина унапредила је Мустафу Кемала у чин маршала доделивши му истовремено и титулу газије (*Gazi*). Ghazi Mustafa Kemal Atatürk, *The Great Speech*, 515.

²⁵² Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, 98 – 100.

²⁵³ Пол Димон и Франсоа Жоржон, „Умирање једног Царства 1908 – 1923“, 722.

²⁵⁴ Презиме Инону (*İnönü*), Исмет паши доделио је сам Ататурк након усвајања Закона о презименима 1934. године као признање за његов допринос турским победама над грчком војском у биткама код Инонуа. Видети у: Зоран Св. Томић, *Камал Ататурк – творац нове Турске*, 98.

²⁵⁵ Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 72 – 76.

²⁵⁶ Област Александрете или Хатаја, како је називају Турци, биће укључена у састав Републике Турске 1939. године.

²⁵⁷ Пол Димон и Франсоа Жоржон, „Умирање једног Царства 1908 – 1923“, 722 – 723.

²⁵⁸ Занемарујући језичке предиспозиције, у систем размене су укључене православне Караманлије који су говорили турски и грчкофоно муслиманско становништво Крита. Из размене су изузети Грци из Истанбула и са острва Имврос и Тенедос, као и муслимани из грчког дела Тракије. Видети више о размени становништва у: Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, 103 – 105.

дисконтинуитет са османским наслеђем. Напротив, као што је раније наведено, идејни зачеци кемалистичких реформи леже управо у реформском покрету Османског царства.

3.2. Ататуркове реформе: радикализација реформског пута

Крај рата и проглашење републике били су увод у другу фазу Ататуркове револуције која је подразумевала свеобухватну трансформацију турског друштва. Главни идеолози кемализма Реџеп Пекер и Мехмет Есат Бозкурт истичу да је турска револуција покрет који обухвата све поре живота од политичког и друштвеног до економског, националног и културног.²⁵⁹ Имајући у виду тешкоће и препреке предмодерног друштва са којима су се кемалисти суочавали, Пекер и Мунис Текиналп (*Munis Tekinalp*) наглашавају дубину и специфичност кемалистичке револуције у односу на друге револуционарне покрете.²⁶⁰ Реформски покрет Кемала Ататурка кореспондира са теоријом модернизације схваћене као „вишеструки процес који укључује промене у свим областима људске мисли и активности.”²⁶¹ Кемализам попут теорије модернизације прихвата вредности просветитељства, рационалност и позитивизам.²⁶² У том смислу је прихватљива оцена Исмета Гиритлија (*İsmet Giritli*) о кемализму као идеологији модернизације.²⁶³

У складу са раније наведеним, треба нагласити да кемалистичке реформе имају своје османске корене и у том смислу је важно указати на институционални континуитет Републике са Османским царством. Тиме се не релативизују кемалистичка достигнућа, с обзиром да се кемалистичке реформе са правом могу означити јединственим у целом муслиманском свету. Истицањем османских основа у кемалистичком реформском програму и пракси указује се на институционални и идејни континуитет између османских и републиканских реформатора. Сами кемалисти на челу са Мустафом Кемалом били су део тог истог османског модернизаторског покрета.

Значај Кемала Ататурка и његових сабораца у датом процесу може се најбоље уочити уколико се упореди са Ираном за време Резе Пахлавија који је такође имао реформску основу у Каџарској Персији.²⁶⁴ Уважавајући Атабакијеве (*Touraj Atabaki*) и Цирхерове (*Erik Jan Zürcher*) наводе о различитим димензијама тих реформских политика сажетих у тврдњи да „тамо где је Реза Шах морао да изгради државу, Ататурк је, током своје 15-годишње владавине (1923 – 1938) могао да

---

²⁵⁹ Rejep Peker, *İnkılâp Dersleri*, 19; Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali I*, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 2000, 90 – 91.

²⁶⁰ Rejep Peker, *İnkılâp Dersleri*, 18; Tekinalp, *Kemalizm*, 32.

²⁶¹ Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, New Haven and London: Yale University Press, 2006, 32.

²⁶² Sena Karasipahi, *Muslims in modern Turkey: Kemalism, modernism and the revolt of the Islamic intellectuals*, London & New York: I.B. Tauris, 2009, 24.

²⁶³ İsmet Giritli, “Kemalism as an Ideology of Modernization”, 251.

²⁶⁴ Персија је под династијом Каџара прошла пут значајних реформи. Такође, као и у Османском царству постојао је реформски покрет који ће у револуционарном метежу на почетку 20. века успети да издејствује усвајање првог иранског устава 1906. године. Видети у: Irina Kudryashova, “Comparative Analysis of the Development of Political Systems of Turkey, Egypt, Iran and Iraq”, 198 – 202.

реформише постојећу²⁶⁵ важно је истакнути да су велику улогу у турском успеху и иранском неуспеху имале управо личности Кемала Ататурка и Резе Пахлaviја. Кемал Ататурк био далеко тактичнији и стрпљивији у спровођењу реформи од свог иранског колеге, пажљиво процењујући ризике.²⁶⁶ О томе сведоче и компромисна решења Устава из 1924. године попут одредбе о исламу као државној религији.²⁶⁷ Такође, за разлику од Турске, улема је у Ирану задржала далеко већи утицај. Дакле, различити исходи реформског процеса у две државе у великој мери су последица методологије по којој је спровођен.²⁶⁸

Кемалистичке реформе нису имале јединствен идеолошки темељ. Оне су биле посвећене првенствено модернизацији Турске, њеном укључивању у ред модерних и развијених европских држава. То је подразумевало ослањање на различите, често контрадикторне идеје уколико су оне користиле ширем кемалистичком реформског програму. У томе лежи специфичност кемалистичког реформског покрета који носи „бескомпромисни и идиосинкратични печат самог Мустафе Кемала“.²⁶⁹ Ататуркову улогу у том покрету његов близак сарадник Суфи Танриер сажима на следећи начин:

„Институције, позајмљене од Европе, задрале су све до његове појаве у институције које је стварао шеријат. Три различите идеологије прожимале су атмосферу у земљи, бориле се међусобно и свака нова установа надовезивала се на старе. Школски систем, законодавни систем, управни систем, сви до једног били су нека врста састајалишта Истока и Запада, мешали се у једну чудновату конфузију. Мустафа Кемал је човек који је имао смелости да учини крај овом хаосу. Он је задао смртни ударац и панисламизму и отоманизму. Смрвио је све институције проистекле из шеријата и арапске културе, изузев богомоља које је свуда поштовао. Веру је одбацио на искључиво домен савести; искоренио је њено мешање у државне послове и објавио са трибине централног платоа да оснива турску националну државу.“²⁷⁰

Сам реформски замах започео је укидањем султаната и калифата. Проглашење Анкаре за престоницу 1923. године је, поред Ататурковог истицања геостратешког положаја²⁷¹, симболизовало нови почетак. Кемалистичке власти су врло брзо кренуле у процес радикалних реформи. Укидањем Министарства за верске послове основана је Дирекција за верска питања (Дијанет) којом је требало не само контролисати религију, већ и реформисати ислам, прилагодити

---

²⁶⁵ Touraj Atabaki and Erik Jan Zürcher, “Introduction”, In: *Men of Order Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah*, eds. Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher, London & New York: I.B. Tauris, 2004, 10.

²⁶⁶ Touraj Atabaki, “The Caliphate, the Clerics and Republicanism in Turkey and Iran Some Comparative Remarks”, In: *Men of Order Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah*, eds. Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher, London & New York: I.B. Tauris, 2004, 54, 61.

²⁶⁷ Видети у: The 1924 Constitution, у: Edward Mead Earle, „The New Constitution of Turkey“, *Political Science Quarterly*, Vol. 40, No. 1, 1925, 89. Доступно на: <https://www.anayasa.gen.tr/english.htm>; „Компромисни“ чланови ће бити избачени (или редефинисани) 1928. године као део политике лаицизма. Видети у: Зоран Св. Томић, *Кемал Ататурк – творац нове Турске*, 270.

²⁶⁸ Touraj Atabaki, “The Caliphate, the Clerics and Republicanism in Turkey and Iran Some Comparative Remarks”, 59.

²⁶⁹ Şükrü M. Hanioglu, *Ataturk: An Intellectual Biography*, 226, 60.

²⁷⁰ Супхи Х. Танриер, Увод, 93 – 94.

²⁷¹ Ghazi Mustafa Kemal Atatürk, *The Great Speech*, 635.

га модерном и секуларном духу кемалистичке Републике.²⁷² У складу са тим, влада је 1925. године донела одлуку о затварању текија и завија, што је Ататурк у свом историјском говору у Скупштини две године касније испратио речима:

„Господо! Док је био на снази Закон о успостављању поретка, дошло је и до затварања текија, манастира и маузолеја, као и до укидања свих секти и свих титула као што су Шејх, Дервиш, Водич, Челеби, гатара, мађионичар, чувар маузолеја, итд. Можете замислити колико је било неопходно спровођење ових мера да би се доказало да наш народ у целини није био примитиван народ, пун сујеверја и предрасуда.“²⁷³

Кемалистичке тежње да реформишу и национализују ислам²⁷⁴ имале су великог одјека у исламском свету у наредним деценијама. Тако је панарапска идеологија, посебно у Египту, настојала да арабизује и национализује ислам, односно да га „мобише за национално-историјске потребе арапске нације“.²⁷⁵ Такође, по узору на кемалистичко искуство Хабиб Бургиба ће у Тунису успоставити контролу над улемом формирајући Биро за верска питања.²⁷⁶ Ипак, имао је мање успеха у погледу политике секуларизације и контроле религије, што се по Ханиоглуовом мишљењу у одређеној мери може објаснити разликом између Турске као централне земље Османског царства и традиционалније оријентисаног арапског света.²⁷⁷ Прецизније, турска политика секуларизације представља наставак и радикализацију османске.

Иако је Устав из 1924. године задржао ислам као државну религију, његово доношење се ипак може тумачити као институционална основа која је утрла пут за касније реформске активности. Важно је истаћи да је Уставом из 1924. године потврђен скупштински систем установљен Уставом из 1921. године, донетим у време ратних разарања. Између осталог, то је значило да ни председник ни влада немају овлашћење да распусте скупштину. Према слову Устава, свако именовање изискивало је скупштинску сагласност. У стварности је пак председник државе (било Ататурк, било Инону) био тај који је пресудно одређивао правац политичког развоја.²⁷⁸ Устав је омогућио спровођење реформи у кратком року. Тако је већ 1926. године усвојен Закон о грађанском праву по узору на швајцарско искуство, а након тога и читав низ других закона по угледу на исте законе у европским државама. Радикални захвати су направљени у областима образовања и културе. Тако је просветни систем у потпуности секуларизован и прилагођен модерним, европским стандардима усвајањем Закона о обједињавању образовања и васпитања. Отварани су нови и реформисани већ постојећи универзитети чиме је требало створити неопходне кадрове за управљање системом. С обзиром на недостатак образованог кадра, довођени су професори са

---

²⁷² Видети више о Ататурковим покушајима реформе ислама у: Şükrü M. Hanioğlu, *Ataturk: An Intellectual Biography*, 231.

²⁷³ Ghazi Mustafa Kemal Atatürk, *The Great Speech*, 714.

²⁷⁴ Једна од познатијих мера национализације било је увођења езана (позива на молитву) на турском уместо на арапском језику.

²⁷⁵ Israel Gershoni, *The Emergence of Pan-Arabism in Egypt*, Tel Aviv: Shiloah Center for Middle Eastern and African Studies, 1981, 86.

²⁷⁶ Michael B Bishku, “Kemal Ataturk and Habib Bourguiba: Brothers from Different Mothers?“, 11.

²⁷⁷ Şükrü M. Hanioğlu, *Ataturk: An Intellectual Biography*, 231.

²⁷⁸ Милица Топаловић, „Конституционализација председничког система у Турској: Даље од демократије, ближе деспотији“, *Политичка ревија*, 69, 3, 2021, 38.

стране, а држава је давала стипендије за школовање у иностранству како би створила јаку интелектуалну елиту.²⁷⁹

Даље реформе укључују читав низ области, од закона о шеширима из 1925. године који је довео до модне револуције усвајањем европске одеће до усвајања латиничног писма 1928. године.²⁸⁰ Једна од највећих кемалистичких тековина је гарантовање равноправности између полова и давање права гласа женама. С обзиром да у Османском царству није било презимена, 1934. године је усвојен Закон о презименима којим је свим становницима Републике било наложено усвајање одређеног презимена у складу са критеријумима које је влада прописала. Као признање за заслуге и немерљив допринос стварању Републике, Велика народна скупштина је Мустафи Кемалу доделила презиме Ататурк, то јест „Отац Турака“.²⁸¹

У сфери економског развоја и реформи, потребно је направити разлику између почетног периода током двадесетих година који карактерише подстицање приватне иницијативе и тридесетих година када политика етатизма постаје доминантан правац развоја економске политике. Етатизам је покренут као одговор на неуспехе првобитне економске политике. По узору на Совјетски савез и уз помоћ совјетских стручњака креирају се петогодишњи планови.²⁸² Такође, оснивају се бројне институције које су требале да поспеше економски напредак. С тим у вези, 1924. године основана је Пословна банка на челу са каснијим премијером и председником Целалом Бајаром, годину касније Рударско-индустријска банка, а 1930. године Централна банка.²⁸³

Оснивају се и многа удружења која су имала за циљ промоцију посебности и величине турског националног идентитета. У том погледу се нарочито истичу Турско историјско друштво основано 1931. године и Турско језичко друштво основано годину дана касније. У формативној фази изградње секуларног националног идентитета требало је показати да турски народ има богато историјско утемељење које сеже далеко пре османског и исламског наслеђа. Један од главних задатака ових удружења био је на рад на „Турској историјској тези“ према којој су Турци велика и древна раса која се налази у основи древних и великих цивилизација. Између осталих и хетитске што је имплицирало да су Турци као оснивачи ове старе анадолске цивилизације заправо аутохтоно становништво Анадолије. Такође, заступници ове тезе тврдили су да се у основи многих цивилизација (попут Хетитске, Сумерске) налази управо турски језик. Утицај историјске тезе приметан је у називима неких институција попут Сумер (*Sümerbank*) и Ети (хетитске) банке (*Etibank*).²⁸⁴ Занимљиво је поменути да је занимање за националну преисламску прошлост у

---

²⁷⁹ Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 86–100.

²⁸⁰ Илбер Ортајли наводи да је питање напуштања арапског писма било предмет расправа у многим исламским државама које се на крају нису усудиле на тако радикалан потез услед чега реформе у Турској представљају јединствен пример напредовања у односу на њој сличне земље. Видети у: İlber Ortaylı, *Od tradicije ka budućnosti*, Sarajevo: Connectum, 2018, 145.

²⁸¹ Mirjana Teodosijević, „Ataturk – laicism i vera”, u: *Progonjeni islam* (Ivan Ejub Kostić, Rade Božović, Mirjana Teodosijević), Beograd: Utopija, 2013, 292, 294.

²⁸² Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, 23.

²⁸³ Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 108.

²⁸⁴ Видети више: Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, 48–52, 56. Као илустративан приказ таквог тумачења историје може послужити предговор истакнутог

Турској са посебним интересовањем и одушевљењем праћено од стране реформски настројених египатских интелектуалаца који су у овим подухватима видели једини пут сопственог напретка и избављења из заосталости.²⁸⁵ Језичка реформа кроз чишћење турског језика од персијских и арапских позајмљеница је била управо у служби изградње и јачања националног идентитета.²⁸⁶ Интересовање за историју и реформа језика по кемалистичком принципу била је део националног пројекта и Резе Пахлaviја у Ирану.²⁸⁷ Формирање културних установа „Народних домова“ широм Турске 1932. године, било је такође у служби снажења националног идентитета.²⁸⁸

3.2.1. Реакција

Спровођење радикалних реформи у изразито конзервативној средини изазвало је снажну реакцију оне групације становништва која је у кемалистичким реформским подухватима видела поништавање сопственог идентитета. У том контексту су мере секуларизације биле нарочито критичне. Док је талас реформи освајао урбане средине, у руралним, традиционално оријентисаним областима владина реформска и антиклерикална политика дочекана је са негодовањем.²⁸⁹ Ататуркове реформе ће тако етаблирати поделу на модерну и традиционалну, конзервативну Турску која и данас живи као једна од главних одредница турског друштва. Први озбиљнији изазов за кемалистички реформски покрет била је побуна курдског становништва у источној Анадолији 1925. године под вођством Шејха Саида (*Şeyh Said*). Побуна је мотивисана превасходно религијским мотивима као одговор конзервативног курдског становништва на антиклерикалну политику кемалистичких власти.²⁹⁰ Ипак, кемалистичка идентитетска политика и са њом повезан приступ према Курдима у овом периоду подстакли су рађање и развој курдског национализма.²⁹¹

Побуна је убрзо угушена, а Скупштина је усвојила Закон о одржавању поретка који је влади дао одрешене руке у борби против непријатеља модернизације. У складу са тим основани су

кемалистичког политичара и интелектуалца Суфија Тенриовера за књигу Зорана. Св Томића о Кемалу Ататурку. Видети: Супхи Х. Танриер, Увод.

²⁸⁵ Israel Gershoni, James P. Jankowski, *Egypt, Islam, and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900 – 1930*, 82.

²⁸⁶ Бозкурт истиче управо језичку реформу кроз чишћење турског језика као једно од највећих (ако не и највеће) Ататуркових достигнућа. Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali III*, 50.

²⁸⁷ Irina Kudryashova, “Comparative Analysis of the Development of Political Systems of Turkey, Egypt, Iran and Iraq”, 207.

²⁸⁸ Видети више: Ertan Aydın, “Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism, 1933–1936”, 60.

²⁸⁹ Видети: Sena Karasipahi, *Muslims in modern Turkey: Kemalism, modernism and the revolt of the Islamic intellectuals*, 31; Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to A Multi-Party System*, New Jersey: Princeton University Press, 1959, 271.

²⁹⁰ Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, 58.

²⁹¹ Martin van Bruinessen, 1981, наведено према: Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, 106.

Судови независности који су по кратком поступку пресуђивали кемалистичким противницима. Под оптужбом за умешаност у организацију побуне, власти су забраниле рад краткотрајној опозиционој Прогресивно-републиканској партији (*Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*) предвођеној херојима Рата за независност генералима Казимом Карабекиром (*Kâzım Karabekir*) и Фуадом Цебешојем (*Fuat Cebesoy*).²⁹² Ова странка је својим благонаклоним ставовима по питању религије постала стециште за противнике Ататуркових реформи. У свом говору из 1927. године Ататурк их оптужује за умешаност у побуну и издају истичући „да је програм Прогресивно-републиканске партије дело проишло из мозга издајника.“²⁹³ Ојачани новим овлашћењима кемалисти су радикализовали реформски процес, али то није зауставило кемалистичке опоненте. Најпре је током 1926. године у Измиру откривен план атентата на Ататурка, а да реформе предузете током двадесетих година нису довољно укоренење посебно је показао догађај у Менемену надомак Измира 1930. године. Наиме, група верника, припадника накшибендијског реда, предвођена дервишом Мехмедом побунила се против владе у Анкари позивајући грађане на обнову калифата. Када је малобројна јединица локалне жандармерије покушала да угуши ове протесте, била је опколена од стране побуњеника који су на крају убили команданта јединице и са његовом одсеченом главом парадирали улицама града. Иако је побуна на крају угушена, Влада у Анкари била је посебно узнемирена чињеницом да су се ове потресне сцене одигравале у граду који је словио за важан центар кемалистичке револуције.²⁹⁴

Противљење владајућој политици видљиво је и у случају Слободне републиканске партије (*Serbest Cumhuriyet Fırkası*). Ова странка је основана је 1930. године у оквиру кемалистичких покушаја (дириговане) демократизације система. Међутим, како је супротно очекивањима Ататурка као иницијатора њеног оснивања и вођства странке, и упркос прихватању достигнућа и циљева кемалистичке револуције, почела да окупља реакционарне елементе убрзо је угашена. Све то је навело кемалисте да преиспитају свој дотадашњи приступ и у нову деценију уђу још одлучније у погледу реформске политике.²⁹⁵ У таквим околностима долази и до теоријског уобличавања кемализма формулисањем темељних принципа чиме кемалистичка идеологија добија своје препознатљиве обресе.

Упркос томе, Ататуркове реформе су дефинитивно расцепиле турско друштво што ће се показати још једном 1937. године у устанку курдско-алевитског становништва у Дерсиму (*Tunceli*) који ће влада у Анкари сурово угушити.²⁹⁶ У овим побунама треба тражити основу улоге и утицаја војске у турском друштву у наредним деценијама. Иако је Ататурк желео армију ван домена политичког одлучивања, што је било и законски формализовано, развој ситуације у Турској налагао је другачији однос снага. То ће на крају резултирати диспропорцијом цивилно-војних односа. Наиме, управо је страх од реакционарних елемената произвео армију у чувара основних тековина и принципа кемалистичке револуције обавезног да реагује кад год су ти

---

²⁹² Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, 58.

²⁹³ Ghazi Mustafa Kemal Atatürk, *The Great Speech*, 710.

²⁹⁴ Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, 60.

²⁹⁵ Видети више: Ertan Aydin, “Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism, 1933–1936”, 57 – 59.

²⁹⁶ Више о устанку у Дерсиму: Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, 107 – 113.

принципи доведени у питање. Временом ће такав рефлекс постати проблем како за демократски развој, тако и за саму кемалистичку идеју.²⁹⁷

3.3. Институционализација кемализма: Републиканска народна партија

Републиканска народна партија изникла је из Рата за независност, односно из ратног Удружења за заштиту права Анадолије и Румелије. Њено оснивање у септембру 1923. године спада у сам почетак друге фазе турске револуције.²⁹⁸ Отуда је ова странка основана као гарант националног јединства који надилази класне и идеолошке разлике с једне стране, а са друге као важан институционални механизам у служби реформске политике турске владе.²⁹⁹ Такође, оснивањем странке створен је оквир за лакше контролисање опозиционих група и самим тим обезбеђивање стабилности младе и недовољно консолидоване Републике.³⁰⁰ О значају партије у кемалистичкој развојној визури говори Текиналп истичући да она представља везу између нације и државе.³⁰¹ Такође, ЦХП се може окарактерисати као оквир унутар којег су развијане кемалистичке идеје и принципи услед чега представља неизоставан чинилац у разматрању настанка и развоја кемалистичке идеологије.

Како је странка требала да служи превазилажењу бројних подела у друштву које се одједном суочило са радикалном модернизацијом, то је узроковало једностраначким системом у Турској између два рата. Ататурк је сматрао да би постојање више партија наштетило националном јединству. Свесни противника реформске политике, кемалисти су једностраначје видели као неопходно у контексту укореењивања њихових реформи. О томе говоре и случајеви Прогресивно-републиканске партије и Слободне републиканске партије. Нарочито је индикативан случај Слободне републиканске партије чије је оснивање иницирала сама власт у циљу одређене демократизације система. Покушај се завршио потпуним неуспехом поставши форум који је окупљао реакцију. Дакле, једностраначки систем је условљен пројектом модернизације, укључујући и пројекат изградње нације, и страхом да би могао бити доведен у питање од стране конзервативних елемената.³⁰² Отуда је за кемалисте неприхватање реформских мера био знак незрелости и неприпремљености за даљи развој демократије и вишестраначја.³⁰³ Такву ситуацију

---

²⁹⁷ Душан Чорбић, „Улога цивилно – војних односа у развоју Републике Турске“, *Политичка ревија*, 65, 3, 2020, 218.

²⁹⁸ Првобитно названа Народна странка, након проглашења републике биће јој додата одредница републиканска.

²⁹⁹ Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, 144 – 145.

³⁰⁰ Душан Чорбић, „Улога цивилно – војних односа у развоју Републике Турске“, 216.

³⁰¹ Tekinalp, *Kemalizm*, 250.

³⁰² Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, 145 – 146.

³⁰³ Ertan Aydin, “Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism, 1933–1936”, 59.

илустративно сажимају паролe „једна странка, једна нација, један лидер“ и „за народ, упркос народу“.³⁰⁴

У почетку недовољно идеолошки профилисана, ЦХП се фокусирала око општих кемалистичких постулата формулисаних још у време Рата за независност. Тако се у првом члану статута странке усвојеног 9. септембра 1923. године као основни циљеви наводе служење народу у вршењу народне суверености, увођење Републике Турске у ред западне цивилизације и обезбеђивање врховног ауторитета закона.³⁰⁵ С тим у вези, на конференцији у Самсуну у септембру 1924. године Кемал Ататурк је истакао:

„Основни циљ Народне странке, која је узела на себе одговорност да управља земљом, јесте да стварно обезбеди спас земље и народа. Има само један једини пут који томе води, и он је већ обележен: бити претходница народа у учвршћивању Републике и за одлучно и победоносно наступање на путу културе и препорода, на путу интелектуалне и социјалне револуције.“³⁰⁶

Идеолошко профилисање странке је започело као одговор на кризу легитимитета, односно схватање кемалистичке елите да спроведене реформе нису у потпуности заживеле у свим крајевима. Инцидент у Менемену је био крајња тачка која је навела власти да процес реформи подигну на виши ниво, што је подразумевало и идеолошко утемељење.³⁰⁷ У том контексту важно је поменути Други конгрес ЦХП 1927. године³⁰⁸ због наведеног говора Кемала Ататурка који ће послужити као основа за каснију идеолошку интерпретацију и формулисање основа кемализма. Сам говор је Ататурков осврт на изградњу Републике, од пропасти Османског царства и Рата за независност до свих искушења са којима су се власти суочавале у спровођењу своје политике. Ипак, пресудан моменат за даљи развој кемализма био је Трећи конгрес ЦХП 1931. године на којем су усвојени принципи републиканизма, национализма, секуларизма, револуционизма, популизма и етатизма као основни принципи кемалистичке идеологије. Они ће 1937. године бити инкорпорирани у турски устав чиме ће постати главне смернице државне политике.³⁰⁹ На овом конгресу ће бити донета и одлука о гашењу националистичке организације Турских огњишта и

---

³⁰⁴ Наведено према: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, 26.

³⁰⁵ Наведено према: Зоран Св. Томић, *Кемал Ататурк – творац нове Турске*, 242 – 243.

³⁰⁶ Наведено према: Исто, 242

³⁰⁷ Видети: Ertan Aydin, “Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism, 1933–1936”, 60.

³⁰⁸ Овај конгрес је први конгрес ЦХП, али како је странка настала из поменутог Удружења за одбрану права Анадолије и Румелије за први конгрес је проглашен Конгрес Удружења из Сиваса 1919. године, чиме су власти желеле да истакну континуитет странке са устаничким покретом. Кемал Ататурк на Конгресу 1927. године о томе говори: „Истина је да постоји разлика између имена, које смо тада носили и овог које сада носимо. Али наша првобитна организација оставила нам је своје принципе, који су као полазна тачка послужили организму који је данас узео облик једне политичке странке. Из тог разлога можемо рећи да је овај конгрес други по реду у нашој организацији, пошто му је 1919. године претходио конгрес у Сивасу. Наведено према: Зоран Св. Томић, *Кемал Ататурк – творац нове Турске*, 243 – 244.

³⁰⁹ Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, 63.

формирању Народних домова као форума који је требао да приближи маси кемалистичке принципе.³¹⁰

Садржина ових принципа постаће предмет дискусије с обзиром да ће се унутар странке формирати фракције које ће кемализам интерпретирати у складу са главним идеолошким струјањима тог доба. Тако ће упркос једностраначком систему, унутар владајуће партије доћи до значајног степена плурализма. Као што је у делу о настанку и обликовању кемализма истакнуто, те фракције су биле инспирисане корпоративистичким, либералним и марксистичким концептима и идејама.³¹¹ Најутицајнија група (корпоративистичка, етатистичка) била је окупљена око часописа Улку (*Ülkü*) и предвођена моћним генералним секретаром странке и министром унутрашњих послова Реџепом Пекером. Инспирисани у великој мери фашистичким моделом³¹², чланови ове групе заговарали су спајање државе и партије услед чега под њиховим утицајем долази до јачања улоге ЦХП у турском друштву. Они су партију посматрали као оквир за даљи идеолошки развој кемализма. Тренд спајања ће доживети кулминацију на Четвртој партијском конгресу 1935. године на којем је донета одлука да онај ко обавља функцију генералног секретара партије истовремено руководи министарством унутрашњих послова. Такође, тенденција преклапања државе и партије подразумевала је да су гувернери провинција постајали аутоматски и шефови провинцијских одбора ЦХП.³¹³

Успон Пекерове групације и њихов утицај у партији је повезан са специфичним историјским моментом обележеним економском кризом на међународном плану и затварањем Слободне републиканске странке и инцидентом у Менемену на унутрашњем. Управо је такав контекст омогућио да се ова група као спој ауторитарних, антилибералних, солидаристичких и националистичких ставова наметне као доминантна идеолошка фракција у ЦХП почетком тридесетих година 20. века. Они су часопис Улку покренули 1933. године као реакцију на часопис Кадро који је водила група интелектуалаца под утицајем марксистичких идеја. Као таква, Кадро фракција била је на мети не само Пекерове групе, већ и либерала под вођством Џелала Бајара који је критиковао њихову интерпретацију кемалистичких принципа, посебно етатизма, као комунистичку. Насупрот томе, либерали су истицали да је принцип етатизма имао за циљ не да укине, већ да поспешу капиталистички развој и приватно предузетништво.³¹⁴ Суочени са

³¹⁰ Под Пекеровим идеолошким усмеравањем, Народни домови ће постати нека врста секуларних храмова у којима се поучавало о кемализму као сурогату религије. Видети више у: Ertan Aydin, "Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The *Ülkü* Version of Kemalism, 1933–1936", 60–73.

³¹¹ Ајдин (*Ertan Aydin*) помиње и групу конзервативних модерниста, док Назим Ирем (*Nazım İrem*) као најутицајније групе идентификује Пекерову, либералну фракцију под вођством Џелала Бајара и умерену бирократско-етатистичку групу под вођством Исмета Инонуа. Видети више: Ertan Aydin, "Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The *Ülkü* Version of Kemalism, 1933–1936", 61; Nazım İrem, "Turkish Conservative Modernism: Birth of a Nationalist Quest for Cultural Renewal", *International Journal of Middle East Studies*, 34, 1, 2002, 96.

³¹² Иако не спори одређене фашистичке утицаје, Ајдин истиче да је ова група била превасходно инспирисана француским солидаризмом, што се може уочити у принципу популизма. Он наглашава да су неке од идеја Кадро групе биле ближе фашизму од фракције Реџепа Пекера. Видети више у: Ertan Aydin, "Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The *Ülkü* Version of Kemalism, 1933–1936", 66.

³¹³ Видети у: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, 26 – 27.

³¹⁴ Ertan Aydin, "Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The *Ülkü* Version of Kemalism, 1933–1936", 56 – 75.

нападима Пекерове и либералне фракције, часопис Кадро и активности групације окупљене око њега биће забрањени 1934. године.³¹⁵ У међувремену је трајао сукоб и између либералног и Пекеровог корпоративистичког крила што ће резултирати Пекеровом сменом са положаја 1936. године.³¹⁶ Тиме ће утицај часописа Улку као главног форума за обликовање кемалистичке идеје бити драстично смањен. И поред тога, различита тумачења садржаја кемалистичких принципа наставиће се и даље. Та празнина ће након увођења вишестраначја и смене власти 1950. године омогућити да се темељни принципи изнова интерпретирају у складу са измењеним унутрашњим и међународним околностима.

3.4. Други светски рат: крхка неутралност

Смрћу Ататурка 1938. године завршава се, како то назива Сонер Чагаптај, ера високог кемализма.³¹⁷ Овај период радикализације реформског процеса, изградње државе и нације представља полазну тачку кемалистичке идеологије. Упркос једностраначју, било би погрешно оцењивати турски систем у овом периоду затвореним у смислу оновремених тоталитарних система у Западној Европи и СССР-у. У прилог томе говоре наведене фракције унутар владајуће странке прожете опречним идеолошким утицајима. Својим наследницима Ататурк је оставио релативно стабилну државу. Побуне курдског становништва су биле угушене. Конвенцијом из Монреа 1936. године повраћена је пуна контрола над Мореузима, чиме је Турска заокружила свој територијални интегритет и суверенитет.

За новог председника државе Велика народна скупштина (*Türkiye Büyük Millet Meclisi*) изабрала је некадашњег премијера и ратног јунака Исмета Инонуа. Он ће на ванредном конгресу ЦХП бити изабран за „сталног председавајућег“, док ће Ататурк постхумно бити проглашен „вечитим вођом“ (*Ebedi Şef*). Инону ће убрзо усвојити и титулу „националног шефа“ (*Millî Şef*) што је била најава ауторитарнијег курса. По преузимању власти он је маргинализовао либерално крило свог опонента и наследника на месту премијера 1937. године Целала Бајара. Упркос томе, на Петом партијском конгресу 1939. године биће допуштена одређена либерализација система изражена првенствено кроз формирање Независне групе унутар владајуће странке која је у турској скупштини могла да критикује владину политику.³¹⁸ Такође, поништене су одлуке са

---

³¹⁵ Предводници ове групе и уредници часописа (1932 – 1934) били су Јакуп Кадри Караосманоглу, Шевкет Ајдемир и Асаф Белге. Ајдемир и Белге били су чланови Турске комунистичке партије. Они су покушали да кемализам интерпретирају у складу са социјалистичким идејама. Посебно су били фокусирани на развијање теорије економског развоја кроз принцип етатизма као алтернативу капиталистичком систему. Због тога су изазвали подозрење и противљење осталих страначких фракција, посебно Бајарове пролибералне групе. Иако ће бити угашен 1934. године, часопис Кадро је оставио огроман траг на пољу идеолошке формулације и усмеравања кемализма. О томе сведочи хладноратовско позиционирање странке ка левом полу идеолошког спектра. Часопис Јон (*Yön*) који је у тој идеолошкој рedefиницији одиграо велику улогу може се посматрати као наставак идеја артикулисаних кроз часопис Кадро. Видети више: Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, 62–64.

³¹⁶ Пекерову критику либерализма видети у: Recep Peker, *İnkılâp Dersleri*.

³¹⁷ Видети: Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*.

³¹⁸ Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, 69 – 70.

Конгреса из 1935. године о преклапању страначке функције генералног секретара и министра унутрашњих послова, као и гувернера провинције и шефа провинцијског одбора странке.³¹⁹

Инонуова политика била је у великој мери условљена и спољнополитичким околностима. Јака влада требала је да очува јединство у сусрету са изазовима предстојећег светског сукоба. Преузевши власт уочи Другог светског рата, он је наставио изолационистичку политику прокламујући неутралност Турске. Како је у предвечерје рата решено и последње спорно питање из рата за независност присаједињењем Хатаја 1939. године³²⁰, турске власти су заокружиле државну територију истичући да Турска нема даље територијалне претензије. То је био аргумент којим је брањена каснија неутралност у рату одбијањем различитих, а посебно немачких територијалних понуда за улазак у рат.³²¹

Као неутрална држава са важном геостратешком позицијом, Турска је била простор где су се ломили утицаји зараћених сила. Премда неутрална, она је све време сарађивала са обе зараћене стране служећи као нека врста тампон зоне над којом су и једна и друга опција желеле да имају контролу и да је привуку у свој табор. Отуда делује најисправније дефинисати турску политику неутралности као „активну неутралност“. Циљ је био да се искористи неутрална позиција за добијање економске и војне помоћи како од сила Осовине, тако и од савезника.³²² Турска је ту позицију користила до пред сам крај рата када су сходно савезничком напредовању уследили притисци да се укључи у рат. Исмет Инону је одуговлачио са објавом рата до последњег тренутка. Увидевши исход рата, турске власти су се постепено прилагођавале измењеном односу снага прекинувши дипломатске односе са Немачком и Јапаном и извоз важних сировина, попут хрома у Немачку. Као последица савезничког договора да државе које до 1. марта 1945. године не објаве рат Немачкој и Јапану неће бити прихваћене као оснивачи ОУН, Турска је овим државама објавила рат 23. фебруара 1945. године.³²³

Иако биланс и ефекти рата нису били ни приближно разарајући као у остатку зараћеног света и посебно девестиране Европе, последице су биле итекако присутне. С обзиром да је Турска имала развијену економску сарадњу са Немачком, крај рата је довео у тешку економску ситуацију. То је додатно пољуљало власт Исмета Инонуа и ЦХП. Политика владе током ратног периода изазвала је незадовољство већине становништва оптерећеног наметнутим порезима. Терет те политике пао је првенствено на широке слојеве градског и сеоског становништва, као и на мањине које су биле нарочито погођене дискриминаторним Порезом на капитал из 1942. године (*Varlik*

---

³¹⁹ Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to A Multi-Party System*, 396.

³²⁰ Област Хатаја или Александрете се након Првог светског рата нашла у француској окупационој зони. С обзиром на турску већину у области, влада у Анкари је питање статуса Хатаја сматрала важним националним питањем. Самим тим, ово питање је оптерећивало француско-турске односе. Повлачењем Француза из Сирије ова област је прошла турбулентан пут од самосталности до референдума и одлуке парламента Хатаја о прикључењу Републици Турској 29. јуна 1939. године. Због страха од немачког утицаја, Французи су подржали одлуку о интеграцији. Питање Мосулске области коју су окупирали Британци, а на коју су Турци такође полагали права, решено је 1926. године припајањем Мосула Ираку и исплатом новчане накнаде Турској. Видети више у: Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 144 – 146, 137 – 140.

³²¹ Исто, 184 – 185, 188.

³²² Selim Deringil, наведено према: Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, 66.

³²³ Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 190 – 191.

Vergisi). Привилегована је била мала група припадника цивилно-војне бирократије, провинцијске елите, трговачко-индустријске буржоазије и крупних земљопоседника. Штавише, крупни земљопоседници и трговачка буржоазија су у току рата увећали своје богатство. У хаотичним околностима Другог светског рата, богаћење је омогућено на основу спекулације, инфлације и црне берзе. Користећи се одредбама Закона о националној заштити из 1940. године, влада је ограничавала њихове приходе чиме је окренула и ову класу имућних слојева против себе. Тако је власт ЦХП на крају рата била омражена у очима већине становништва, а посебно сеоског. Они су власт перципирали као насилну, а наметнуте мере током рата као крађу. То је довело до отуђења између владајуће кемалистичке елите и незадовољног становништва што ће на крају резултирати променом власти 1950. године.³²⁴

---

³²⁴ Исто, 191 – 197; О дискриминацији мањина путем „Пореза на капитал“ (*Varlik Vergisi*) видети више у: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, 32.

ТРЕЋИ ДЕО

4. ПОДЕЉЕНА ТУРСКА У ХЛАДНОРАТОВСКОЈ ПОДЕЛИ СВЕТА

4.1. Демократизација: изазов кемализму?

Очувавши неутралност током Другог светског рата, Турска је успела да избегне ратне страхоте. Ипак, далеко од тога да није осетила последице ратних разарања и распада целокупног предратног поретка. Економски исцрпљена, Турска се нашла у незавидној позицији зависећи од помоћи западних савезника који су на њу гледали са нескривеним подозрењем због неутралне и амбивалентне спољне политике током рата. Тако је њена неутралност постала мрља у настојањима да се позиционира у измењеним околностима послератних међународних односа. Та дистанца је убрзо превазиђена у складу са расцепом у оквиру победничке коалиције, почетком Хладног рата. У том новом светском престојавању и трци, Турска је заузела јасан став опредељујући се за западну страну предвођену САД. Сврставајући се уз блок западних демократија морала је да прилагоди свој политички режим системима нових савезника од чије је финансијске помоћи увелико зависила.³²⁵ Значајну улогу у процесу транзиције имао је Исмет Инону који је са позиције председника усмеравао токове демократизације.³²⁶

Увидевши свеобухватне промене на глобалном плану, Инону је одмах по завршетку рата покренуо процес отварања и демократизације. Најзначајнија мера тицала се увођења вишестраначког система. Већ почетком новембра 1945. године Инону је у скупштини истакао да је главни недостатак демократског развоја у Турској непостојање опозиционе партије. Руководство ЦХП је, према речима Кемала Карпата, имало на уму ограничену визију демократије која не би довела у питање превласт владајуће партије.³²⁷ У питању је демократија која је прилагођена турским условима, што значи да је учешће и компетиција загарантована само оним партијама које прихватају непромењивост и преимућство кемалистичких принципа. Ипак, развој догађаја је ишао у супротном правцу кроз преиспитивање и постепено напуштање, односно редефиницију изворног значења принципа кемализма.

Почетком децембра 1945. године, бивши премијер и близак Ататурков сарадник Џелал Бајар је напустио ЦХП. Био је то јасан знак његове намере да са групом унутарпартијске опозиције оснује нову политичку странку која ће званично бити регистрована 7. јануара 1946. године као Демократска партија (*Demokrat Parti*, у наставку ДП). На челу странке налазио се Бајар, а поред њега партијско руководство сачињавали су угледни чланови ЦХП попут Аднана Мендереса (*Adnan Menderes*), Фуата Копрулуа (*Fuat Köprülü*) и Рефика Коралтана (*Refik Koraltan*).³²⁸

---

³²⁵ Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to A Multi-Party System*, 137, 140.

³²⁶ Видети: Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, 16.

³²⁷ Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to A Multi-Party System*, 147.

³²⁸ У питању су истакнути чланови ЦХП који су у јуну 1945. године изложили у парламенту реферат којим су тражили либерализацију политичког система и демократизацију. Био је то, испоставиће се, увод у оснивање ДП, странке која ће срушити дводеценијску власт ЦХП. Важно је нагласити да прва опозициона партија није била ДП већ Партија националног развоја (*Milli Kalkınma Partisi*) предвођена бизнисменом Нуријем Демирагом (*Nuri Demirağ*), основана у септембру 1945. године. Ипак, њен утицај у политичком

Куриозитет представља чињеница да су Инону и Бајар сарађивали приликом оснивања Демократске партије. Оснивање опозиционе странке од стране политичара који долазе из редова кемалистичког покрета требало је да буде гарант очувања кемалистичких основа Републике Турске.³²⁹ И заиста, програмски су се две странке мало разликовале. Бајар је на питања о разликама, метафорички упоређивао две странке са куварима халве, истичући да демократе имају бољи рецепт и вештину за припрему.³³⁰

На запрепашћење руководства ЦХП, Демократска странка је брзо стицала широку базу својих присталица. Раст ове странке може се објаснити у првом реду непопуларношћу саме ЦХП која је за време Другог светског рата својом рестриктивном политиком постала изузетно непопуларна код већине становништва. Ту политику сликовито сажима распрострањено становиште тог доба да се Инонуова влада бавила „националним интересом на рачун малог човека“.³³¹ Цирхер истиче да кемалистички режим никада није био ни популаран код шире популације. Сеоско становништво које је у то доба сачињавало 80% укупне популације није осетило значајне благодети модернизације у погледу животног стандарда, комуникација, здравства, образовања. Кемалистички режим био је утемељен на подршци урбаних слојева, бирократа, официра, градске трговачке елите и сеоских земљопоседника који су имали конкретних користи од владајуће политике. Такође, секуларистичка политика никада није прихваћена на селу где су вера и традиционални морал доживљавани као темељне вредности.³³² У таквим околностима ДП је почела да окупља све незадовољне сегменте друштва, међу којима су конзервативни елементи били посебно наглашени. Тако је ЦХП, мимо почетних очекивања, у ДП добила озбиљан изазов својој дводеценијској владавини.

Важну тачку у процесу либерализације и идеолошке трансформације ЦХП представља ванредни конгрес из маја 1946. године. На овом конгресу је председник Инону и званично одустао од раније установљених титула „националног шефа“ и „сталног председавајућег“. Такође, суочена са незадрживим растом популарности ДП, Влада је након овог конгреса донела одлуку о ранијем одржавању избора планираних за 1947. годину како би онемогућила опозицију да се адекватно припреми за исте. Руководство ДП је протествовало против владине одлуке сматрајући је дискриминаторном и недемократском, али је на крају ипак одлучила да изађе на планиране изборе.³³³

Избори су одржани 21. јула 1946. године и на њима је ЦХП однела победу освојивши 395 посланичких мандата од укупно 465, док је ДП припало 66 мандата. Осталих 4 мандата освојили су назависни посланици. Наизглед убедљива победа остала је у сенци бројних изборних неправилности. У августу 1946. на првој седници новоизабране скупштине биран је председник државе на којој је Инону однео победу над кандидатом ДП – прослављеним генералом из Рата за

животу био је маргиналан. Видети у: Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 199, 201; Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 210 – 211.

³²⁹ Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 211 – 212.

³³⁰ Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, 109.

³³¹ Према: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, 33.

³³² До 1953. године свега 10 села је било прикључено на електричну мрежу што говори о огромној диспропорцији у развоју између села и градова. Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 206 – 207.

³³³ Исто, 212.

независност и дугогодишњим начелником генералштаба Февзијем Чакмаком (*Fevzi Çakmak*). Постизборна дешавања су довела на челне позиције представнике старе гарде. На челу парламента нашао се ражаловани Казим Карабекир, лидер угашене Прогресивно-републиканске партије и (још један) прослављени генерал Рата за независност. Владу је формирао Реџеп Пекер, представник тврде струје унутар кемалистичког покрета.³³⁴

Након избора дошло је до заоштравања политичке ситуације како у земљи тако и унутар самих партија. У оквиру ДП је буктао сукоб између умерене опције коју су предводили Бајар и Мендерес и радикала међу којима је био и генерал Февзи Чакмак. Сукоб је окончан издвајањем радикала у новоосновану Националну партију (*Millet Partisi*). Сукоб унутар владајуће ЦХП водио се између умереног крила које је предводио председник Инону и тврде партијске струје предвођене премијером Пекером. Тврдо крило карактерисала је посвећеност старим методама власти услед чега су на демократизацијске токове гледали са подозрењем, као на опасност по сам кемалистички поредак. Самим тим, ова група се залагала за опрезнији и спорији прелазак на вишепартијски систем. С друге стране, умерено крило је подупирало дате токове.³³⁵ Због свог тврдог и бескомпромисног става, Пекерова влада је била у константној конфронтацији са опозицијом што је политичку ситуацију у земљи довело до усијања. Идеолошка размимоилажења унутар владајуће странке кулминирала су на Седмом партијском конгресу 1947. године на којем су се две опције сукобиле за превласт над партијским руководством. Инонуово умерено крило је победило чиме је утицај тврде струје и Реџепа Пекера маргинализован. Тако је окончана каријера једног од најугицајнијих кемалистичких политичара и идеолога. Његов наследник на премијерском положају, представник умерене струје, Хасан Сака настојао је да релаксира ситуацију на релацији власт-опозиција.³³⁶

Победом Инонуове опције започео је процес идеолошке редефиниције кемалистичких принципа. У циљу изборне конкурентности, програм ЦХП је константно мењан и прилагођаван тенденцијама које је диктирала ДП. Демократска странка је расла неочекивано брзо привлачећи незадовољне елементе и у складу са већинским расположењем дефинисала је своју политику. Сагласно томе, они су кемализам посматрали као „флексибилну идеологију коју је требало тумачити у складу са измењеним околностима“.³³⁷ Посебно место је имао однос према религији и попуштање стега радикалног секуларизма.³³⁸ То је демократама донело огромну подршку сеоског, традиционалног становништва. Власт је покушала да парира таквој политици редефинишући и сама своје поимање секуларизма. На Седмом конгресу ЦХП 1947. године, поред Пекерове смене, усвојено је неколико одлука којим је олабављен строги кемалистички секуларизам. Дозвољено је успостављање одређеног броја имам-хатип школа за обучавање

---

³³⁴ Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 203 – 204.

³³⁵ Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to A Multi-Party System*, 219 – 220, 170.

³³⁶ Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 205.

³³⁷ Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, 109.

³³⁸ У периоду од 1945. До 1950. године основане су 24 политичке партије од којих је барем осам отворено истицало ислам у својим програмима. Најистакнутија од њих била је поменута Национална партија настала издвајањем конзервативнијег крила из ДП 1948. године. Vanu Eligür, *The Mobilization of Political Islam in Turkey*, Cambridge: Cambridge UP, 2010, 52.

верских проповедника (имама) и увођење добровољних курсева о религији у наставни план.³³⁹ Повезан са другачијим схватањем секуларизма јесте и национализам који се све више интерпретирао у корелацији са исламом. Такву реинтерпретацију подупирао је и хладноратовски контекст борбе против комунизма којем је требало супротставити национализам идеолошки ојачан верским садржајем.³⁴⁰

Увођењем вишестраначја принцип етатизма постао је предмет дискусија и жестоких напада. Предвођена Целалом Бајаром, ДП се залагала за редефиницију етатизма кроз ограничавање улоге и утицаја државе у економији јачањем приватне иницијативе. Наиме, приватни сектор је требао да има приоритет, док би држава интервенисала само у оним пољима где приватни сектор није имао довољно успеха. Насупрот томе, првобитна верзија наглашавала је потребу државне доминације и контроле. Бајар је тврдио да није против етатизма у целини, већ је за његово прилагођавања измењеним околностима имајући у виду акумулирани капитал у Турској током дводеценијског развоја Републике. Он је био посебно критичан према верзији етатизма која је наметала високе порезе, односно према економској политици турске владе током Другог светског рата. Званичну политику етатизма критиковале су и САД од чије је финансијске помоћи кроз Маршалов план турска економија била итекако зависна. Суочена са овим нападима, владајућа ЦХП је након дискусије на партијском конгресу 1947. године кориговала своје схватање етатизма у корист приватног сектора чиме се и по овом питању приближила ДП. Такође, у околностима вишестраначког система долази до корекције принципа популизма. Владајућа елита је, избегавајући да користи термин класе, признала да се турска нација састоји од различитих друштвених група. У новим околностима биће омогућено и оснивање партија на бази класног интереса што је значило одступање од првобитног тумачења овог принципа који се супростављао истицању класних интереса као препреци остварењу националног јединства. Конгрес ЦХП из 1947. године представља ако не најзначајнију, онда свакако једну од најзначајнијих (полазних) тачака у контексту редефиниције изворних кемалистичких принципа. Настојећи да буде конкурентна и ојача своју позицију на изборима 1950. године, ЦХП је све више напуштала свој изворни кемалистички идентитет.³⁴¹

И поред настојања да се приближи масама коригујући чврсте, првенствено секуларистичке позиције, ЦХП није успела да допре до ширих слојева. За сеоско становништво које је доминирало у демографској слици тадашње Турске, држава отеловљена кроз ову странку и њену власт, посебно током тешких ратних година, постала је синоним „за државно насиље и немилосрдну отимачину“.³⁴² У складу са тим треба сагледавати и резултате избора из 1950. године. У поштенијој и слободнијој атмосфери од оне из 1946. године, ДП је однела победу освојивши нешто више од 53% гласова и 408 посланичких мандата, док је ЦХП освојила близу 40% гласова, односно 69 мандата.³⁴³ Занимљиво је да је владајућа партија била уверена у своју победу због чега

---

³³⁹ М. Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2003, 60.

³⁴⁰ Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to A Multi-Party System*, 255 – 256.

³⁴¹ Видети више: Исто, 299 – 302, 308 – 311, 401.

³⁴² Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 196.

³⁴³ Ова диспропорција између освојених гласова и мандата била је последица већинског изборног система. Видети у: Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 217; Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 225.

Озбудун ове изборе сматра примером Хантингтонове категорије „запрепашћујућих избора“.³⁴⁴ Резултати су били индикатор свеprisутног незадовољства владавином ЦХП, нарочито последњом деценијом власти ове странке. Такође, избори су показали и недовољну укореееност кемалистичких реформи, пре свега секуларистичких мера. Показало се да је за највећи део турске популације ислам темељна одредница идентитета што ће као логичан исход имати реинтерпретацију национализма у складу са исламским вредностима.

Изборима из 1950. године заокружена је транзиција коју је покренуо Исмет Инону, чиме се турска демократизација може сврстати у оквире другог таласа.³⁴⁵ По речима Ергина Озбудуна, реч је о реформском типу демократске транзиције (Хантингтонов модел трансформације) који су покренули и контролисали носиоци ауторитарног режима. Он одбацује могућност да је реч о пактираној транзицији (Хантингтонов модел измештања) која подразумева сарадњу и договор власти и опозиције око услова и принципа транзиције. Иако је било случајева сарадње, попут наведених консултација између Инонуа и Бајара приликом оснивања ДП и Споразума о изборном закону из 1950. године, током целокупног периода од 1945. до 1950. године односе власти и опозиције карактерисала је неједнакост оличена у чињеници да је владајућа странка уз помоћ војске и државног апарата могла да контролише сваку фазу транзиције. Озбудун наводи и да турска транзиција потврђује да је реформски тип могућ само у случајевима када су умерене снаге у оба тора доминантне у односу на екстремне фракције.³⁴⁶ Приказани сукоби умерених и тврдокорних фракција унутар обе партије сведоче у прилог томе.

4.1.1. Пад ЦХП: пораз кемализма?

Избори из 1950. године и долазак ДП на власт могу се означити као прекретница у развоју Турске. Паралелно са учвршћивањем „демократа“ на власти текао је процес редефиниције кемалистичког карактера турске државе оличен превасходно у реинтерпретацији принципа секуларизма и национализма. На тај начин је отворен простор за развој низа идеолошких и идентитетских алтернатива доминантним, изворним кемалистичким концептима. Турска је направила и спољнополитички заокрет напуштајући дотадашњу политику „активне неутралности“ уласком у НАТО (*North Atlantic Treaty Organization*) 1952. године.³⁴⁷ Политика нових власти имала је за последицу дубоку поларизацију политичке сцене. Друштвене поделе, сузбијане од стране једнопартијског режима протеклих деценија, избиле су на површину. Као што

---

³⁴⁴ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, 19; Више о „запрепашћујућим изборима“ видети у: Semjuel P. Hantington, *Treći talas*, 170.

³⁴⁵ Semjuel P. Hantington, *Treći talas*, 25.

³⁴⁶ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, 17 – 18.

³⁴⁷ Приступање Балканском и Садабадском пакту 1934. и 1937. године може се такође посматрати као одступање од политике „активне неутралности“. Ипак, улазак у НАТО је био далеко озбиљнији корак будући да је Турска постала важан део Западног блока у хладноратовском контексту. Видети више: Dejan Jović, „Turska“, 360.

ће бити приказано, тај расцеп ће остати константа турског друштвено-политичког живота до данашњих дана.³⁴⁸

Након избора 1950. године конституисана је нова власт коју су са највиших позиција репрезентовали истакнути представници бившег режима. За Инонуовог наследника на месту шефа државе Скупштина је изабрала ветерана кемалистичког покрета, бившег премијера Џелала Бајара. Њега је на позицији лидера ДП наследио Аднан Мендерес који је добио мандат за састав нове Владе. Као странка која је критиковала ауторитаризам Инонуовог режима, влада Аднана Мендереса је по преузимању власти предузела одређене мере у циљу демократизације политичког живота укидајући недемократске законе који датирају из једнопартијског периода.³⁴⁹ Ригидно схватање секуларизма виђено је као препрека демократском развоју земље па су нове власти истицале потребу другачијег третирања овог питања. Мендерес је истицао да под секуларизмом не треба подразумевати само одвајање вере од државе, већ и слободу савести.³⁵⁰ То преиспитивање кемалистичког секуларизма текло је упоредо са преиспитивањем национализма као синхрон процес рехабилитације и истицања исламске компоненте турског националног идентитета.

Дакле, у условима демократизације долази до трансформације турског национализма из секуларног модела у конзервативни национализам компатибилан са исламом. Такође, у овом периоду долази до појачане миграције сеоског становништва у градове услед чега је порастао утицај конзервативних слојева у турској политици. Такав развој догађаја је последично водио ка реинтерпретацији асертивног кемалистичког секуларизма и истицању потребе да се он трансформише у пасивну верзију секуларизма попут оног у САД. Ови потези су правдани настојањима демократизације и либерализације. Редифиниција темељних кемалистичких принципа била је омогућена новим контекстом обележеним истовременим одигравањем процеса демократизације, урбанизације и исламизације, али и контекстом Хладног рата и антикомунизма као и отпором самој ЦХП.³⁵¹ Као што је приказано, посебна мета нових власти био је принцип етатизма. Биртек (*Faruk Birtek*) истиче да је успех кемалистичког етатизма ојачао антиетатистичке снаге након 1950. године. Другим речима, успех етатизма је као ненамеравану последицу створио и ојачао капиталистичке снаге које ће на крају довести до његове редифиниције истицањем примарног значаја приватног сектора.³⁵² Важно је поново поменути да је овај заокрет од изворног етатизма започела власт ЦХП након увођења вишепартизма како би парирала програму све популарније ДП.

Упркос настојању ДП да побегне од кемалистичког наслеђа преиспитивањем кемалистичких постулата, њихова владавина је остала обележена наслеђеним менталитетом једнопартијске

---

³⁴⁸ Владимир В. Ајзенхамер, Наташа М. Јовановић, „Анализа демократичности парламентарних избора у Републици Турској 2015. године са освртом на историјску генезу изборног процеса“, 197.

³⁴⁹ Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 226.

³⁵⁰ Према: Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, 73 – 74.

³⁵¹ Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, 14, 218 – 219.

³⁵² У условима послератне несташице хране у Европи, Мендересова влада је успела да у првим годинама своје власти створи велики економски раст. С тим у вези, Биртек наводи да је у периоду након 1950. године дошло до развоја руралног капитализма. Видети више: Faruk Birtek, “The Rise and Fall of Etatism in Turkey, 1932 – 1950: The Uncertain Road in the Restructuring of a Semiperipheral Economy”, *Review* (Fernand Braudel Center), Vol. 8, No. 3, 1985, 434 – 435; Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, 116.

ере.³⁵³ Наиме, њихова власт је временом постајала све ауторитарнија, а политика секуларизма је од првобитне идеје одвајања државе и религије завршила или боље рећи настављена кроз потчињавање и интеграцију религије у државну бирократију. Другим речима, религија је постала важно политичко оруђе у придобијању гласова. Демократска партија не само да је преузела механизме власти свог претходника које је раније критиковала, већ их је и унапредила. Оно што је трпела као опозиција, ДП је сада спроводила са позиција власти отежавајући деловање својим опонентима. Тако се ЦХП нашла у незавидном положају, немоћна да на адекватан начин парира свом противнику који је путем наведене конзервативне реторике привлачио највећи део бирачког тела. Они су на партијским конгресима 1951. и 1953. године покушали да се кроз извесне програмске измене и кроз истицање социјалне политике приближе масама, али се то показало недовољним. Слика ЦХП из претходних деценија, нарочито током тешких година Другог светског рата утицала је на слабије изборне резултате и популарност странке.³⁵⁴ Ипак, из овог идеолошког лутања и позивања на социјална питања родиће се каснија левичарска реинтерпретација кемализма унутар странке.

Идеолошку конфронтацију, односно различита поимања секуларизма између две партије можда најбоље одсликава питање езана. Демократе су по преузимању власти укинули забрану учења езана на арапском језику. Забрана је донета у оквиру кемалистичких реформи као део настојања да се ислам реформише и национализирају. Ова одлука изазвала је оштре поделе и расправе између кемалистичких секулариста окупљених око ЦХП, који су укидање забране тумачили као удар на кемалистички карактер државе, и конзервативних националиста који су одлуку владе дочекали са одушевљењем.³⁵⁵ Тако је питање езана продубило поделе између конзервативних националиста и кемалистичких секулариста које ће у наредним деценијама обликовати друштвено-политичку сцену Турске.

Временом је Мендерес све више користио религију у политичке сврхе. За кемалистичку елиту је посебно алармантан био однос власти према Нур покрету (*Nurcu*) исламског теолога Саида Нурсија (*Said Nursî*).³⁵⁶ Влада је толерисала активности овог покрета које је кемалистичка елита посматрала као реакцију (*irtica*), односно претњу секуларном поретку. Нурси је отворено подржавао ДП као брану повратка „атеиста“ на власт. Заузврат, његов покрет је могао слободно да шири своју мрежу широм Турске. Растући утицај овог покрета секуларистички кемалисти су посматрали као пузајућу реакцију, односно исламизацију.³⁵⁷ Покрет Саида Нурсија је несумњиво отворио пут за каснији развој исламистичких политичких покрета. Најважније од свега је то да више није било дилеме око улоге и значаја ислама у идентитетској политици. Отуда је

---

³⁵³ Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, 110.

³⁵⁴ Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 233, 222.

³⁵⁵ Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, 73 – 81.

³⁵⁶ Саид Нурси је био исламски теолог курдског порекла. Активан од раних година Републике, своје идеје је излагао у брошурама које ће касније бити објављене под називом *Risale-i Nur* (Поруке светлости). Заговарао је повратак исламу, али и проучавање модерне науке и технологије у служби ислама. Био је под присмотром кемалистичких власти које су забраниле његова дела. Након 1950. године, подржавао је ДП и постао веома популаран. Нурсијева популарност је наставила да расте и након његове смрти 1960. године, а његове идеје су утицале на исламске покрете попут покрета Фетулаха Гулена. Видети више: Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*; Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 193.

³⁵⁷ Видети: Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, 114 – 120.

редефиниција турског национализма која ће своју кулминацију доживети прокламовањем турско-исламске синтезе у наредним годинама била природан и неизбежан процес.

Ипак, било би претерано назвати ДП исламистичком. Иако је омогућила већу видљивост религије у јавном простору и често се позивала на њу у циљу придобијања гласова, Мендересова влада је водила прилично амбивалентну политику према религији.³⁵⁸ Руководство ДП је истицало своју посвећеност кемализму, наводећи да њихова власт представља завршну фазу кемалистичке револуције.³⁵⁹ Након рушења Ататуркове статуе од стране припадника верског реда Тицани (*Ticani*), влада ДП је 1951. године донела закон који је имао за циљ заштиту Ататурковог лика и дела. Неколико странака је забрањено због своје антисекуларне агенде. У том смислу је исправна констатација Умута Узера да је без обзира на коришћење верских симбола у јавном простору, влада ДП ипак задржала секуларну природу државе. Прецизније, она је настојала да одржи равнотежу између ова два пола.³⁶⁰ Међутим, неоспорно је да је политика ДП ослободила потискиване компоненте турског идентитета и на тој бази омогућила реинтерпретацију истог.

Контраверзност Мендересове владе не састоји се само у преиспитивању кемалистичких принципа, већ и у природи власти која је како је време одмицало постајала све ауторитарнија. Понесена изборним успесима, ДП је посезала за бројним недемократским мерама покушавајући да успостави своју контролу над правосудним системом, штампом и универзитетима.³⁶¹ Према Озбудуну, Мендересова власт поседује карактеристике делегативне демократије. По њему турски случај показује да је појава делегативног модела могућа и у парламентарном систему, а не само у председничком. Иако је хоризонтална одговорност ефикаснија у парламентарним системима, чврста партијска контрола и одсуство унутарпартијске демократије могу онемогућити парламентарну одговорност и у парламентарним системима.³⁶² Мендересов обрачун и искључивање либералне фракције из странке 1955. године сведоче у прилог томе.³⁶³ Такође, турски случај карактерише персоналистички стил власти што је, према Озбудуну, последица наслеђене политичке културе и историјских традиција.³⁶⁴

Мешавина ауторитарне политике и све већа присутност религије у јавном простору изазвали су подозрење у војним круговима. Као институција са снажним кемалистичким утемељењем, војска је била посебно осетљива на Мендересово кокетирање са религијом видевши у томе напад на сам кемалистички поредак. Помоћ и средства која је доносило чланство у НАТО, створило је

---

³⁵⁸ Feroz Ahmad, према: M. Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey*, 62.

³⁵⁹ Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, 75.

³⁶⁰ Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, 165 – 166.

³⁶¹ На изборима 1954. године владајућа ДП је побољшала свој изборни рејтинг освајајући импозантних 490 мандата наспрам 30 колико је имала опозициона ЦХП. Овако мали број мандата упркос 35% гласова колико је ЦХП добила на изборима, последица је већинског изборног система. Наредни избори, одржани у напетој атмосфери 1957. године били су индикатор погоршане друштвене и економске ситуације. На њима је ДП однела победу, али је овога пута разлика била знатно мања – ДП је освојила нешто више од 47%, а ЦХП нешто преко 40%. Већински изборни систем је и овога пута одиграо главну улогу доделивши ДП 419 посланичких места насупрот свега 173 места за ЦХП. Видети више: Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 234 – 237.

³⁶² Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, 151 – 152.

³⁶³ Видети више: Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, 113.

³⁶⁴ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, 153.

од оружаних снага моћног и релативно аутономног фактора на турској политичкој сцени.³⁶⁵ Тако оснажена турска армија је све више гледала на себе као на заштитника кемалистичког поретка. У све оштријој клими друштвених подела и отежаној економској ситуацији, секуларни кемалисти у војсци су почели да планирају пуч против владе Аднана Мендереса. Њихов одговор политици ДП био је жесток, али рушењем Мендересове владе није заустављен процес даље редефиниције и напуштања изворног кемализма.

4.2. Војни удар 1960. године: почетак турске милитократије

Турске оружане снаге су од почетка гајиле извесну подозривост према вођству ДП и њиховим намерама. Као значајно упориште кемалистичког поретка, војска је временом обраћала све већу пажњу на владине активности, нарочито на све присутнију верску реторику. Ипак, Инонуова посвећеност демократским променама и почетни економски успеси Мендересове владе нису давали простора за веће потресе на политичкој сцени. Мендерес је био свестан утицаја војске па је избегавао отворену конфронтацију. Улазак у НАТО је у великој мери омогућио институционално јачање војске и њене касније улоге у политичком животу Турске. Прокламујући своје сврставање у хладноратовској борби, улазак Турске у Северноатлантски савез се може тумачити и као напуштање кемалистичког изолационистичког начела „мир у земљи, мир у свету“.³⁶⁶ Тако ојачана армија је пажљиво посматрала све гору економску ситуацију, ауторитарне мере владе, верску реторику тумачену као напад на секуларизам, инциденте попут Истанбулског погрома³⁶⁷ који су нарушили углед земље. Незадовољни развојем догађаја, официри су почели да кују заверу против владе још крајем педесетих година 20. века. Ипак, ситуација је кулминирала 27. маја 1960. године након великих протеста студената и владиног увођења ванредног стања. Група средњерангираних официра извршила је преврат заузевши најважније институције у Анкари.³⁶⁸ Био је то почетак турске милитократије.³⁶⁹

Водећи представници режима су ухапшени и суђено им је за издају. Аднан Мендерес и министри финансија и спољних послова Хасан Полаткан (*Hasan Polatkan*) и Фатин Зорлу (*Fatin Rüştü Zorlu*) су осуђени на смрт вешањем, док је због старости и ранијих заслуга Бајарова казна преиначена на доживотну робију. Како планирање и извођење пуча нису извршили виши официри, да би пуч имао легитимитет било је неопходно имати генерала на челу целог покрета. Та улога припала је популарном команданту копнених снага генералу Џемалу Гурселу (*Cemal*

---

³⁶⁵ Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, 109.

³⁶⁶ Оваква улога армије је супротна Ататурковој замисли о војсци као модерној, националној и професионалној институцији која се не бави дневнополитичким питањима. Видети у: Живојин Ђурић и Владимир Ајзенхамер, „Политички систем Турске на размеђу кемализма и исламизма“, 453.

³⁶⁷ Реч је о антигрчким демонстрацијама у Истанбулу изазваним вешћу о паљењу Ататуркове родне куће у Солуну. Резултат овог догађаја је паљење кућа, радњи, цркава у власништву Грка, али и Јермена и Јевреја. Већина грчког становништва Истанбула је протерана, а било је и неколико жртава. Након пуча 1960. године, суд је утврдио умешаност Мендересовог режима у ове догађаје. Видети у: Vojislav Lalić, *Turska bez Ataturka*, Београд: Филип Вишњић, 1997, 127.

³⁶⁸ Видети више: Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 238 – 241.

³⁶⁹ Zeki Sarigil, “The Turkish Military: Principal or Agent?“, *Armed Forces & Society*, 40, 1, 2014, 175.

Gürsel).³⁷⁰ Формиран је Комитет националног јединства као привремена влада која је требало да надгледа и припреми терен за доношење новог устава и пренос власти.³⁷¹ Ако је период од 1950. до 1960. године имао карактеристике делегативне демократије, онда се период након пуча 1960. године може окарактерисати као доба старатељске демократије са војском као главним контролором политичког развоја.³⁷²

Старатељство је формализовано Уставом 1961. године. Члан 111 Устава предвиђао је постојање Савета за националну безбедност (*Milli Güvenlik Kurulu*, СНБ) и може се сматрати полазном тачком у разматрању настанка и развоја старатељске демократије у Турској.³⁷³ Другим речима, њиме су створени темељи како војног, тако и правосудног старатељства који ће бити ојачани каснијим уставним изменама из 1971. и 1973, као и Уставом из 1982. године.³⁷⁴ Према је Устав замишљен да ојача демократске институције и прошири права и слободе, успостављање Савета за националну безбедност потврдиће претпоставку да ће војно дириговане транзиције вероватно оставити „институционалне трагове“ у виду аутономије и старатељских овлашћења за војску као институцију.³⁷⁵ Иако турска армија није намеравала да попут својих грчких колега неколико година касније успостави трајни војни режим³⁷⁶, она је Уставом предвидела излазне гаранције оличене првенствено у овлашћењима институција попут СНБ и Уставног суда које су омогућавале да се у наредним деценијама она успостави као контролор и чувар уставног поретка.³⁷⁷ Избор генерала Гурсела, номинално првог човека пуча³⁷⁸, за председника Републике такође треба посматрати у контексту настојања армије да обезбеди излазне гаранције. Турска у том смислу није јединствен случај с обзиром да се слични потези срећу и у другим државама,

---

³⁷⁰ Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 241, 248.

³⁷¹ Живојин Ђурић и Владимир Ајзенхамер, „Политички систем Турске на размеђу кемализма и исламизма“, 454.

³⁷² Hakkı Taş, “Turkey – from tutelary to delegative democracy”, 779.

³⁷³ Према поменутом члану Устава у састав овог тела улазе министри предвиђени законом, начелник Генералштаба и представници оружаних снага. Саветом председава Председник Републике, а у његовом одсуству ту функцију обавља председник владе. У овом члану се наводи да СНБ помаже Већу Министара у доношењу одлука које се односе на националну безбедност и координацију. У: *Constitution of the Turkish Republic 1961*, доступно на: <https://www.anayasa.gen.tr/1961constitution-text.pdf>, р. 30. (приступљено 5. 1. 2024).

³⁷⁴ Ergun Özbudun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, 12.

³⁷⁵ Према: Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, 26.

³⁷⁶ У оквиру пучиста окупљених у Комитету за национално јединство су се врло брзо издвојиле две групе од којих се радикалнија фракција предвођена пуковником Алпарсланом Туркешом залагала за пролонгирање војне власти. Избацивањем ове групе, могло би се рећи стварних вођа пуча, из центра политичких збивања неутралисан је њихов утицај. Умерена фракција присталица демократизације и преноса власти на цивилне снаге однела је превагу. На тај начин се и овај пренос власти, попут претходног, може окарактерисати као реформски тип транзиције у којем ауторитарне снаге диригују ток процеса. Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 242 – 243; Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, 140.

³⁷⁷ Видети више: Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, 24.

³⁷⁸ Иако је формално генерал Гурсел био на челу хунте, пуковник Алпарслан Туркеш, каснији вођа националистичке МХП, био је најутицајнија личност у раном периоду. Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 242.

попут Португала где је избор генерала Еанеша (*António Ramalho Eanes*) за председника био у служби обезбеђивања утицаја армије.³⁷⁹ Хантингтон наводи да је поред Турске и у Чилеу, Португалу, Бразилу, Никарагви постојала слична тенденција војних власти да задрже свој утицај у посттранзиционом периоду. Он истиче да су и у Португалу и у Чилеу војне власти инсистирале да се у уставе унесу одредбе о војсци као гаранту поретка, односно институцији која „гарантује за институционални поредак“ у Чилеу или „чува достигнућа револуције“ у Португалу.³⁸⁰ Слично томе, члан 35 Интерног кодекса војне службе, поверава турској војсци задатак да „штити и чува турску отаџбину и турску Републику како је дефинисано Уставом“.³⁸¹ Реч је о одредбама које су војсци индиректно давале одрешене руке да интервенише кад год је поредак, по њиховој процени, у опасности.³⁸² На тај начин старатељска овлашћења војске фактички институционализују претњу пучем.³⁸³

Иако се можда чини да се могу повући одређене паралеле у погледу цивилно-војних односа са већином земаља блискоисточне регије, треба напоменути да је институционални развој Турске другачији од већине блискоисточних држава чији је институционални поредак почивао на шеријату или на личним диктатурама и монархијама. Структура турског политичког система и посвећеност демократском развоју омогућавали су током времена напредак у контексту уравнотежавања цивилно-војних односа. Насупрот наведеним мањкавостима турске демократије (али и квалитетима) стоје ауторитарни блискоисточни режими.³⁸⁴ Паралела се донекле може повући са исламистичким режимом у Ирану успостављеним након 1979. године. У обе државе старатељске институције коегзистирају са изабраним владама, надгледају их и усмеравају на основу самододељене улоге чувара секуларног, односно исламистичког поретка. Старатељи свој положај правдају позивајући се на заштиту револуционарних идеала и поседовање специфичних знања. Иран има своје пандане турским старатељима у институцијама које репрезентују највише ешалоне свештенства од самог ајатолаха до Скупштине експерата (*Majles-e Khobregan-e Rahbari*) и Савета чувара (*Shura-ye Negahban-e Qanun-e Asasi*). Прецизније, ирански старатељи су попут турских укоренењени у читавој мрежи институција обухватајући све сфере – политичку, економску, друштвену, војну. Као гаранти уставног поретка, старатељи путем уставом загарантованих вето овлашћења контролишу легитимно изабране политичаре ограничавајући могућности њиховог маневрисања у границама које су сами прописали.³⁸⁵

Устав из 1961. године био је контрадикторан, предвиђајући с једне стране јачање демократских институција и ширење грађанских и политичких права и слобода, док је с друге стране предвидео и ојачао одређене институције као „старатеље“, односно кочничаре

---

³⁷⁹ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, 112.

³⁸⁰ Semjuel P. Hantington, *Treći talas*, 230.

³⁸¹ Цитирано према: Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, 110.

³⁸² Semjuel P. Hantington, *Treći talas*, 230.

³⁸³ Mehtap Söyler, *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, 46.

³⁸⁴ Nil S. Satana, “Civil-Military Relations in Europe, the Middle East and Turkey”, *Turkish Studies*, 12, 2, 2011, 285 – 286.

³⁸⁵ Видети више: Güneş Murat Tezcür, *Muslim Reformers in Iran and Turkey: The Paradox of Moderation*, Austin, Tex.: University of Texas Press, 2010, 90 – 105; Džordž Cebelis, *Veto igrači: Kako rade političke institucije*, Beograd: Službeni glasnik, 2016.

демократског развоја. Устав је дозволио слободно изражавање различитих идеја пружајући самим тим правну основу за настанак прве отворено исламистичке партије као и политичко организовање комуниста. Међутим, успостављањем старатељских институција попут СНБ и Уставног суда које су могле да контролишу политички процес и гасе оне странке и организације за које би процениле да представљају опасност по уставни поредак и демократију, Устав је истовремено онемогућавао демократску консолидацију.³⁸⁶ Одсуство цивилног надзора над сектором безбедности имало је за последицу настанак дубоке државе. Војска је продрла у све гране власти узурпирајући овлашћења легитимних представника.³⁸⁷

Пуч из 1960. године је нарушио цивилно-војну равнотежу успостављајући армију као свемоћну институцију и надполитичког арбитра који реагује кад год процени да је кемалистички поредак угрожен. Она је истицала да чувањем Ататурковог наслеђа чува и демократију чиме је демократски развој условљавала очувањем кемалистичког карактера државе.³⁸⁸ У стварности, пуч из 1960. године и Устав из 1961. године омогућили су наставак тренда редефиниције изворних кемалистичких поставки. Прокламујући ширење права и слобода, Устав је дао правну подлогу за реинтерпретацију кемализма у складу са хладноратовским идеолошким контекстом. У погледу редефиниције изворних кемалистичких полазишта илустративно звуче наводи свргнутог председника Целала Бајара. Он истиче да сам Устав из 1961. године представља одступање од концепта безусловног суверенитета садржаног у Уставу из 1924. године који је сву власт концентрисао у Великој народној скупштини као једином представнику турског народа. Дакле, насупрот скупштинском систему установљеном Уставима из 1921. и 1924. године, Уставом из 1961. године успостављен је парламентарни систем. Битно је нагласити да нови Устав уводи војску и интелектуалну елиту у поље националног суверенитета што је одражавало неповерење према изабраним скупштинама. Нешто попут османског система трипартидне власти изражене кроз палату, војску и улему.³⁸⁹ За разлику претходног Устава који је амандманима из 1937. године одређивао Турску кроз шест фундаменталних принципа, Члан 2 Устава из 1961. године одређује Турску као националну, секуларну, демократску и социјалну. Тиме је Устав, без експлицитног помињања принципа етатизма, револуционизма и популизма указао на централну улогу национализма и секуларизма у (нео)кемалистичком пантеону. Ширењем радничких права омогућено је формирање синдиката чиме се држава обавезала да гарантује социјална и економска права својих грађана.³⁹⁰ Такође, тиме је признато и постојање класних разлика што је било у супротности са изворним значењем и сврхом принципа популизма. Ново тумачење популизма произишло је управо из наведеног одређења турске државе као социјалне која признаје и настоји да смањи класне разлике.³⁹¹

---

³⁸⁶ Yeşim Arat and Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019, 23 – 24. Видети више: Constitution of the Turkish Republic 1961, доступно на: <https://www.anayasa.gen.tr/1961constitution-text.pdf>, (приступљено 5. 1. 2024).

³⁸⁷ Mehtap Söyler, *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, 44, 46.

³⁸⁸ Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, 113.

³⁸⁹ Наведено према: Ergun Özbudun and Ömer Faruk Gençkaya, *Democratization and the Politics of Constitution-Making in Turkey*, Budapest: Central European University Press, 2009, 17.

³⁹⁰ Constitution of the Turkish Republic 1961, доступно на: <https://www.anayasa.gen.tr/1961constitution-text.pdf>, р. 3 – 14. (приступљено 5. 1. 2024).

³⁹¹ Suna Kili, “Kemalism in Contemporary Turkey”, 390.

Устав из 1961. године је потпуно преобликовао политички систем земље због чега се сматра почетком ере Друге турске републике. Избор председника је и даље остао везан за парламент. Бирани су двотрећинском већином на мандат од 7 година. Међутим, једна од најважнијих новина новог устава било је увођење дводомног парламента. Горњи дом (Сенат) чинило је 150 чланова бираних на мандат од 6 година. Доњи дом се састојао од 450 посланика изабраних по пропорционалном систему што је била значајна новина са далекосежним последицама по даљи развој политичког система. То је резултирало фрагментацијом партијског система и политичком нестабилношћу која ће у наредним годинама водити ка честим интервенцијама војске. Поред СНБ, Уставом је предвиђено јачање, односно стварање још једне старатељске институције – Уставног суда.³⁹² Све у свему, пуч из 1960. године се, попут избора из 1950. године, може окарактерисати као критична тачка која је усмерила даљи развој како кемализма тако и политичког система Турске.

4.3. Кемализам после Кемала Ататурка: скретање улево

4.3.1. Кемализам унутар социјализма или социјализам унутар кемализма?

Устав из 1961. године је прокламовањем широког корпуса права и слобода омогућио отворену и незапамћену артикулацију политичких идеја у Турској. У том новом политичком амбијенту, користећи се правним подлогама које је донео Устав, по први пут се оснивају отворено исламистичке и комунистичке партије. Другим речима, у Турској се одвија изузетно динамична идеолошка битка у складу са текућим хладноратовским контекстом. Динамичност, изражена не само у институционализованом аспекту борбе, већ и у константним нередима и атентатима мотивисаним идеолошким разлозима, била је узрок честих војних интервенција. На утицај тих интезивних идеолошких струјања није остао имун ни кемализам, који се сада отворено реинтерпретира у складу са хладноратовским трендовима. Главни тренд је свакако био левичарско тумачење кемализма развијано у интелектуалним круговима окупљеним око часописа Јон (*Yön*)³⁹³ и у оквиру идеолошке преоријентације ЦХП „лево од центра“.

Часопис Јон је био посебно утицајан у формулисању левичарске интерпретације кемализма. Под уредништвом Догана Авциоглуа (*Doğan Avcıoğlu*), овај часопис излазио је од 1961. до 1967. године и био је форум који је окупљао интелектуалце леве провинијенције. Оснивање Јона се може окарактерисати као наставак оних тенденција које је покренуо часопис Кадро током тридесетих година.³⁹⁴ Јон је био утицајан како међу присталицама (про)марксистичке Радничке партије Турске (*Türkiye İşçi Partisi*), тако и међу присталицама и члановима идеолошки

---

³⁹² Constitution of the Turkish Republic 1961, доступно на: <https://www.anayasa.gen.tr/1961constitution-text.pdf>, р. 16 – 43. (приступљено 5. 1. 2024).

³⁹³ Након гашења Јона промовисање ових идеја наставиће часописи Ант (*Ant*) и Деврим (*Devrim*). Видети више: Jacob M. Landau, *Radical politics in modern Turkey*, London and New York: Routledge, 1974.

³⁹⁴ Berna Pekesen, “Atatürk’s unfinished revolution – The Turkish student movement and left-wing Kemalism in the 1960s”, in: *Kemalism as a Fixed Variable in the Republic of Turkey*, eds. Lutz Berger and Tamer Düzyol, Baden-Baden: Ergon, 2019, 102; Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, 128.

реформисане ЦХП.³⁹⁵ Група окупљена око Јона је настојала да редефинише кемализам као антиимперијалистичку и идеологију националног ослобођења промовишући социјалистички модел развоја.³⁹⁶ Штавише, социјализам је представљан као виши, напредни облик самог кемализма.³⁹⁷ Аутори Јона су кемалистичке концепте реинтерпретирали користећи марксистичку теоријску матрицу. То се посебно односило на кемалистички принцип етатизма. Авциолу признаје да политика етатизма није била алтернатива капитализму, већ политика његовог спровођења што је налагало његову редефиницију у складу са марксистичким основама.³⁹⁸ Стога се таква интерпретација овог часописа може окарактерисати као марксистичко тумачење кемализма или чак као кемалистичко тумачење марксизма.³⁹⁹

Ови аутори су сматрали да је за остварење кемализма неопходно довршити револуцију коју је започео Ататурк.⁴⁰⁰ Прецизније, требало је спровести до краја започети реформски процес.⁴⁰¹ С обзиром да радничку класу и сељаштво у Турској није карактерисала развијена политичка свест, овај подухват је могао бити извршен једино савезом између оних интелектуалних и војних снага које су биле свесне ситуације. Управо зато су аутори окупљени око часописа подржавали војну интервенцију сматрајући да војска треба да буде предводник и гарант спровођења радикалних реформи. Другим речима, „војна интервенција би обезбедила најкраћи пут до социјализма за разлику од дугог пута организовања радничке класе и генерисања свести. Најкраћи пут до социјализма у Турској је био преко кемализма.“⁴⁰² О утицају ових идеја унутар армије сведочи чињеница о постојању пучистичких планова, као и неуспешних пучева инспирисаних управо овим идејама.⁴⁰³

Јонов „турски социјализам“ је истицао потребу некапиталистичких развојних стратегија оличених у доминантној улози државе у вођењу економије, модернизацији кроз индустријализацију и унапређењу просветног и здравственог система. Такође, стављан је

---

³⁹⁵ Видети више: Jacob M. Landau, *Radical politics in modern Turkey*; Özgür Mutlu Ulus, *The Army and the Radical Left In Turkey: Military Coups, Socialist Revolution and Kemalism*, London, New York: I.B. Tauris, 2011.

³⁹⁶ Занимљиво је направити паралелу између овакве интерпретације кемализма и насеризма схваћеног у првом реду кроз антиимперијализам и арапски социјализам. Видети више: Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, 128; Elie Podeh and Onn Winckler, “Introduction: Nasserism as a Form of Populism”, 1.

³⁹⁷ Özgür Mutlu Ulus, *The Army and the Radical Left In Turkey: Military Coups, Socialist Revolution and Kemalism*, 22.

³⁹⁸ Doğan Avcioğlu, 1968, наведено према: Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, 78.

³⁹⁹ Özgür Mutlu Ulus, *The Army and the Radical Left In Turkey: Military Coups, Socialist Revolution and Kemalism*, 183.

⁴⁰⁰ Berna Pekesen, “Atatürk’s unfinished revolution – The Turkish student movement and left-wing Kemalism in the 1960s”, 102.

⁴⁰¹ Аутори Јона су тврдили да сам Ататурк никада није био противник социјализма и да су околности биле другачије вероватно би се декларисао као социјалиста. Видети у: Özgür Mutlu Ulus, *The Army and the Radical Left In Turkey: Military Coups, Socialist Revolution and Kemalism*, 22 – 23.

⁴⁰² Цитирано према: Исто, 182.

⁴⁰³ Попут неуспешног војног удара 1962. године под вођством пуковника Талата Ајдемира (*Talat Aydemir*) чије су идеје биле сличне идејама промовисаним у оквиру часописа Јон. Видети више: Исто, 30, 59.

нагласак на неопходност аграрне реформе и прераспodelу земљишта чиме би се окончали експлоататорски и полуфеудални односи, посебно на истоку Турске. Даље, Авциоглу је истицао контрадикцију између империјалистичких и зависних држава као карактеристику земаља трећег света у које је сврставао и Турску.⁴⁰⁴ То је било у складу са антиимперијалистичком и антиамеричком политиком негованом у часопису. Из наведеног произилази да су без обзира на прихватање марксистичке теоријске парадигме контекстуални услови развоја Турске детерминисали специфичан карактер идеологије коју је ова група артикулисала.⁴⁰⁵

4.3.2. Ецевитов кемализам: лево од центра

Паралелно Јоновом интерпретацијом кемализма у марксистичком руху, одвијала се левичарска реинтерпретацијама кемалистичких начела у оквиру ЦХП. Према је до овог идеолошког заокрета унутар странке дошло у време Инонуовог вођства, он се превасходно везује за нову генерацију политичара међу којима је најутицајнији био генерални секретар странке Булент Ецевит (*Bülent Ecevit*). Темелји левичарске идеолошке трансформације сежу још током касних педесетих година у време доминације ДП. У Декларацији о примарним циљевима странке донетој 1959. године, у којој се истичу посвећеност принципима социјалне правде, народног суверенитета, правне државе и социјалне сигурности, јасно се уочавају нове идеолошке контуре.⁴⁰⁶ Међутим, након пуча и Устава из 1961. године ова идеолошка кретања се убрзавају и обликују у нову „лево од центра“ (*Ortanın Solu*) програмску оријентацију странке.⁴⁰⁷

Иако је Инону омогућио ово идеолошко ребрендирање странке, било га је тешко као човека неког другог времена повезати са левичарском оријентацијом ЦХП. Отуда се његов пораз од Ецевита на Петом ванредном партијском конгресу 1972. године може посматрати као прилагођавање странке новим околностима. Ецевит се са својим идеолошким програмом уклапао у хладноратовски контекст. Левичарским имиџом и неелитистичким ставом стекао је огромну популарност о којој сведоче изборни успеси ЦХП. Инонуов ауторитет у странци је додатно нарушила подршка влади Нихата Ерима (*Nihat Erim*) инсталираној од стране војске након пуча 1971. године. Ова одлука је изазвала турбуленције у странци оличене првенствено у оставци Ецевита као генералног секретара и на крају је допринела његовом избору за лидера партије. Ецевитовим избором озваничена је дефинитивна победа левичара унутар ЦХП. Међутим, његов успон и идеолошка померања у странци јачали су фракционаштво које је кулминирало након партијског конгреса 1966. године одвајањем незадовољних чланова у Партију поверења (*Güven Partisi*) под вођством Турхана Феџиогула (*Turhan Feyzioğlu*).⁴⁰⁸

⁴⁰⁴ Doğan Avcıoğlu, 1966, наведено према: Исто, 26.

⁴⁰⁵ Видети више: Berna Pekesen, “Atatürk’s unfinished revolution – The Turkish student movement and left-wing Kemalism in the 1960s”

⁴⁰⁶ CHP history, доступно на: <https://en.chp.org.tr/chp-tarihi>, приступљено 18. 1. 2024.

⁴⁰⁷ Од 1971. године уместо термина „лево од центра“ у употреби ће бити термин „демократска левица“. Видети у: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People’s Party, Secularism and nationalism*, 40.

⁴⁰⁸ Видети више: Исто, 48 – 61;

Едевит је био право освежење за дезоријентисану ЦХП. Харизмом и неелитистичким приступом усмереним на масе, ЦХП је под његовим вођством незадрживо ширила своју бирачку базу. Нови идеолошки оквир је био неизоставан део Едевитовог имиџа. Премда је идеолошка редефиниција резултат залагања неколико истакнутих чланова странке, нови курс „лево од центра“ се везивао првенствено за Булента Едевита. Он је као лидер ЦХП највише допринео популаризацији новог програма, али и његовој разради. У неколико књига, Едевит ће детаљније образлагати своју левичарску интерпретацију кемализма. Овај левичарски приступ подразумевао је инкорпорирање идеала социјалне правде, државе благостања, економског планирања и економске једнакости као суштинских категорија кемализма.⁴⁰⁹ У складу са тим вршена је редефиниција кемалистичких принципа. То је посебно уочљиво у Едевитовој реинтерпретацији популизма и етатизма, односно у идеји државе која не усмерава, већ служи народу и потреби за дистацаирањем од екстремног централизма и бирократије.⁴¹⁰ Антиелитизам је био део ове интерпретације популизма⁴¹¹ која је подразумевала тежњу ка трансформацији ЦХП у популистичку организацију.⁴¹² Такође, Едевит је заговарао попуштање стега радикалног секуларизма, истичући да је неопходно усвојити толерантнији став према исламу. То није значило угрожавање секуларног карактера турске државе већ прилагођавање реалним констелацијама у турском друштву. Једном речју, стварање „лаицизма који поштује веровања“ (*İnançlara Saygılı Laiklik*). Имајући то у виду лакше је разумети, на први поглед, незамисливу коалицију Едевитове ЦХП са исламистима Неџметина Ербакана из 1974. године.⁴¹³

Попут аутора Јона, Едевитово поимање револуционизма састоји се из две фазе. Прва фаза подразумева све оне реформе извршене за време Ататурковог живота. Међутим, револуционизам је по њему континуиран процес који захтева константе промене и напредак.⁴¹⁴ Следећу фазу револуције требало је да изврши ЦХП променом постојећег система. Ова фаза подразумевала је реорганизацију средстава за производњу и прераспodelу економске моћи што је било у складу са његовим популизмом. Наиме, промена система захтевала је укључивање ширих слојева, такозваног „народног сектора“ (*Halk Sektörü*) у процес доношења одлука као што је учешће радника у доношењу одлука на њиховим радним местима. Едевит се залагао за већа економска и социјална права као и повећање јавне потрошње у циљу смањења неједнакости и подршке „народном сектору“. Тиме је Едевит настојао да ЦХП трансформише у модерну социјалдемократску партију, истовремено наглашавајући специфичан карактер партијске идеологије условљен турским историјским искуством за разлику од европске социјалдемократије.

---

⁴⁰⁹ Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, 126.

⁴¹⁰ Bülent Ecevit, 1959, наведено према (и видети више у): Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, 39.

⁴¹¹ Слично ЦХП-у, Кампанини истиче да се Баас партија у Сирији споро афирмисала управо због свог елитизма и употребе политичког језика који није био најјаснији народним масама. Видети у: Масимо Кампанини, *Историја Средњег истока 1798 – 2006*, 106.

⁴¹² Franck Tachau 2002, 109, наведено према: Meral Ugur-Cinar, Ali Acikgoz and Berk Esen, “Party change and cleavage shifting in the global South: the case of Ecevit's CHP in Turkey”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 2023, 8.

⁴¹³ Према: Исто, 10.

⁴¹⁴ Наведено према: Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, 126.

Из тог разлога је и користио термин „демократска левица“ за означавање идеологије ЦХП која је имала кемалистичке корене и која је произилазила из национално-ослободилачког покрета Кемала Ататурка. Штавише, Ецевит је тврдио да је идеја социјалне правде инхерентна традиционалним вредностима турског друштва.⁴¹⁵

Левичарска интерпретација кемализма ће тако постати доминантан правац кемалистичке мисли. Идеолошка трансформација ЦХП је била радикална, али и неопходна у контексту хладноратовске идеолошке борбе и потребе конкурентности странке конзервативним и исламистичким противницима. Програмом лево од центра, партија је преузела нови правац развоја, прекидајући везе са државним структурама наслеђене из једнопартијског периода.⁴¹⁶ У том процесу је Ецевитов значај био неизмеран. Не само у идејном осмишљавању, већ и као лидера способног да вешто артикулише нову идеологију и привуче масе. Према томе, изборни резултати ЦХП током седамдесетих година несумњиво носе печат Булента Ецевита.

4.3.3. Десничарски пандан: турско-исламска синтеза

Развој левичарских тенденција пратило је јачање десничарских, националистичких и исламистичких идеја и покрета. Екстремну десницу представљала је Партија националистичког покрета (*Milliyetçi Hareket Partisi*, у наставку МХП) предвођена пуковником Алпарсланом Туркешом (*Alparslan Türkeş*), једним од вођа пуча из 1960. године. Ова странка се развила из екстремно националистичке Републиканске национално-сељачке партије (*Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi*).⁴¹⁷ Међутим, политички и идеолошки успон и афирмацију, странка ће доживети избором Туркеша за лидера (*Başbuğ*) 1965. године. Странка је под његовим вођством ојачала своје идеолошке позиције. Треба поменути да је идеолошки развој странке био усмераван од стране организације Огњиште просветљених (*Aydınlar Ocağı*) која је била повезана са партијом. Нови програм странке донет 1967. године прокламовао је такозвану доктрину „Девет зракова“ (*Dokuz Işık Doktrini*) чији је аутор био сам Туркеш. Девет зракова се могу посматрати као пандани изворним кемалистичким принципима и укључују национализам, идеализам⁴¹⁸, морализам, комунитаризам, позитивизам, сељаштво, слободу и изградњу карактера, модернизацију и популизам и индустријализам.⁴¹⁹

Кроз морализам провејавао је нови поглед на принцип секуларизма. Иако је Туркеш у прошлости припадао кругу секуларних националиста, повезаних са пантуркистичким и

---

⁴¹⁵ Према: Meral Ugur-Cinar, Ali Acikgoz and Berk Esen, “Party change and cleavage shifting in the global South: the case of Ecevit’s CHP in Turkey”, 6.

⁴¹⁶ Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People’s Party, Secularism and nationalism*, 40.

⁴¹⁷ Странка ће 1969. године променити назив у Партија националне акције. Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, 198.

⁴¹⁸ Следбеници МХП идеологије постаће идеалисти, а сам идеал је по речима Туркеша турска нација као најнапреднија, најцивилизованија и најмоћнија на свету. Alparslan Türkeş, 1996, наведено према: E. Burak Arıkan, “The programme of the nationalist action party: an iron hand in a velvet glove?”, *Middle Eastern Studies*, 34, 4, 1998, 133.

⁴¹⁹ Исто, 122 – 128.

расистичким идејама⁴²⁰, схватио је по преузимању челне позиције у странци да је турски национализам ослобођен исламске суштине несхватљив и неприхватљив већини становништва. То је захтевало његову рedefиницију кроз инкорпорирање, односно истицање ислама као неизоставног елемента турске нације. Идеју „турско-исламске синтезе“ (*Türk-İslam sentezi*) развили су интелектуалци из Огњишта просветљених, у првом реду Ахмет Арваси (*Ahmet Arvasi*) и Ибрахим Кафесоглу (*İbrahim Kafesoğlu*) који је и творац термина. Ову идеју не треба тумачити као исламизам, већ као национализацију ислама. Они нису прихватили идеје о свеисламском јединству. Ислам је требао да служи јачању турског националног идентитета.⁴²¹ Слично томе се развијала и панарапска идеологија у Египту, покушавајући да национализује ислам посматрајући га као „историјски инструмент намењен успостављању, подизању, неговању и величању арапске нације.“⁴²² Налик таквом тумачењу, један од главних идеолога турско-исламске синтезе Арваси наводи Турке као „супериорне извршиоце ислама“.⁴²³

Дакле, МХП је прихватила ислам као интегрални део свог програма и своје визије турског национализма, али није прешла у исламизам. Штавише, МХП је била за очување секуларног карактера турске државе, док је истовремено истицала значај ислама у сфери културног развоја турског друштва.⁴²⁴ У том погледу, МХП није унела радикалне новине у дефиницију турског национализма у односу на изворни кемалистички концепт. Треба подсетити да су кемалисти користили ислам као темељни елемент у процесу изградње нације. Разлика је била у отвореном истицању и пропагирању исламске компоненте од стране МХП, односно у другачијем схватању принципа секуларизма од изворног асертивног модела. У складу са тим крајње је илустративна констатација познатог турског новинара Абдурахмана Дилипака (*Abdurrahman Dilipak*) да би „турско-исламску синтезу“ било боље окарактерисати као „кемалистичко-исламску“.⁴²⁵ Могло би се рећи да је идеологија МХП била десничарска реинтерпретација кемалистичког национализма прилагођена хладноратовским околностима.⁴²⁶

---

⁴²⁰ Туркеш је био међу групом националиста оптужених 1945. године за ширење пантуркизма и расизма и провео је 10 месеци у затвору. Међу оптуженима био је и Нихал Атсиз (*Nihal Atsız*), истакнути представник етничког облика турског национализма, карактеристичан по свом расизму и антиисламском ставу. Присталице таквог вида турског национализма унутар МХП биле су поражене усвајањем „турско-исламске синтезе“. Sindre Langmoen, “The ideological framework of the Turkish MHP and the Grey Wolves”, *The Policy of National Security*, 13, 2022, 72, 73; Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*.

⁴²¹ Sindre Langmoen, “The ideological framework of the Turkish MHP and the Grey Wolves”, 75 – 76; Fatih Çağatay Cengiz, “Resistance to change: the ideological immoderation of the Nationalist Action Party in Turkey”, *Turkish Studies*, 22, 3, 2020, 9.

⁴²² Israel Gershoni, *The Emergence of Pan-Arabism in Egypt*, 86.

⁴²³ Цитирано према: Fatih Çağatay Cengiz, “Resistance to change: the ideological immoderation of the Nationalist Action Party in Turkey”, 8.

⁴²⁴ Sindre Langmoen, “The ideological framework of the Turkish MHP and the Grey Wolves”, 76.

⁴²⁵ Abdurrahman Dilipak, цитирано према: E. Burak Arıkan, “The programme of the nationalist action party: an iron hand in a velvet glove?”, 126.

⁴²⁶ Важно је напоменути да након пуча из 1960. године десничарске, националистичко-конзервативне групе радије користе термин ататуркизам (*Atatürkçülük*) него кемализам, који се почео везивати за левичарске интерпретације и групације. Видети више о овој терминолошкој проблематици у: Tamer Düzyol, “Which Kemalism? – The Amorphous and Diverse Frames in the Party System”, 130.

Турско-исламска синтеза је подразумевала промоцију већинског сунитско-ханефијског ислама, стигматизујући припаднике алевијске заједнице па чак и сунитско-шафијске школе коју исповеда већина Курда.⁴²⁷ Алевити су, због своје привржености левичарским опцијама, представљани као комунисти и претња националној безбедности.⁴²⁸ Узер тврди да је са формулисањем турско-исламске синтезе турски национализам постао „вулгарнији, популистички и дискриминаторнији према алевитима, комунистима и женама.“⁴²⁹

Иако је корпоративизам важна тачка партијске идеологије, било би претерано описати МХП као фашистичку партију. То што партија тежи успостављању турског друштва као органске целине и истиче потребу укидања класних сукоба у циљу стварања складне заједнице, одговара изворном кемалистичком принципу популизма. Ипак, треба нагласити да без обзира на кемалистичке па и исламистичке и фашистичке утицаје и елементе у партијској идеологији, она показује одређену оригиналност. Прецизније, промовисањем „турско-исламске синтезе“ она заузима јединствену идеолошку позицију између „кемалистичког национализма и исламских идеала“.⁴³⁰

4.3.4. Исламизам као алтернатива кемализму

Исламистички покрет у Турској углавном се везује за име Неџметина Ербакана и странке које је он предводио. Он ће 1970. године основати Партију националног поретка (*Millî Nizam Partisi*), прву отворено исламистичку партију у Турској, која ће 1971. године бити затворена под оптужбом да угрожава принцип секуларизма. Ербаканов покрет, често називан Национална перспектива (*Millî Görüş*)⁴³¹ по имену његове књиге у којој је изложио своје ставове о пожељном путу развоја Турске, стекао је тврду бирачку базу у руралним подручјима међу трговцима, занатлијама и групама са ниским приходима. Важно упориште Ербаканов покрет је имао међу ситном анадолском буржоазијом чије је интересе такође заступао. Инсистирање на усвајању новог економског модела и враћању традиционалним исламским вредностима, било је пријемчиво за ове групе становништва. Са таквом базом и уз подршку утицајних муслиманских братстава попут

---

⁴²⁷ Sumantra Bose, *Secular states, religious politics: India, Turkey, and the future of secularism*, 104, 107.

⁴²⁸ Према: Fatih Çağatay Cengiz, “Resistance to change: the ideological immoderation of the Nationalist Action Party in Turkey”, 10.

⁴²⁹ Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, 196.

⁴³⁰ Sultan Tepe, 2008, 161, цитирано према: Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, 197.

⁴³¹ Овај покрет се често односи на странке које је водио Неџметин Ербакан. Уместо затворене Партије националног поретка основана је Партија националног спаса (*Millî Selamet Partisi*), забрањена након војног удара 1980. године. Највећи успех покрет је доживео са Партијом благостања (*Refah Partisi*) која ће бити затворена на врхунцу своје славе под оптужбом да је нарушавала секуларни карактер државе. Након њеног гашења Ербаканови следбеници ће основати Партију врлине (*Fazilet Partisi*), док ће се након затварања и ове странке умерено и млађе чланство издвојити и формирати АКП. Видети више: Ihsan Yilmaz, “Beyond Post-Islamism: Transformation of Turkish Islamism Toward 'Civil Islam' and Its Potential Influence in the Muslim World”, *European Journal of Economic and Political Studies*, Vol. 4, No. 1, 2011, 256 – 257.

накшибендија, исламисти ће постати важан политички актер чија ће популарност кулминирати у последњој деценији 20. века.⁴³²

Циљ овог покрета био је стварање новог поретка (*Adil Düzen*) и јачање исламске компоненте турског идентитета. То није значило негацију турског национализма, већ његову редефиницију у складу са османско-исламским наслеђем. Као и у случају МХП, Ербаканови исламисти су се позивали на оне компоненте на којима је и изграђен турски национални идентитет. Међутим док су „идеалисти“ поред османско-исламског наслеђа истицали и величали и предисламску и републиканску прошлост, исламисти су остали верни османској традицији пројектујући себе као настављаче исте. У османском наслеђу су видели модел за изградњу идентитета који би омогућио лакше инкорпорирање различитих културних, регионалних и етничких идентитета, у првом реду курдског. Прихватајући постојање и једнакост Курда, они у исламу виде решење курдског проблема, односно заједнички именитељ и самим тим оквир за изградњу стабилне и јединствене заједнице.⁴³³

За разлику од Туркешове МХП, Ербаканови исламисти су заговарали исламско јединство, али под турским вођством. То је подразумевало одбацивање западних вредности и прозападне спољнополитичке оријентације. У Ербакановој визији Запад је био непријатељски „други“. Кроз ту визуру он је кемалистичке реформе и политику посматрао као пуку имитацију западних норми и вредности супротних духу турског народа.⁴³⁴ Уместо евроатлантских интеграција, Ербакан је заговарао успостављање заједничког муслиманског тржишта са заједничком валутом и развијање одбрамбеног савеза исламских земаља. То је подразумевало креирање новог друштвено-економског поретка различитог од западног узора који су следиле турске власти.⁴³⁵

Притом, њихово виђење ислама не представља негацију модерности. Критикујући Запад они не одбацују достигнућа модерног доба. Водеће личности овог покрета се школују на Западу и владају западним језицима. У формулисању своје визије државе, друштва и идентитета, исламисти се често позивају на западне теорије и мислиоце. У деловању покрета учествују и високо образоване жене које промовишу исламско виђење улоге и положаја жене у модерном друштву.⁴³⁶ Дакле, развијајући се као алтернатива званичном кемалистичком моделу, исламизам се увелико служи достигнућима кемалистичке државе. Његови успеси су у великој мери повезани са неуспесима кемалистичке државе. Прецизније, раст исламистичког покрета дешава се у условима вишеслојне поларизације, унутрашњих криза и немогућности републиканских елита да адекватно одговоре на све тежу и заоштренију политичку ситуацију.

---

⁴³² Ronnie Margulies and Ergin Yildizoğlu, “The Resurgence of Islam and the Welfare Party in Turkey”. *Political Islam: Essays from Middle East Report*, edited by Joel Beinin and Joe Stork, Berkeley: University of California Press, 1997, 148; Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, 317.

⁴³³ Zoran Krstić i Dušan Čorbić, „Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela”, 41; E. Burak Arıkan, “The programme of the nationalist action party: an iron hand in a velvet glove?”, 131; Feriha Perekli, “The Ideological Framing of the National Outlook Parties in Turkey”, *New Middle Eastern Studies*, 2, 2012, 5.

⁴³⁴ Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, 13.

⁴³⁵ Ihsan Yilmaz, “Beyond Post-Islamism: Transformation of Turkish Islamism Toward 'Civil Islam' and Its Potential Influence in the Muslim World”, 256.

⁴³⁶ Nilüfer Göle, “Secularism and Islamism in Turkey: The Making of Elites and Counter-Elites”, *Middle East Journal*, Vol. 51, No. 1, 1997, 56.

4.4. Војни удар 1980. године: историјска скретница

Измене политичког система након војног удара 1960. године нису донеле очекиване резултате у погледу демократизације система. Слободе које је донео Устав из 1961. године омогућиле су формирање партија у складу са водећим идеолошким струјањима тог доба. Резултат тога је била екстремна поларизација на левицу и десницу, секуларисте и исламисте. У таквој атмосфери јачале су пучистичке фракције унутар армије које су у новој интервенцији виделе једини излаз из политичке кризе. Зато је главно питање било обезбеђивање политичке стабилности као предуслова нормалног функционисања политичког система. Формирање прве цивилне владе након пуча било је мотивисано управо тежњом за очувањем стабилности. Коалициона влада између ЦХП и Партије правде (*Adalet Partisi*), наследнице угашене ДП, на челу са Исметом Инонуом требало је да покаже могућност функционисања демократије у Турској. Међутим, супротно томе она је изнела на видело размере стварне поларизације у турском друштву, додатно појачане након усвајања леве оријентације главне кемалистичке партије.⁴³⁷

Избори из 1965. и 1969. године били су индикатор стварног расположења становништва. Партија правде, предвођена младим инжењером Сулејманом Демирелом (*Süleyman Demirel*) који је преузео вођство након смрти генерала Рагипа Гумушпале (*Ragıp Gümüşpala*), освојила је чак 52,9 % гласова насупрот свега 28,7% гласова за ЦХП на изборима 1965. године. Слаб резултат ЦХП, уз нешто слабију излазност у односу на претходне изборе, поновљен је и на наредним изборима са освојених 27,4% гласова насупрот 46,5% гласова за Партију правде. Чињеница да су у питању били готово исти гласачи који су до недавно подржавали ДП, изазвала је узнемиреност војске. Идеја о новом војном удару је тако сазрела унутар војних кругова, нарочито нижих ешалона захваћених левичарским идејама. Они су и раније (под вођством пуковника Талата Ајдемира) неуспешно покушавали да изведу преврат током 1962. и 1963. године, али је долазак Партије правде на власт дао нови замах пучистичким плановима. Свестан тога, војни врх је одлучио да реагује како би предупредио радикалне, левичарске фракције унутар армије. Из врховног штаба турске армије 12. марта 1971. године упућен је меморандум влади Сулејмана Демирела којим је приморан да одступи са премијерске функције.⁴³⁸ Био је то такозвани „Удар меморандумом“, односно полудржавни удар којим је војска изабрала да влада из сенке преко надстраначких влада Нихата Ерима (*Nihat Erim*) и Ферита Мелена (*Ferit Melen*) уместо да заведе директну војну управу. Војска је искористила овај период да уставним амандманима из 1971. и 1973. године ограничи грађанске слободе које је сматрала одговорним за хаотично стање у друштву и повећа своју моћ, односно институционалну аутономију позиционирајући се као контролор уставног поретка.⁴³⁹ На тај начин армија је сужавала могућности демократског развоја. Хантингтон наводи Турску поред Чилеа, Португала, Бразила и Никарагве као пример случајева у којима војни естаблишменти настоје да и у посттранзиционом периоду задрже моћ и прерогативе „абнормалне“ за случај типичне уставне демократије.⁴⁴⁰ Смењујући легитимно изабране владе,

⁴³⁷ Видети више: Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*.

⁴³⁸ Исто, 281 – 330.

⁴³⁹ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, 33 – 35; Ergun Özbudun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, 14 – 15.

⁴⁴⁰ Semjuel P. Hantington, *Treći talas*, 230.

позивајући се на угроженост уставног, односно кемалистичког поретка, војска се успостављала као надполитички фактор, без икакве одговорности. Једном речју, армија се етаблирала као ауторитарна енклава и вето играч у процесу који ће свој врхунац доживети након пуча 1980. године.

Интервенција из 1971. године брањена је потребом заштите кемализма и Ататурковог наслеђа. Тако је у јуну 1971. године формирана посебна комисија са циљем да чува и промовише Ататуркове принципе и идеологију.⁴⁴¹ Међутим, с обзиром на хладноратовски контекст, кемализам се прилагођавао свеукупним спољнополитичким и унутрашњим околностима. Као што је приказано, од шездесетих година се у политичком дискурсу реинтерпретира с једне стране као левичарска, а са друге као десничарска идеологија. Изворна верзија кемализма је постепено напуштана у корист нових тумачења међу којима ће левичарска верзија ЦХП добијати примат. Идеолошки заокрет главне кемалистичке партије био је одговор на ту измењену стварност у оквиру које је морала да прилагоди своје идеолошке постулате захтевима за изградњу егалитарнијег друштва и економског система.⁴⁴² Војска је такође схватила да очување кемалистичког поретка захтева промене самог кемализма, што објашњава и њено усвајање турско-исламске синтезе након 1980. године. То говори о истовременом постојању више верзија кемализма при чему је свака полагала право на исправност свог приступа.

У међувремену унутар ЦХП је дошло да великих промена с обзиром да је на Петом ванредном конгресу странке дугогодишњи и неприкосновени лидер Исмет Инону поражен од Булента Ецевита. На челу са новим лидером, идеолошки редефинисана ЦХП је успела да се наметне као најјача политичка опција на парламентарним изборима 1973. године освојивши 33,3% гласова што је био најбољи резултат странке од избора из 1961. године када је освојила преко 36%. И поред доброг резултата, ЦХП није могла самостално да формира владу већ је била приморана да тражи коалиционе партнере, што је у условима дубоке идеолошке поларизације био изузетно мучан и тежак процес. Преговори су на крају довели до незамисливог споја, коалиције између ЦХП и исламистичке Партије националног спаса Неџметина Ербакана. Мада су разлике између две странке биле очигледне, постојале су и значајне сличности. Обе странке су истицале своју посвећеност демократији и противљење крупном капиталу заговарајући заштиту малих предузећа, мешовиту економију у којој држава има контролу над главним националним ресурсима као и неопходност стварања тешке индустрије. Такође, Ецевит је заступајући толерантнији став према исламу имао умереније схватање принципа и политике секуларизма од својих претходника унутар ЦХП.⁴⁴³

Избори из 1973. године сведоче о растућој поларизацији турског друштва. У изузетно идеологизованом амбијенту две најјаче политичке странке својим левичарским и десничарским платформама покушавале су да неутралишу екстремне фракције. Ецевитова ЦХП је програмом „лево од центра“ настојала да буде препрека расту екстремне левнице, док је Демирел указивањем на позитивну улогу умерених исламских покрета и братстава покушавао да спречи раст фундаменталистичких тенденција.⁴⁴⁴ Ипак, нетрпељивост између две главне партије и

---

⁴⁴¹ M. Tamkoç, 1976, наведено према: Vahram Ter-Matevosyan, Turkey, Kemalism and the Soviet Union Problems of Modernization, Ideology and Interpretation, 134.

⁴⁴² Исто, 141.

⁴⁴³ Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, 159 – 162.

⁴⁴⁴ Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 276; Дарко Танасковић, *Велики повратак Турске? Неоосманizam или исламизам*, 31.

фрагментација партијског система онемогућавали су формирање стабилне владе и нормално функционисање политичког система. Резултати избора из 1977. године омогућили су наставак тог тренда.⁴⁴⁵ Штавише, ситуација је постала озбиљнија с обзиром на повећано политичко насиље између левичарских и десничарских групација у земљи. Акти насиља, од атентата до оружаних напада доживели су врхунац у периоду између 1978. и 1980. године.⁴⁴⁶ Носиоци тог хаоса биле су како левичарске групе, тако и десничари повезани са Сивим вуковима (*Bozkurtlar*), омладинским и паравојним крилом МХП.⁴⁴⁷ О сложености дате ситуације говори и чињеница да се поларизација не може једноставно свести на сукоб левице и деснице. Овај расцеп је обухватао и поделе на секуларисте и исламисте, суните и алевите, Турке и Курде. Може се рећи да „свака од ових наслеђених подела, нашла је своје место у *координатном систему* левице и деснице додатно радикализујући политичку ситуацију“.⁴⁴⁸ Тако је у атмосфери екстремне поларизације, насиља, лоше економске ситуације, јачања курдског национализма и сепаратизма, успона исламиста охрабрених Исламском револуцијом у суседном Ирану, војска одлучила да интервенише.⁴⁴⁹ Овај пут радикалније него 1971. године.

У раним јутарњим часовима 12. септембра 1980. године на радију је прочитано саопштење којим се турска јавност обавештава да је војска преузела власт у земљи. Истицано је да је Ататуркова Република постала предмет разарајућих активности, подстицаних споља и изнутра, услед чега се нашла на прагу грађанског рата. Стога су као циљеви пуча наведени очување целовитости Турске и обезбеђивање националног јединства, спречавање избијања грађанског рата и изградња нове државе, обнова њеног ауторитета и елиминисање свих оних фактора који онемогућавају нормално функционисање демократског уређења. Политичке партије су суспендоване, а њихови лидери ухапшени. Савет за националну безбедност на челу са начелником генералштаба Кенаном Евреном (*Kenan Evren*) преузео је сву власт у држави. Обећано је да ће након одређеног периода, када се стекну услови за нормално функционисање демократије, бити организовани избори и предата власт.⁴⁵⁰ Војни удар из 1980. године, радикалнији по својим последицама од претходних, може се окарактерисати као прекретница у даљем развоју Турске.⁴⁵¹ Једна од последица пуча и политике војних власти била је и наставак реинтерпретације и напуштања изворних кемалистичких принципа, што ће у наставку бити подробније приказано.

---

⁴⁴⁵ ЦХП је чак поправила свој рејтинг освајајући рекордних 41,4% гласова. Резултати су били признање Едевиту, нарочито након одлуке његове владе да интервенише на Кипру 1974. године. За резултате избора из 1977. године видети у: Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, 169.

⁴⁴⁶ Према подацима које је изнела војска број жртава овог насиља износио је 5 241, док је број рањених цивила био 14 152. Наведено према: Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 367.

⁴⁴⁷ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, 35.

⁴⁴⁸ Владимир В. Ајзенхамер, Наташа М. Јовановић, „Анализа демократичности парламентарних избора у Републици Турској 2015. године са освртом на историјску генезу изборног процеса“, 199.

⁴⁴⁹ Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 268.

⁴⁵⁰ Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 366 – 367.

⁴⁵¹ Колико је пуч из 1980. године уздрмао турску политичку сцену сведочи чињеница да је након пуча ухапшено 650 000 људи, а од 570 колико је осуђено на смрт 50 је и погубљено. Према: Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, 111 – 112.

4.4.1. Алевити: кемалисти или комунисти?

Односи између сунитске већине и алевитске мањине су у великој мери одређивали динамику друштвено-политичких кретања у Турској. Иако 70% од укупног броја алевита прихвата турски национални идентитет, њихова верска специфичност остаје предмет предрасуда од стране већинског сунитског становништва. Алевити који према незваничним подацима чине 15 – 20% укупне турске популације⁴⁵², представљају хетеродоксну верску групацију „на средокраћи између шиизма и суфизма“.⁴⁵³ Њихово учење увелико одступа од оног што се у Турској сматра „исправним веровањем“.⁴⁵⁴ Штавише, алевизам се може окарактерисати као верски синкретизам који садржи и одређене елементе преузете из других верских традиција. Због његове историјске и теоријске блискости са дванаестоимамским шиизмом, доминантним у суседном Ирану, алевизам је у прошлости био прогањан од стране османских власти. Алевити, познати и као кизилбаше (*Kızılbaş*)⁴⁵⁵ по црвеним капама које су носили, били су савезници сафавидске Персије у сукобу са Османским царством. Отуда и наратив о њима као нелојалном становништву. Ова перцепција је почела да се мења тек доласком младотурака на власт који ће у оквиру свог националног програма приказивати алевитско веровање као изворни и чисти турски ислам, а алевите као праве Турке који су чували предисламску и предосманску турску традицију, обичаје, расу и језик.⁴⁵⁶

---

⁴⁵² Тешко је проценити стваран број алевита у Турској с обзиром да турски попис не препознаје алевите као посебну верску групацију. Процењује се да се од укупног броја алевита 70% декларише као Турци, а преосталих 30% као Курди. Наведено према: Sumantra Bose, *Secular states, religious politics: India, Turkey, and the future of secularism*, 107.

⁴⁵³ Дарко Танасковић, *Ислам – догма и живот*, Београд: Српска књижевна задруга, 2008, 188.

⁴⁵⁴ И поред великог утицаја шиизма, алевитско учење је својеврсно па се не може једноставно сместити у тачно наведене правце ислама. Штавише, Шенкланд (*David Shankland*) примећује да алевити често одбацују шиитско учење као фанатично. Они су током времена развили специфичну доктрину. Попут шиита они прослављају Алија сматрајући њега и његове потомке јединим легитимним наследницима пророка Мухамеда при чему одбацују његове претходнике на калифатској позицији (Абу Бекр, Омар и Осман). Основе њихове вере, верске организације, ритуала, ритуалних прописа изложени су у књизи „Бујрук“ која се према веровању веже за шестог имама Џафера Садика. Такође, неке од карактеристичних одступања алевитског учења од осталих грана ислама укључују џемевеје као места молитве као и занемаривање неких од основних дужности у исламу попут поста током Рамазана и обављања хаџа. Видети више у: David Shankland, *The Alevis in Turkey: The Emergence of a Secular Islamic Tradition*, London and New York: RoutledgeCurzon, 2003, 24, 79; Michael Stewart, “Modernity and the Alevis of Turkey: Identity, Challenges and Change”, *Journal of International Relations*, Volume 9, 2007, 52.

⁴⁵⁵ Често се као синоним за алевите користи и термин бекташије. Ипак, и поред сличности веровања реч је о различитим групама. Бекташије су суфијски ред отворен за све оне који су желели да му приступе, док је алевизам заснован на пореклу представљајући по мишљењу Умута Азака (*Umut Azak*) поред верске и „квазиетничку групу“. Разлике су и историјске с обзиром да је бекташијски ред уживао заштиту султана за разлику од алевита. Такође, алевите не треба мешати ни са групом алавита или нусајрита настањених претежно у Сирији, Либану и југоисточној Турској. Видети у: Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, 141; Michael Stewart, “Modernity and the Alevis of Turkey: Identity, Challenges and Change”, 52.

⁴⁵⁶ Наведено према: Ceren Lord, “Between Islam and the nation; nation-building, the ulama and Alevi identity in Turkey”, *Nations and Nationalism*, 23, 2016, 7.

Кемалисти ће преузети овакву представу алевитског идентитета. То објашњава готово страствену приврженост алевита кемализму, и још више, лику Кемала Ататурка. Он је постао нека врста божанства, перципиран као избавитељ алевитског становништва од вековног прогона сунитских власти. Међутим, парадоксално је то да су алевити и поред привржености младој Републици и Ататурковом лику и делу осећали неповерење и према новим властима у Анкари. Било је тешко преко ноћи урушити остатке вишевековних подела и стигматизације. Наслеђена веровања, предрасуде и праксе утицали су на њихов положај. Тако су се алевити и у новим условима упркос афирмативном наративу кемалистичких власти, суочавали са институционалном дискриминацијом. У том оквиру треба посматрати избијање побуне алевитских Курда у Дерсиму 1937. године. Такав третман је у великој мери условио каснију левичарску оријентацију алевитског становништва.⁴⁵⁷

Куриозитет представља чињеница да је велики део алевитског становништва на изборима 1950. године подржао ДП. Међутим, разочарани политиком Мендересове владе која је у конзервативним, сунитским групама попут покрета Нур нашла савезнике, убрзо су се вратили у загрљај ЦХП. Повећана религиозност и редефиниција изворног кемалистичког секуларизма посебно је узнемирила алевите који су секуларизам третирали као брану од напада на њихово веровање и идентитет.⁴⁵⁸ У околностима хладноратовске идеолошке поларизације долази до мобилизације великог дела алевитског становништва које ће у левици видети заштиту од нарастајућих конзервативно-сунитских снага. Позивајући се на дискриминацију алевитског и курдског становништва, левичарске партије, како Радничка партија (*Türkiye İşçi Partisi*) тако и Ецевитова ЦХП, настојале су да привуку гласове овог дела популације. У атмосфери ендемског насиља током седамдесетих, етикетирани као комунисти, алевити ће постати мета националиста окупљених око МХП. Један од најпознатијих напада у којем је погинуло 111 људи догодио се у Кахраманмарашу 1978. године. Насиље мотивисано идентитетско-идеолошким поделама паралисало је функционисање друштвено-политичке сцене омогућивши војну интервенцију 1980. године. Војни врх је идеолошку оријентацију алевита посматрао са подозрењем, плашећи се комунистичке завере.⁴⁵⁹ Самим тим, сунитско-алевитски расцеп ће се поклопити са расцепом десница-левица.⁴⁶⁰

Када је реч о институционалној дискриминацији алевита, она је посебно видљива у активностима Дирекције за верска питања која је преферирајући сунитско учење одбацивала алевизам као јерес.⁴⁶¹ Овај тренд је појачан усвајањем турско-исламске синтезе од стране војних власти након пуча 1980. године којим је дошло до „државног спонзорства сунитско-ханефијског ислама на уштрб хетеродоксне алевијске заједнице и шафијске школе сунитског ислама коју

---

⁴⁵⁷ Видети више у: David Shankland, *The Alevi in Turkey: The Emergence of a Secular Islamic Tradition*, 21 – 24.

⁴⁵⁸ М. Накан Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey*, 67.

⁴⁵⁹ Према: Umut Azak, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, 155 172, 169; Vahram Ter-Matevosyan, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, 133.

⁴⁶⁰ Sevinç Bermek, *The rise of hybrid political Islam in Turkey: origins and consolidation of the JDP*, 51.

⁴⁶¹ Видети више у: Ceren Lord, “Between Islam and the nation; nation-building, the ulama and Alevi identity in Turkey”, 11–17.

исповеда већина курдског становништва.⁴⁶² У амбијенту растућег насиља и дискриминације почеле су да се јачају идеје о аутономном алевитском идентитету.⁴⁶³ Произилази да су институције попут Дијанета и војске, покушавајући да ојачају национално јединство фаворизујући сунитско-ханефијски ислам, отуђиле огромне групе алевијског и курдског становништва. Контрапродуктивно, тиме су урушавали национално јединство као један од главних циљева кемалистичке револуције.

4.4.2. Рађање другости: јачање курдског национализма

Као што је већ наведено, курдски национализам се јавља као реакција на изградњу турског национализма. У почетку је то био више отпор секуларистичким мерама анкарске владе него израз искристалисане курдске националне свести о чему сведочи и побуна шејха Саида. Његово обликовање и јачање одвија се постепено, у односу и по узору на турски национални пројекат.⁴⁶⁴ Ипак, постизање курдског јединства онемогућавале су вишеслојне поделе.⁴⁶⁵ То се најјасније може видети у Ираку упркос чињеници да је тамо изборена најшира аутономија курдског народа. Оштра непријатељства између Барзанијеве (*Mesûd Barzanî*) Демократске партије Курдистана (*Partiya Demokrat a Kurdistanê*) и Патриотског савеза Курдистана (*Yekêtiy Nîştimanîy Kurdistan*) Целала Талабанија (*Celal Talebanî*) обележила су развој курдског покрета у Ираку. Интраетничке нетрпељивости нису биле ограничене само на ове групације већ су, услед географске близине, прелазиле државне границе претварајући се у борбу за вођство над целокупним курдским националним покретом.⁴⁶⁶

Према томе, хомогенизација курдског идентитета остала је више идеал него стварност имајући у виду њихову настањеност на територији подељеној између више држава, са верским и језичким разликама и специфичностима. Стога идеју о курдском национализму треба узети са резервом с обзиром на његову недовршеност изражену превасходно кроз одсуство језичке стандардизације. Курдски језик састављен је од неколико дијалеката (курманџи, сорани, југоисточни дијалекти, гурани, заза) од којих је сваки имао својеврстан развојни пут што је диктирало и значајна одступања у погледу међусобне разумљивости њихових говорника. Поред тога, интеграцију у јединствени курдски идентитет отежавало је преклапање језичких и верских разлика. Заза дијалект којим говори алевитско курдско становништво разликује се у односу на остале дијалекте

---

⁴⁶² Zoran Krstić i Dušan Ćorbić, „Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela”, 40.

⁴⁶³ M. Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey*, 77.

⁴⁶⁴ Према: Rasim Özgür Dönmez, “Nationalism in Turkey: Political Violence and Identity”, 50 – 54.

⁴⁶⁵ Развој курдског идентитета подсећа на развој албанског који се у процесу националног конституисања такође суочавао са језичким и верским поделама уз истовремено преживљавање племенских традиција. Међутим, успостављање албанске националне државе олакшало је даљи развој албанског националног пројекта. Без обзира на те олакшавајуће околности стандардизација албанског језика извршена је тек за време власти Енвера Хоџе. Видети више: Петер Бартл, *Албанци: Од средњег до краја 20. века*, Београд: Клио, 2019.

⁴⁶⁶ Масимо Кампанини, *Историја Средњег истока 1798 – 2006*, 194.

курдског језика, посебно у односу на доминантан курманџи дијалект. Отуда не чуди податак да су сунитски Курди често одрицали курдски идентитет овој верско-језичкој групацији.⁴⁶⁷

Прокламујући широк спектар права и слобода, Устав из 1961. године је створио погодне тле за развој курдског национализма. Томе треба додати шири регионални контекст оличен у активностима курдског покрета у Ираку на челу са Мустафом Барзанијем (*Mistefa Barzanî*) који је резултирао Револуцијом 1958. године и признањем курдског народа у тој држави.⁴⁶⁸ Међутим, оно што остаје карактеристика курдског националистичког покрета јесте његова нејединственост. За разлику од међуратног периода у којем су курдски представници били фокусирани на очување традиционалног поретка, на верска и племенска питања, у околностима вишестранаџа, а нарочито након доношења Устава 1961. године, долази до промене у артикулацији курдства.⁴⁶⁹ Како су левичарске групације посвећивале највећу пажњу курдском питању, тако ће курдски национални покрет постати део растућег социјалистичког покрета у Турској. Миграције курдског становништва у велике и развијене градове западне Турске учиниле су да постану свесни економских разлика и неједнакости што је доприносило популарности левичарских идеја. Курдска борба посматрана је кроз марксистичку призму колонизације и деколонизације. Носиоци ове нове, марксистичке визије курдског национализма били су у првом реду студенти који ће се убрзо издвојити из јединственог социјалистичког блока формирајући марксистичке организације посвећене „еманципацији“ курдског становништва.⁴⁷⁰ Најутицајнију организацију такве врсте, Радничку партију Курдистана (*Partiya Karkerên Kurdistanê*, у наставку ПКК), основали су бивши чланови Федерације турске револуционарне омладине (*Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu - Dev-Genç*) на челу са Абдулахом Оџаланом (*Abdullah Öcalan*) 1978. године. Они су као циљ својих активности поставили успостављање независног „марксистичко-лењинистичког“ Курдистана ослобођеног од колонијализма Турске, Ирана, Ирака и Сирије, али и феудализма курдских ага и бегова. Средства за постизање ових циљева укључивала су и употребу насиља.⁴⁷¹

Војни удар из 1980. године био је, између осталог, резултат ове идеолошке заострености и раста курдског национализма. Војни режим је настојао да у потпуности искорени курдски сепаратизам позивајући се на недељивост кемалистичке државе и изворни кемалистички национализам. Таква политика је формализована Уставом из 1982. године.⁴⁷² Чланови 3 и 5 Устава

---

⁴⁶⁷ Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*, London and New Jersey: Zed Books Ltd, 1992, 21 – 23; Kemal Kirişçi and Gareth M. Winrow, *The Kurdish Question and Turkey: An Example of a Trans-State Ethnic Conflict*, 121.

⁴⁶⁸ Béatrice Garapon and Adnan Celik, “From Tribal Chiefs to Marxist Activists: Kurdistan from 1946 to 1975”, in: *The Cambridge History of the Kurds*, edited by Hamit Bozarslan, Cengiz Gunes and Veli Yadirgi, Cambridge: Cambridge University Press, 2021, 245.

⁴⁶⁹ Kemal Kirişçi and Gareth M. Winrow, *The Kurdish Question and Turkey: An Example of a Trans-State Ethnic Conflict*, 109.

⁴⁷⁰ Mesut Yeğen, “Kurdish Nationalism in Turkey, 1898–2018”, in: *The Cambridge History of the Kurds*, edited by Hamit Bozarslan, Cengiz Gunes and Veli Yadirgi, Cambridge: Cambridge University Press, 2021, 319–320; Béatrice Garapon and Adnan Celik, “From Tribal Chiefs to Marxist Activists: Kurdistan from 1946 to 1975”, 247; Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*, 32.

⁴⁷¹ Metin Heper, *The state and Kurds in Turkey: the question of assimilation*, Houndsmill, Basingstoke, Hampshire, UK: Palgrave Macmillan, 2007, 157.

⁴⁷² Може се рећи да су сви Устави (од првог из 1924. године преко Устава 1961. године до последњег из 1982.) декларативно били посвећени идеалу кемалистичке хомогенизације идентитета. Децидирано одбацивање курдске стварности на крају је довело до експлозије курдског незадовољства, сужавајући

позивали су на недељивост турске територије и нације, односно на чување недељивости као основну државну дужност. У то име војне власти су спроводиле акције хапшења и мучења курдских активиста у озлоглашеном дијарбакирском затвору.⁴⁷³ Контрапродуктивно, тиме су сужавале инклузивност турског национализма одбацујући могућност коегзистенције вишеструких идентитета. Таквим приступом жртвован је кемалистички идеал националног јединства. Курдски идентитет у Турској се кристалисао кроз насиље, односно трауматско искуство у односу на турски идентитет и турске безбедносне органе.⁴⁷⁴ Кулминацију таквог стања представља радикализација ПКК која ће 1984. године започети рат против државе нападајући институције и убијајући државне службенике као представнике „турског колонијализма“.⁴⁷⁵

могућност потенцијалних решења попут постојања вишеструких, комплементарних идентитета. Видети више: Исто, 184.

⁴⁷³ Yeşim Arat and Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, 169; Constitution of the Republic of Turkey (1982), доступно на: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6b5be0.html>, (приступљено 3. 3. 2024).

⁴⁷⁴ Rasim Özgür Dönmez, “Nationalism in Turkey: Political Violence and Identity”, 50.

⁴⁷⁵ Yeşim Arat and Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, 169.

ЧЕТВРТИ ДЕО

5. ПОСЛЕДИЦЕ ДОГМЕ: ПОЛИТИЧКА НЕСТАБИЛНОСТ И ПОВРАТАК ОТПИСАНИХ

5.1. Повратак кемализму-обнова Републиканске народне партије

5.1.1. Демократско или кемалистичко старатељство?

Војни удар из 1980. године је био одговор армије на растуће поделе, акте насиља, успон исламистичких, комунистичких и курдско-сепаратистичких снага. Једном речју, покушај да се очува стабилност и национално јединство. За разлику од претходне интервенције из 1971. године која се не може окарактерисати као потпуни раскид са претходним институционалним поретком, овај удар је имао за циљ институционални раскид, односно темељно реструктурирање политичког система како би се избегле аномалије из седамдесетих година. Такође, насупрот ситуацији након пуча из 1960. године када се војни режим ослањао на ЦХП у процесу рестаурације демократије, војни врх је 1980. године одлучио да самостално изведе корените промене политичког система. Притом, јако је важно нагласити да војска ни у овом случају, као ни у претходним, није имала за циљ успостављање трајног војног режима. Озбудун стога закључује да је намера официра била умерени удар, што је значило повратак демократским нормама након стабилизације политичког живота. Самим тим, и ова, турска транзиција се, као и претходне, може означити као реформски тип инициран од стране војних власти. Таква транзициона методологија је имала вишеструке последице по даљи демократски развој Турске.⁴⁷⁶

Најважнија тековина војног режима био је Устав из 1982. године. У поређењу са демократским духом претходног Устава, за нови Устав се може рећи да „одражава ауторитарни, старатељски и етатистички менталитет његових војних креатора и њихово дубоко неповерење у цивилну политику.“⁴⁷⁷ Међутим, и један и други Устав су на неки начин наметнути од стране кемалистичких елита те су одражавали првенствено њихове ставове и вредности. Када је реч о утицају уставних решења на развој демократије у Турској незаобилазно питање представљају такозване „излазне гаранције“ за кемалистичке бастионе, у првом реду свемоћну армију. У питању су одредбе којима војска задржава значајан степен моћи и аутономије у односу на цивилне власти стварањем резервисаних домена преко којих утиче, усмерава и контролише свакодневна политичка кретања. Озбудун истиче да искуства турске транзиције заједно са чилеанским, португалским и бразилским случајем, потврђују претпоставку да ће војно дириговане транзиције вероватно оставити институционалне трагове у виду аутономије и старатељских овлашћења за армију као институцију.⁴⁷⁸

Ојачавши овлашћења Савета за националну безбедност, председника Републике и Одбора за високо образовање, Устав из 1982. године је заправо омогућио успостављање ових институција као својеврсних старатеља, односно чувара кемалистичког поретка. Њихова овлашћења су

---

⁴⁷⁶ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, 24 – 25; 9 – 13.

⁴⁷⁷ Ergun Özbudun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, 37.

⁴⁷⁸ Према: Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, 10 – 26; 117 – 150.

превазилазила домене изабране политике сужавајући могућност демократске консолидације. Председник државе је добио огромна овлашћења у области правосуђа кроз именовање судија и могућност вета на уставне амандмане. Област правосуђа ће бити једна од најзначајнијих арена заштите кемалистичког карактера турске државе. Чињеница да је гласање на референдуму за усвајање Устава фактички комбиновано са гласањем за Кенана Еврена за председника Републике (плебисцит), сведочи о институционалном јачању председничког положаја. Не чуди стога податак да је Еврен себе често описивао као гаранта тог истог Устава.⁴⁷⁹

Ојачавши улогу армије, односно Савета за националну безбедност⁴⁸⁰, Устав је припремио терен за даље јачање ове институције и њено позиционирање као гаранта уставног поретка. Као што је раније наведено, овај развој подсећа на чилеански, бразилски и португалски пример у којима је војска такође стекла гарантну улогу.⁴⁸¹ Кроз установљени систем старатељства војска је узурпирала овлашћења изабраних влада нарушавајући вертикалну одговорност. Користећи се институцијама попут Савета за националну безбедност она је продирала у домене извршне и законодавне власти, а користећи се мрежом војних судова и у судску грану власти. У таквој констелацији непостојања цивилног надзора над сектором безбедности створено је погодно тле за развој дубоке државе, односно за сужавање простора за демократску консолидацију.⁴⁸²

5.1.2. Турска након 1980: победа или пораз кемализма?

Војни режим је за три године власти настојао да у потпуности реконструише друштвено-политичку сцену Турске. Поред Устава, војни режим је донео преко 600 закона који су регулисали читав низ питања – политичког, економског, друштвеног карактера.⁴⁸³ Наоружан старатељским овлашћењима, војни естаблишмент је покренуо транзицију са јасном намером да контролише развој целокупног процеса. Из тог разлога су укинуте све политичке партије, а њиховим лидерима изречена забрана бављења политиком. Сам Кенан Еврен је истицао да ће се демократија градити на бази Ататуркових принципа, али без старих партија.⁴⁸⁴ Да би се избегла фрагментација партијског система из претходних година уведен је изборни цензус од 10% што је у идеалном

---

⁴⁷⁹ Ergun Özbudun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, 19 – 20; Исто, 113, 115.

⁴⁸⁰ Према члану 118 Устава из 1982. године у састав Савет за националну безбедност улазе председник владе, начелник генералштаба, министри одбране, унутрашњих послова и спољних послова, команданти армије, морнарице и ваздухопловства командант жандармерије и председник Републике који има улогу председавајућег. Constitution of the Republic of Turkey (1982), доступно на: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6b5be0.html>, (приступљено 3. 3. 2024).

⁴⁸¹ Прецизније, турска војска је гарантну улогу добила чланом 35 Интерног кодекса војне службе који јој даје задатак заштите Републике. Наведено према: Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, 109 – 110.

⁴⁸² Mehtap Söyler, *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, 44 – 46.

⁴⁸³ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, 26.

⁴⁸⁴ Према: Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 379.

случају требало да доведе до стварања двопартијског система.⁴⁸⁵ У том потпуно измењеном друштвено-политичком амбијенту, Турска је очекивала изборе, прве након војног удара.

Користећи се уставним и законским овлашћењима, представници кемалистичког естаблишмента из редова армије и правосуђа затварали су све оне партије за које су сматрали да противрече принципима кемализма, посебно секуларизму. У томе је истакнуту улогу имао Уставни суд. Заштита кемализма је постала оправдање за ограничење демократије. С тим у вези, и поред великог броја основаних партија, на изборима 7. новембра 1983. године учешће је омогућено само Отаџбинској партији (*Anavatan Partisi*), Народној партији (*Halkçı Parti*) и Национално-демократској партији (*Milliyetçi Demokrasi Partisi*). Упркос армијском фаворизовању Национално-демократске партије, убедљиву победу однела је Отаџбинска партија на челу са Тургутом Озалом, некадашњим сарадником Сулејмана Демирела и потпредседником владе након пуча 1980. године. Озалова странка освојила је чак 45% гласова насупротив 30% гласова за левоцентристичку Народну партију. Национал-демократска партија, блиска војном режиму, нашла се на трећој позицији са нешто више од 23% освојених гласова.⁴⁸⁶

Војни естаблишмент правдао је своје активности позивајући се на потребу очувања кемализма. И заиста, Устав из 1982. године садржавао је читав низ одредби које су одисале духом изворног кемализма.⁴⁸⁷ То је посебно уочљиво у оним члановима који се односе на принцип секуларизма. Примера ради, према члану 68 партијски програми не смеју бити у супротности са националним суверенитетом и интегритетом, људским правима и принципима демократске и секуларне Републике. Даље, члан 24 забрањује коришћење вере и верских осећања у сврху задобијања политичких или личних користи, као и (делимично) успостављање правног, друштвеног, економског и политичког поретка на верским принципима. Најзад, у члану 42 се наводи да се не могу оснивати просветне установе које нису у складу са Ататурковим принципима и реформама, односно са принципима савремене науке и образовања.⁴⁸⁸ Па ипак, у жељи да очувају и обнове уздрмано национално јединство, војне власти су након пуча усвојиле већ поменути турско-исламску синтезу као одговор на растуће левичарске и курдско-националистичке тенденције. Парадоксално у односу на наведене чланове звучи податак да је верска настава у овом периоду постала обавезан део образовног плана и програма и да је дошло до пораста броја школа за учење Курана.⁴⁸⁹

То говори да је упркос уставној и декларативној посвећености кемалистичким вредностима, војни режим заправо водио прагматичну политику настојећи да пронађе оптималан модел за изградњу стабилне државне заједнице. Ислам је коришћен за промоцију секуларне политике. Кенан Еврен је веровао да просвећени ислам не значи негацију секуларизма. Штавише, он је наглашавао компатибилност ислама са кемализмом. Према том тумачењу (објављеном у делу

---

⁴⁸⁵ Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, 9.

⁴⁸⁶ Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 379 – 381.

⁴⁸⁷ Индикативно делује члан 134 Устава који је по узору на доба Кемала Ататурка предвиђао (поновно) успостављање институција попут Ататурковог високог савета за културу, језик и историју и у оквиру њега Турског језичког друштва, Турског историјског друштва, Ататурковог истраживачког и културног центра. Видети више у: Constitution of the Republic of Turkey (1982), доступно на: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6b5be0.html>, (приступљено 3. 3. 2024).

⁴⁸⁸ Исто.

⁴⁸⁹ М. Hakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey*, 69.

Atatürkçülük/Ататуркизам) кемалистичке реформе су ослободиле ислам од реакционарних тумачења, што је подразумевало да је управо (кемалистички) секуларизам неопходан оквир за развој правог и просвећеног ислама.⁴⁹⁰ Овај нови идеолошки оквир је требао да ојача окоштали кемалистички дискурс. Може се рећи да је у том идеолошком лутању војни режим заправо покушавао да нађе златну средину између изворног кемалистичког лаицитета и фундаменталних османско-исламских корена турског националног идентитета. Прецизније, био је то покушај да се реafirмишу османско-исламско наслеђе и вредности без истовременог нарушавања Ататурковог принципа секуларизма.

Последица овакве политике била је испуштање духа из боце, односно отварање врата за даљу еволуцију националног идентитета на бази оних елемената на којима је и саздан. Подсећања ради, османско наслеђе и ислам су били темељни маркери изградње турског (кемалистичког) националног идентитета чије су отворено истицање кемалистичке власти сузбијале кроз политику лаицитета. Промена која настаје након 1980. године била је управо у отвореној артикулацији османско-исламске компоненте турског национализма. Следећи политику турско-исламске синтезе формулисана у оквиру Огњишта просветљених, војни режим је спонзорисао оно што Кристофер Хјустон (*Christopher Houston*) назива бирократизованим исламом. У питању је покушај изградње турско-исламског идентитета наклоњеног режиму. Овако схваћен, ислам је део кемалистичког пројекта оснаживања националног идентитета. Самим тим, он се дефинише у сагласности са кемалистичким секуларним постулатима.⁴⁹¹

Ипак у тој својој артикулацији пожељног ислама приметно је фаворизовање сунитско-ханефијског правца на уштрб шафијских Курда и хетеродоксних алевита. Држава ће тако почети да кроз деловање Дијанета промовише већинску верзију ислама као основу на којој је требало спроводити хомогенизацију идентитета.⁴⁹² Контрапродуктивно, политика турско-исламске синтезе у сунитско-ханефијској варијанти ће, кроз дискриминацију алтернативних идентитета (курдско-шафијски и алевитски), ојачати исте продубљујући тако поделе у друштву. Такође, овом политиком жртвован је кемалистички секуларни национализам у корист конзервативног модела који је своју легитимацијску снагу црпио из османско-исламског наслеђа.⁴⁹³ Политика религијског национализма је самим тим критикована од стране различитих друштвених актера. Антинационалистички настројени исламисти су сматрали да се турско-исламском синтезом подрива универзалност и јединство ислама, док су лево оријентисани кемалисти критиковали нову политику као удар на секуларни карактер турске нације и кемалистички секуларизам уопште.⁴⁹⁴ Тиме се поларизација све више изражавала у категоријама секуларистичко-исламистичког расцепа.⁴⁹⁵ Успон исламиста током деведесетих, а посебно развој након 2002. године могу се сагледавати као део, односно кулминација датих кретања.

Тургут Озал, као нови председник владе наставио је, чак и подигао на виши ниво, спровођење ове политике. Желећи да ојача национално јединство представљао је своју партију као идеолошки

---

⁴⁹⁰ Према: Исто, 70 – 71.

⁴⁹¹ Christopher Houston, *Islam, Kurds and the Turkish Nation State*, 90.

⁴⁹² Sumantra Bose, *Secular states, religious politics: India, Turkey, and the future of secularism*, 104.

⁴⁹³ Zoran Krstić i Dušan Čorbić, „Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela”, 42.

⁴⁹⁴ Према: М. Nakan Yavuz, *Islamic Political Identity in Turkey*, 72.

⁴⁹⁵ Владимир В. Ајзенхамер, Наташа М. Јовановић, „Анализа демократичности парламентарних избора у Републици Турској 2015. године са освртом на историјску генезу изборног процеса“, 200.

амалгам либерализма, национализма, социјалдемократије и исламизма.⁴⁹⁶ Исламистичка компонента његове владе видљива је у већој присутности ислама у јавном простору и чињеници да је он први премијер који је посетио Меку.⁴⁹⁷ Како запажа Сумантра Бозе, он се показао као идеалан цивилни партнер у спровођењу турско-исламске синтезе, односно у учвршћивању турског национализма у сунитско-ханефијској варијанти без одбацивања секуларних тековина кемалистичке државе.⁴⁹⁸ Његово схватање тог односа јасно сажимају речи:

„Ја сам, надам се, показао да Турска никада није напустила секуларизам. У овом контексту можемо се осврнути на Газалијеву дистинкцију између вере и разума. Турчин је свестан да вера, сама по себи, не утиче на секуларизам, нити га спречава да буде рационалан, под условом да ниједна од тих двеју сфера није угрожена. У савременом животу у том смислу нема разлике између хришћанског Европљанина и муслиманског Турчина. На тај начин је постигнута синтеза између Запада и ислама – синтеза која је ставила тачку на кризу идентитета Турчина. Ја сам верник и због тога могу да дозволим себи да будем отворен према свим изазовима. Како немам проблем идентитета, немам потребу да браним сопствену културу на секташки начин, нити да се вежем за неку идеологију или екстремни национализам. Невероватно је то што је ова еволуција неочекивана последица једне дуге борбе за секуларизам.“⁴⁹⁹

У свом виђењу националног питања Озал је отишао можда и даље од својих претходника. Позивајући се на мултикултуралну природу Османског царства, он је у османском наслеђу видео модел за изградњу заједничког идентитета који би помирио постојеће идентитетске разлике. Прецизније, модел за решење курдског питања.⁵⁰⁰ Таква интерпретација представља одступање од кемалистичке дефиниције која у свом виђењу нације одбацује сваку претпоставку и врсту етничког секташтва као претње националном јединству. Поред тога, као економски стручњак Озал је био главни „кривац“ за реформу турског економског система на принципима либерално-тржишне економије.⁵⁰¹ Његово име везује се и за активнији приступ у спољној политици, посебно у оним регионима који су били део Османског царства, чиме је напуштено „Кемалово умерено, неекспанзионистичко и неинтервенционистичко начело садржано у његовој познатој девизи: *Мир у земљи, мир у свету (Yurtta Sulh Cihanda Sulh) (...)*“.⁵⁰²

5.1.3. Озалова Турска: увод у 2002. годину

⁴⁹⁶ Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, 84.

⁴⁹⁷ Миша Ђурковић, „Односи Турске и Сједињених Америчких Држава“. У: *Турска – регионална сила*, ур. Александар Раковић, Миша Ђурковић, Београд: Институт за европске студије, 2013, 125.

⁴⁹⁸ Sumantra Bose, *Secular states, religious politics: India, Turkey, and the future of secularism*, 197.

⁴⁹⁹ Тургут Озал, 1991, цитирано према: Mirjana Teodosijević, „Ataturk – laicism i vera“, 304.

⁵⁰⁰ Видети: Yilmaz Çolak, “Ottomanism vs. Kemalism: Collective memory and cultural pluralism in 1990s Turkey”.

⁵⁰¹ Видети више: Džengiz Nakov, *Istorija savremene Turske*, 372, 398.

⁵⁰² Дарко Танасковић, *Велики повратак Турске? Неосманизам или исламизам*, 37.

У околностима забране бављења политиком „ветеранима“ турске политичке сцене, посебно Сулејману Демирелу, Озал се позиционирао као неприкосновени лидер привлачећи гласове са десног спектра. Његова Отаџбинска партија преузела је гласаче како умерене Партије правде, тако и екстремно десничарске МХП и исламистичке Партије националног спаса.⁵⁰³ Уживајући огромну подршку, Озал је убрзо почео да показује склоности ка персоналистичком вођству заобилазећи парламент за измену закона снагом извршних декрета и успостављајући снажну партијску дисциплину која је реметила парламентарне механизме одговорности. Изборне кампање, усредсређене на личност лидера, биле су можда и најбољи показатељ степена персонализације политике. Услед тога, Озбудун период Озалове власти, попут периода Мендересове власти, повезује са концептом делегативне демократије.⁵⁰⁴

Као што је наведено, снага Озалове позиције произилазила је великим делом из забране деловања политичким лидерима из периода пре 1980. године. Како је та забрана укинута референдумом из 1987. године, тако је ослабила и специфична тежина Озаловог положаја. Свестан популарности ових политичара, у првом реду Демирела и Ецевита, Озал је расписао ванредне парламентарне изборе како би их онемогућио да се адекватно организују и припреме за исте. Озалова власт више није била неупитна што су локални избори из 1989. године јасно показали. Отаџбинска партија се са свега 22% освојених гласова нашла иза Социјалдемократске народне партије (*Sosyaldemokrat Halkçı Parti*, у наставку СХП) и Партије правог пута (*Doğru Yol Partisi*) Сулејмана Демирела. Наслућујући развој политичких прилика, он је у настојању да продужи своју политичку каријеру одлучио да по завршетку мандата генерала Еврена уђе у председничку трку 1989. године. Са ове функције наставио је да пресудно утиче на главне политичке токове постављајући за свог наследника на месту председника владе и шефа странке блиског сарадника Јилдирима Акбулута (*Yıldırım Akbulut*).⁵⁰⁵

У амбијенту оживљене и динамичне вишестраначке турске политичке сцене, Озалова ослабљена позиција је додатно деградирана успоном групе млађих кадрова унутар Отаџбинске партије предвођених Месутом Јилмазом (*Mesut Yılmaz*). Они су преузели страначко кормило неколико месеци пред парламентарне изборе 1991. године. Ови избори су потврдили очекивања са локалних избора успостављајући Демирелову Партију правог пута као најјачу политичку партију у Турској са освојених 27% гласова. Отаџбинска партија предвођена новим лидером успела је да оствари релативно добар резултат с обзиром на наведене унутарстраначке турбуленције освајајући 24% гласова чиме је чак поправила изборни рејтинг са локалних избора. Висок изборни цензус су прешле још и СХП са 20,75%, Ербаканова Партија благостања (*Refah Partisi*) са скоро 17% и Ецевитова Партија демократске левнице (*Demokratik Sol Parti*, у наставку ДСП) са нешто више од 10% гласова. Владу су формирали „вечити“ ривали из Партије правог пута и СХП, неформалног наследника ЦХП, чиме је окончана доминација Отаџбинске партије.⁵⁰⁶ Тургут Озал је изненада преминуо 17. априла 1993. године, остављајући иза себе богат

---

⁵⁰³ Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 283.

⁵⁰⁴ Ergun Özbudun, “Democratization in the Middle East: Turkey-How Far from Consolidation?”, 136.

⁵⁰⁵ Džengiz Hakov, *Istorija savremene Turske*, 387 – 391.

⁵⁰⁶ Исто, 391 – 393, 409.

политичку заоставштину.⁵⁰⁷ Каснији друштвено-политички, економски, а нарочито спољнополитички развој носе јак печат Озалове политичке визије и делатности.

5.1.4. (Не)постојећи наследник ЦХП-а

Гашењем ЦХП након пуча 1980. године, левоцентрични кемализам је доспео у незавидну ситуацију организационе и идеолошке дезоријентисаности. Армија, један од бастиона заштите кемализма, протежирала је турско-исламску синтезу као нови идеолошки оквир националног и државног развоја. Иако супротан духу изворног кемализма, овај идеолошки правац није негирао достигнућа кемалистичке прошлости, већ је парадоксално брањен као пут одбране и очувања самог кемализма. Тако је нова политика артикулисана управо кроз кемалистички дискурс. У амбијенту идеолошке погубљености, личних сујета, пузајуће исламизације и изнад свега турско-исламске синтезе као новог идеолошког оквира турске државе, текао је процес обнављања левоцентричног кемализма чији је лучоноша претходних деценија била ЦХП. На њено наслеђе претендовале су Народна партија и Социјалдемократска партија које су се 1985. године ујединиле у Социјалдемократску народну партију под вођством Ердала Инонуа (*Erdal İnönü*), сина Исмета Инонуа.⁵⁰⁸

Уједињење две програмски блиске партије проистекле из ЦХП није значило окупљање свих снага угашене странке у јединствену политичку организацију. Некадашњи лидер ЦХП, Булент Ецевит одбио је да стане на чело овог покрета и одлучио да прекине све везе са дојучерашњим саборцима оснивајући нову странку – Партију демократске левнице (ДСП). Ецевитова нова странка не само да није претендовала на наслеђе угашене ЦХП, већ је дефинисана као истински левичарска и народна партија насупрот интелектуалном елитизму ЦХП. Дакле, Партија демократске левнице је требало да одражава интересе обичног народа. Ецевитове мотиве за оснивање нове партије треба тражити и у његовом разочарању константним фракцијским борбама унутар ЦХП, као и држањем чланства странке након пуча. Формирање нове партије значило је стварање странке по мери самог Ецевита, у којој би он био неприкосновени лидер.⁵⁰⁹

Сликовит приказ идеолошке дезоријентисаности унутар СХП представља дебата о потреби укључивања шест стрела кемализма у програм и амблем партије. Ајдин Гувен Гуркан (*Aydin Güven Gürkan*), бивши лидер Народне партије, сматрао је да их треба изоставити зато што оне изражавају потребе неког другог времена у складу са којим су дефинисане. Уместо да буде идентификована са етатистичком ЦХП из једнопартијског периода, он је сматрао да странку треба развијати на начелима демократизације, друштвено одговорне тржишне економије и унапређења људских права. Секуларизам као предмет жестоких дискусија у турском друштву тог доба није заобишао ни кемалистички покрет. Ту дебату посебно је одсликавало питање хиџаба чија је забрана ношења у јавним институцијама непрестано изазивала поделе у друштву. Нешто толерантнији приступ према религији заузела је Ецевитова Партија демократске левнице

---

⁵⁰⁷ Обдукцијом из 2012. године је утврђено да је Озал умро од последица тровања због чега је његова смрт означена као „тихи војни удар“. Dejan Jović, „Turska“, 363.

⁵⁰⁸ Према: Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, 152.

⁵⁰⁹ Према: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, 74 – 75.

промовишући „секуларизам који поштује веровања“, покушавајући притом да успостави везе са народним исламом. Најзад, у околностима ескалације курдског питања, СХП је усвојила другачији поглед на принцип национализма у односу на изворно кемалистичко виђење. Иако наглашавајући потребу очувања националног јединства, ова партија је прихватила (у форми Извештаја из 1990. године) као реалност постојање етничких и језичких разлика што је представљало озбиљно одступање од класичних кемалистичких позиција.⁵¹⁰ Такав став је СХП донео велику популарност међу курдском популацијом на уштрб турских националистичких гласова. Странка се тако нашла у хаотичном стању покушавајући да придобије курдске и очува тврдо-кемалистичке гласове. У немогућности да пронађе златну средину између курдских захтева и очекивања већинске популације, губила је гласове и једних и других.⁵¹¹

У међувремену група политичара, бивших чланова СХП на челу са Денизом Бајкалом (*Deniz Baykal*) је 1992. године обновила ЦХП. Процес обнове је комплетиран спајањем са СХП 1995. године. Враћањем старог назива требало је решити сваку дилему у вези са наслеђем партије угашене након пуча. Међутим, промена имена није решила све оне проблеме са којима се прво СХП, а онда и уједињена ЦХП суочавала. Турска друштвено-политичка сцена била је радикално измењена. Крајем Хладног рата олабављена је идеолошка поларизација лево-десно, уступајући место подели на секуларистички и исламистички блок. Кемалистички покрет се нашао у незавидној позицији балансирања између измењене стварности и очувања кемалистичког идеолошког карактера. То је подразумевало прилагођавање новом контексту уз истовремено настојање да се основни кемалистички принципи очувају и дефинишу у складу са датим контекстом. То је и био извор одређене идеолошке конфузије у којој се партија налазила. Таква ситуација ишла је на руку исламистима Неџметина Ербакана који су проблеме кемалистичке левице вешто искористили да промоцијом сопственог социјалног програма прошире бирачку базу и постану најјача политичка опција током деведесетих година.⁵¹² О тешкоћама са којима се главна кемалистичка партија суочавала најбоље говори континуирани пад изборних резултата.⁵¹³

5.2. Успон аутсајдера: исламизам као решење

Из изложеног постаје јасно да је политика након 1980. године имала за последицу јачање улоге ислама. То јачање се рефлектовало с једне стране кроз етатистички ислам спонзорисан од стране владајућих структура и оличен у турско-исламској синтези, а са друге стране кроз исламизам који је истицао универзалистичке вредности ислама као решење за нарастајуће етничке поделе. Такав развој догађаја је додатно подривао кемалистички, секуларни национализам. Као што је речено, насупрот изворном кемалистичком концепту кроз деловање Дијанета промовисан је религијски национализам утемељен превасходно на већинској, сунитско-ханефијској верзији ислама. Тако је

---

⁵¹⁰ Према: Исто, 77 – 78.

⁵¹¹ Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, 153.

⁵¹² Sevinç Bermek, *The rise of hybrid political Islam in Turkey: origins and consolidation of the JDP*, 31.

⁵¹³ Од великог успеха СХП на локалним изборима 1989. године, обновљена ЦХП је на изборима 1995. године једва прешла цензус освојивши нешто више од 10% гласова. Према: Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, 154.

политика након пуча отворила боцу из које су испливали вишеструки идентитети.⁵¹⁴ Таква политичка клима узроковала је у крајњој линији како интернетничку, тако и интраетничку поларизацију.

Успон исламизма у Турској је кореспондентан са процесом демократизације коју су исламистички политичари користили као полазиште у својим захтевима за слободним изражавањем верског идентитета. Прецизније, у својим захтевима позивали су се пре на демократска права и слободе него на испуњење исламистичке идеолошке агенде.⁵¹⁵ Способност прилагођавања кемалистичким правилима игре и успешно маневрисање у том ограниченом простору била је важна карактеристика турског исламистичког покрета. То је условило идеолошку умереност исламистичког покрета у Турској израженог првенствено кроз прихватање решавања проблема и борбе за остварење циљева у оквиру институција постојећег система и кроз демократска правила игре. Такав развој послужио је као узор умеренијим фракцијама исламиста широм света.⁵¹⁶

Притом, када се говори о исламизму у Турској неопходно је направити дистинкцију између етатистичког ислама спонзорисаног од стране државе с једне стране и исламистичког покрета под вођством Неџметина Ербакана, с друге.⁵¹⁷ Етатистички ислам, о коме је било речи у претходном делу, је управо онај ислам који су војне власти подупирале као идентитетску матрицу након 1980. године. Његов примарни циљ је био да се супротстави свим оним тенденцијама које су виђене као претња националном јединству, од левичарских до радикално-исламистичких снага у друштву. Насупрот позивању на универзализам исламских вредности осталих исламиста, ова група је подједнако истицала и своју приврженост турском национализму. Самим тим је крајње оправдано питање исламистичког карактера ове групације. Пре би се могло рећи да је реч о групи која репрезентује религијски национализам него исламизам. У том контексту је индикативан показатељ случај МХП која задржава ислам као једну од централних идеолошко-идентитетских компоненти, али не прелази у исламизам. Напротив, партија остаје привржена кемалистичком виђењу секуларне државе.⁵¹⁸ Такође, као следбеник овог правца се може навести познати и утицајни имам Фетулах Гулен (*Fethullah Gülen*) чије идеје представљају спој исламизма, протржишне економске филозофије, али и значајне дозе турског национализма.⁵¹⁹

С друге стране, идеологија Ербакановог покрета је, као што је раније приказано, имала израженију исламистичку компоненту. Међутим, то не значи да је у потпуности одбацивала

---

⁵¹⁴ Ayşe Kadioğlu, “The paradox of Turkish nationalism and the construction of official identity”, *Middle Eastern Studies*, 32, 2, 1996, 192.

⁵¹⁵ Mirjana Teodosijević, „Ataturk – laicism i vera”, 311.

⁵¹⁶ Sebnem Gumuscu, “Class, Status, and Party: The Changing Face of Political Islam in Turkey and Egypt”, *Comparative Political Studies*, 43, 7, 2010, 856.

⁵¹⁷ Било је и радикалнихјих исламистичких група попут групе Џемалетина Каплана (*Cemaleddin Kaplan*) основане у Немачкој која је заговарала успостављање исламске државе и отворено критиковала кемалистички лаицизам. Ипак, због реалног утицаја на развој и модификацију турског политичког система овај рад је фокусиран на деловање исламиста окупљених у партијама које је водио Неџметин Ербакан. Mirjana Teodosijević, „Ataturk – laicism i vera”, 303.

⁵¹⁸ Sindre Langmoen, “The ideological framework of the Turkish MHP and the Grey Wolves”, 70.

⁵¹⁹ Миша Ђурковић, „Фетулах Гјулен и џемат Хизмет“. У: *Турска – регионална сила*, ур. Александар Раковић, Миша Ђурковић, Београд: Институт за европске студије, 2013, 65.

националистичке идеје. Напротив, позивајући се на славну османску прошлост ова група је пројектовала савремену Турску као потенцијалног лидера муслиманског света.⁵²⁰ Подсећања ради, слична тенденција мобилизације вере за успостављање одређене доминације у муслиманско-арапском свету приметна је у случају Египта.⁵²¹ Етатистички ислам карактерише већа склоност национализму од исламизма Ербакановог покрета. То се најбоље може уочити у њиховом ставу према курдском питању. Насупрот етатистима, исламисти признају постојање и једнакост Курда и курдског језика, али се залажу за подређивање етничког идентитета исламском. Дакле, у преимућству исламског идентитета као заједничког именитеља они виде решење курдског проблема. Важно је поменути постојање курдског исламизма који се, за разлику од етатистичког ислама и исламистичког универзализма, залагао за одбрану курдске етничке посебности и права Курда.⁵²² Самим тим, у развоју догађаја током деведесетих приметни су неуспеси кемалистичке политике хомогенизације идентитета.

Ако је идеја наднационалног исламског идентитета обухватала шафијско-сунитске Курде, према алевитима није показивала исту наклоност и инклузивност. О томе сведочи и чињеница да ће они постати жртве растућег насиља и дискриминације од стране радикалних исламистичких група током деведесетих. Најпознатији случај насиља над алевитима представља свакако масакр у Сивасу 1993. године током одржавања фестивала „Пир Султан Абдал“. Екстремисти су запалили хотел у којем су били смештени левичарски оријентисани алевитски интелектуалци. У нападу је погинуло 33 особа, претежно алевита. Чињеница да су неки од адвоката оптужених за овај злочин били чланови или симпатизери Партије благостања Неџметина Ербакана довољно говори о односу исламистичког покрета према алевитима.⁵²³

Политика војних власти након 1980. године, а касније и политика Тургута Озала омогућила је да исламизам ојача до те мере да ће деведесетих година 20. века Партија благостања постати најјача политичка странка у Турској. Она ће на изборима 1995. године освојити највећи проценат гласова, нешто више од 21%.⁵²⁴ Овај резултат се може посматрати као кулминација једног процеса који је започео много пре 1980. године. Пуч је заправо био критична тачка која је дефинитивно одредила даљи ток еволуције турске идентитетске политике и политичког система. Дакле, питање исламизма и његовог успона треба сагледавати у далеко ширем историјском контексту од распада Османског царства и настанка кемалистичке Републике.

Партија благостања је препознала и вешто искористила измењену политичку ситуацију насталу крајем Хладног рата. Наиме, ова партија је успела да изгради „међукласну коалицију победника и губитника економских реформи.“⁵²⁵ Странка је привукла новопечену побожну и традиционалну буржоазију с једне стране, али и шире слојеве друштва кроз пропагирање издашних програма социјалне помоћи. Тиме је стекла огромну бирачку базу која превазилази

---

⁵²⁰ Tamil Bora, 2003, према: Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, 97.

⁵²¹ Israel Gershoni, *The Emergence of Pan-Arabism in Egypt*, 86.

⁵²² Christopher Houston, *Islam, Kurds and the Turkish Nation State*, 157 – 189.

⁵²³ Mirjana Teodosijević, „Ataturk – laicizam i vera”, 304 – 305.

⁵²⁴ Видети резултате избора код: Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, 298.

⁵²⁵ Sebnem Gumuscu, “Class, Status, and Party: The Changing Face of Political Islam in Turkey and Egypt”, 845.

класне поделе.⁵²⁶ У томе и јесте кључ њиховог успеха чији врхунац представља победа на изборима 1995. године и формирање коалиционе владе са Партијом правог пута бивше премијерке и Демирелове наследнице Тансу Чилер (*Tansu Çiller*).⁵²⁷ Ипак, медени месец ове коалиције трајао је кратко будући да је влада Неџметина Ербакана срушена 1997. године у такозваном постмодерном пучу – реакцији кемалистичких елита на вртоглави успон исламистичког покрета.⁵²⁸

5.3. Почетак краја: демонстрација моћи републиканских елита

Успех Партије благостања на децембарским изборима 1995. године алармирао је кемалистичку елиту, посебно армију. Ескалација насиља на југоистоку Турске и успон исламистичке Партије благостања резултирали су порастом активности дубоке државе.⁵²⁹ У околностима личне нетрпељивости лидера Отаџбинске партије и Партије правог пута Месута Јилмаза и Тансу Чилер, идеолошки готово идентичних партија десног центра, исламисти су успели да формирају коалициону владу са Партијом правог пута. Сама чињеница да се на челу владе кемалистичке Републике по први пут нашао отворени исламиста узнемиравала је кемалистичку елиту почев од армије и правосуђа до медијских и академских кругова. Огорчење кемалиста расло је са политиком нове владе која се кретала у распону од нападања секуларних тековина кемалистичке државе у јавном дискурсу до спољнополитичких иницијатива усмерених на повезивање највећих муслиманских држава унутар такозване групе Д8.⁵³⁰ Било је питање времена када ће кемалисти у војсци и правосуђу реаговати на „антикемалистичку агенду“ Ербаканове владе. Водећи се улогом заштитника кемалистичког поретка, војни врх је одлучио да крене у акцију, али овај пут без употребе силе. Због тога се овај пуч, као и онај из 1971. године, назива постмодерним, односно меким пучем. За рушење владе генерали су се ослонили на помоћ својих савезника и истомишљеника у медијима, невладиним организацијама, академској

---

⁵²⁶ Према: Исто.

⁵²⁷ Након смрти Тургута Озала, Сулејман Демирел је изабран за председника Турске. На челу владе и странке наследила га је Тансу Чилер, прва жена на премијерској функцији.

⁵²⁸ Према истраживању јавног мњења из јануара 1997. године Партија благостања је у том периоду имала чак 38% подршке. Према: PREDMET *REFAH PARTISI (STRANKA BLAGOSTANJA) I DRUGI protiv TURSKE* (Predstavke br. 41340/98, 41342/98, 41343/98 i 41344/98), стр. 309. Доступно на: [https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-107696&filename=CASE%20OF%20REFAH%20PARTISI%20\(THE%20WELFARE%20PARTY\)%20AND%20OTHERS%20v.%20TURKEY%20%20%5BSerbian%20Translation%5D.pdf](https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-107696&filename=CASE%20OF%20REFAH%20PARTISI%20(THE%20WELFARE%20PARTY)%20AND%20OTHERS%20v.%20TURKEY%20%20%5BSerbian%20Translation%5D.pdf), приступљено, 17. 3. 2024.

⁵²⁹ Флагрантан пример таквих активности био је такозвани Сусурлук скандал (*Susurluk Kazası*). Реч је о саобраћајној несрећи из 1996. године недалеко од градића Сусурлук у којој је камион ударио у аутомобил у којем су се налазили посланик Седат Буцак (*Sedat Bucak*), припадник „Сивих вукова“ и осуђивани криминалац Абдулах Чатли (*Abdullah Çathı*), његова девојка и високи функционер турске полиције Хусејин Коцадаг (*Hüseyin Kocadağ*). Сем Буцака сви путници су погинули. У смрсканом аутомобилу су поред оружја пронађене и Чатлијеве лажне исправе што је упућивало на постојање јаких веза између (дубоке) државе и криминала. Видети код: Janko Bekić, „Turska duboka država: stay behind mreža koja je nadživjela hladni rat“, *Političke analize*, 6, 23, 2015, 45 – 46.

⁵³⁰ Реч је о групи која би поред Турске обухватала Бангладеш, Египат, Индонезију, Нигерију, Пакистан, Иран и Малезију. Dejan Jović, „Turska“, 363.

заједници. Покренута кампања против Ербаканове владе ескалирала је 28. фебруара 1997. године на састанку Савета за националну безбедност на којем су усвојене примедбе о антисекуларним активностима владе. Ербакан је морао да се сложи и потпише усвојене ставове.⁵³¹

Фебруарске мере односиле су се првенствено на обуздавање исламистичких трендова, односно заштиту секуларних прерогатива. То је нарочито уочљиво у домену просвете кроз захтеве за затварањем верских „имам-хатип“ школа.⁵³² Недуго након фебруарског ултиматума, главни државни правобранилац затражио је од Уставног суда да укине Партију благостања због антисекуларних активности позивајући се на изјаве водећих чланова странке. Уставни суд је 16. јануара 1998. године распустио странку због кршења уставом загарантованог начела секуларизма. Образлажући своју одлуку Уставни суд се позвао на намеру ове странке да успостави плуралитет правних система, односно да примени шеријатско право као и на могућност прибегавања сили као методу реализације политичких циљева. Дакле, своју одлуку о распуштању партије Уставни суд правдао је првенствено заштитом секуларизма као незаобилазног услова демократског и кемалистичког поретка. Ови аргументи су извођени на основу изјава највиших званичника странке.⁵³³ У погледу наведеног плуралитета правних система индикативно звучи изјава лидера партије Неџметина Ербакана у Народној скупштини (*Türkiye Büyük Millet Meclisi*) из 23. марта 1993. године на коју се, између осталих, позивао Суд:

„...живећете на начин који је у сагласности с вашим уверењима. Ми желимо укидање деспотизма. Мора да постоји неколико правних система. Грађанин мора бити у могућности да за себе изабере који правни систем му највише одговара, у оквиру општих начела. Штавише, то је увек било тако кроз нашу историју. У нашој историји било је различитих верских покрета. Сви су живели према правним прописима сопствене организације, и тако су сви живели у миру. Зашто бих, онда, ја био у обавези да живим према туђим прописима?... Право на избор сопственог правног система је саставни део слободе вероисповести.“⁵³⁴

Предлагање овакве политике упућује на османско наслеђе милет система. Притом, треба истаћи да се сам концепт плуралитета правних система заснива на Мединском споразуму из првих година ислама којим је немуслиманским групама дато право да живе у складу са сопственим правним системима.⁵³⁵ Самим тим, у пресуди Суда је стајало образложење да:

„...Суд сматра да би предлог *Рефаха* о постојању плуралитета правних система у све правне односе увео разлике између појединаца засноване на вероисповести, да би сврставао људе према њиховим верским убеђењима и да би им дао права и слободе не као појединцима, већ према њиховој припадности неком верском покрету“⁵³⁶

---

⁵³¹ Живојин Ђурић и Владимир Ајзенхамер, „Политички систем Турске на размеђу кемализма и исламизма“, 456.

⁵³² Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, 140.

⁵³³ Видети у: PREDMET *REFAH PARTISI (STRANKA BLAGOSTANJA) I DRUGI protiv TURSKE* (Predstavke br. 41340/98, 41342/98, 41343/98 i 41344/98), 311 – 338.

⁵³⁴ Цитирано према: Исто, 313.

⁵³⁵ Исто, 314.

⁵³⁶ Цитирано према: Исто, 339.

Контрапродуктивно, кемалистичка реакција није ослабила исламистичку опцију. Интервенција војске из фебруара 1997. године и одлуке Уставног суда о затварању Ербаканових партија представљале су опструкцију демократског развоја Турске. У име заштите кемалистичких принципа институције попут војске и правосуђа етаблирале су се као својеврсне ауторитарне енклаве изван и изнад свакодневне политике и изабраних преставника. Учећи се на грешкама Партије благостања исламисти су успели да унапреде своје политичке и идеолошке позиције. Реч је о њиховом ребрендирању као умерене, демоисламске опције, односно исламском пандану демохришћанским странкама на Западу. Предводници те нове струје били су млађи чланови Партије благостања предвођени бившим градоначелником Истанбула Реџепом Тајипом Ердоганом, Абдулахом Гулом (*Abdullah Gül*) и Булентом Аринчем (*Bülent Arınç*). Они ће након гашења Партије врлине (*Fazilet Partisi*), краткотрајне наследнице Партије благостања, основати Партију правде и развоја као носиоца те нове, умереније идеје. Ова трансформација показала се као изузетно успешна будући да ће АКП на изборима 2002. године однети убедљиву победу. Њихов долазак на власт дефинитивно се може окарактерисати као кључна скретница у развоју кемализма и (кемалистичког) политичког система. Прецизније, као почетак обрачуна са „чуварима“ кемалистичког поретка, односно почетак процеса редефиниције турског политичког система.⁵³⁷

5.3.1. Идеолошко трагање ЦХП: Између нове и анадолијске левице

Турску политичку сцену деведесетих година карактерисао је изражен партијски плурализам који је, супротно плановима пучиста 1980. године, резултирао политичком нестабилношћу. Владе су биле краткотрајне, ограничене више нетрпељивошћу њихових лидера него стварним идеолошким разликама. Однос између Месута Јилмаза и Тансу Чилер, лидера Отаџбинске и Партије правог пута, сведочи у прилог томе. Иако идеолошки доста блиске, ове две странке су биле у константном сукобу еманираним међусобном нетрпељивошћу њихових лидера. Из такве констелације је проистекла коалициона влада Партије благостања и Партије правог пута, а самим тим и војно интервенисање 1997. године. У динамичном политичком амбијенту којим су доминирале странке са десног спектра, маневарски простор за обновљену ЦХП је био итекако сужен што се рефлектовало кроз слабије изборне резултате ове партије.⁵³⁸

Могло би се рећи да је слаб рејтинг ЦХП у великој мери био последица неприлагођености изборног програма измењеним околностима и стварним потребама већине турског становништва. Едевитова ДСП и ЦХП биле су препознатљивије по својој апотеози секуларног национализма него по залагању за социјална питања. Исламистичка Партија благостања је успешније артикулисала ове захтеве због чега је неретко виђена као „муслиманска социјалдемократска партија“. То је посебно било уочљиво у великим центрима попут Истанбула и Анкаре где је власт из редова Партије благостања унапредила социјалне услуге и успешно решавала свакодневна

⁵³⁷ Видети више: Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, 155; Dejan Jović, „Turska“, 365.

⁵³⁸ Према: Исто, 154 – 155.

питања попут комуналних проблема. На тај начин је стицала велику популарност код нижих слојева, управо на штету кемалистичких и социјалдемократских ЦХП и ДСП.⁵³⁹

Свесно тога, руководство ЦХП на челу са Бајкалом је започело идеолошки ребрендинг странке усресређивањем на универзалне принципе социјалдемократије. Ова политика је своје исходиште нашла у програму „Нова левица“ усмереном на постизање социјалне правде. Програм је као своје циљеве истицао, између осталог, смањивање сиромаштва, егалитарнију расподелу прихода, осигуравање бесплатног и висококвалитетног образовања и здравствених услуга, јачање синдикалних организација. Такође, наглашаване су теме које би допринеле демократском развоју Турске што је укључивало и потребу решавања курдског питања. Један од циљева тицао се законодавних промена неопходних за даљи напредак на путу ка чланству у Европској унији.⁵⁴⁰ Занимљиво је да су се европске интеграције Турске браниле управо позивањем на кемализам⁵⁴¹ што је, строго узевши, супротно изолационистичком ставу изворног кемализма. Још једна важна промена у односу на раније идеолошке поставке странке било је напуштање изворног етатистичког економског модела прихватањем начела тржишне економије. Снага исламистичког покрета налагала је даљу еволуцију партијске идеологије потребом за усвајањем толерантнијег става према традиционалним вредностима турског друштва. Нови програм странке након избора из 1999. године, познат као Анадолијска левица (*Anadolu Solu*), био је део настојања партијског руководства да се позивањем на учења верских мистика попут Мевлане, Хаџи Бекташ Велија, Јунус Емреа изгради јединствен турски левичарски покрет. То је требало да обезбеди већу конкурентност ЦХП у амбијенту доминације растућих исламистичких трендова. Такође, оваквим ставом ЦХП је требало да буде конкурентнија на левом спектру Ецевитовој ДСП чији је већ поменути „секуларизам који поштује веровања“ био израз истих настојања. Захваљујући Ецевитовој харизми и имиџу скромног и поштеног политичара ДСП ће добити највише гласова на изборима 1999. године након чега ће Булент Ецевит формирати владу. Стварна политика руководства ЦХП често је била у раскораку са овим програмским иновацијама.⁵⁴² Примера ради, упркос декларативној привржености европским интеграцијама, политика након 2002. године тешко се може окарактерисати као евроентузијастичка.

5.3.2. Ескалација курдског питања

Последње две деценије 20. века биле су преломне године када је реч о односу државе према курдском проблему. С једне стране, турске власти су престале да занемарују постојање самог проблема и истичу потребу за проналажењем одрживог решења. С друге стране, на југоистоку Турске, претежно насељеном Курдима, буктало је насиље продубљено након војног удара и увођења ванредног стања које ће трајати све до 2002. године. Носиоци тог терора, у којем се

---

⁵³⁹ Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, 85, 89.

⁵⁴⁰ CHP history, доступно на: <https://en.chp.org.tr/chp-tarihi>, приступљено 17. 3. 2024.

⁵⁴¹ Видети: Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, 116.

⁵⁴² Према: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, 94, 96, 100 – 101.

насиљем одговарало на насиље, били су ПКК и турске безбедоносне снаге.⁵⁴³ Курдски национализам ће у овом периоду постати укорењенији на ширем простору, што ће имати утицаја на турске власти да почну да размишљају о имплементацији политика признања.⁵⁴⁴

Као што је већ наведено, ЦХП је у својој новој програмској оријентацији „Нова левица“ истицала решење курдског питања као један од приоритета. Премијерка Тансу Чилер је предлагала решење курдског проблема на бази баскијског модела. Међутим, након неколико терористичких напада њена влада је делегирала војсци овлашћења за решење овог питања.⁵⁴⁵ Председник државе Сулејман Демирел је приликом посете лидера ирачких Курда Месута Барзанија Турској 1992. године дао изјаву у којој је фактички позвао на признање курдске стварности у Турској. Исламисти су решење проблема видели у наднационалном исламском идентитету који је требао да обезбеди стабилност и јединство. Међутим, њихов однос према курдском питању није био у потпуности јасан с обзиром на често заузимање националистичког наратива. Тако је приликом посете Либији Ербакан истакао да је кључни проблем са којим се турска суочава заправо проблем тероризма, одбацујући наводе о расној дискриминацији. Став етатистичког ислама, чији је репрезент између осталих био Фетулах Гулен, био је да је признање заправо претња јединству турске државе.⁵⁴⁶ На сличним позицијама био је и лидер ДСП и председник владе од 1999. године Булент Ецевит. Он је заступао отворено националистичке ставове негирајући само постојање курдског проблема у Турској. За њега је овај проблем био социо-економске природе, изражен у неразвијености и опстајању феудалних структура на југоистоку Турске. Самим тим, ставови ДСП према курдском питању разликовали су се од ставова СХП односно ЦХП и може се рећи да су одсликавали традиционалан кемалистички приступ датој проблематици. У складу са тим, Ецевит је коалицију између СХП и прокурдске ХЕП (*Halkın Emek Partisi*) из 1991. године критиковао као удар на национално јединство. Бескомпромисан став према курдском питању донео му је огромну популарност код националистички оријентисаног бирачког тела, нарочито након хапшења лидера ПКК Абдулаха Оџалана 1999. године.⁵⁴⁷

---

⁵⁴³ Yeşim Arat and Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, 168 – 170.

⁵⁴⁴ Mesut Yeğen, “Kurdish Nationalism in Turkey, 1898–2018”, 325.

⁵⁴⁵ Hasan Kösebalaban, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, 128.

⁵⁴⁶ Према: Christopher Houston, *Islam, Kurds and the Turkish Nation State*, 148, 154.

⁵⁴⁷ Према: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People’s Party, Secularism and nationalism*, 100 – 101.

ПЕТИ ДЕО

6. КЕМАЛИСТИЧКА ИЛИ ЕРДОГАНОВА ТУРСКА?

6.1. Детронизација републиканске елите

Победа АКП на изборима 2002. године представља критичну тачку која је преусмерила даљи ток турске историје, односно развој турског политичког система. У том контексту је посебно интересантно посматрати еволуцију и редефиницију кемализма као одговор на трендове усмераване од стране нових власти. Избори из 2002. године могу се означити као својеврсно чистилиште турске политичке сцене с обзиром да су најзначајније партије из протекле деценије остале испод цензуса. Показало се да је то био крај не само тих странака већ и њихових лидера и бивших премијера попут Булента Ецевита, Неџметина Ербакана, Месута Јилмаза и Тансу Чилер. Изборни резултати могу се тумачити у светлу лоше економске ситуације, корупционашких скандала и самим тим великог разочарања турског становништва у странке које су претходних година сачињавале владајућу већину.⁵⁴⁸ Стога је површно сагледавати успех АКП као победу исламизма у Турској. Новоформирана странка се чак трудила да направи отклон од своје исламистичке прошлости представљајући се као конзервативна партија посвећена кемалистичким тековинама, европским интеграцијама и демократизацији Турске. У представљању своје политике Ердоган се више позивао на Тургута Озала и Аднана Мендереса него на свог политичког ментора Неџметина Ербакана.⁵⁴⁹ На крају крајева, сама АКП је у доба доласка на власт представљала идеолошки конгломерат сачињен од исламиста из Партије благостања, либерала који су заговарали реформу економског система и интензивирање евроинтеграција па чак и бивших левичара.⁵⁵⁰ Управо је таква синкретистичка идеолошка конструкција у условима потпуног краха економске политике претходне владе омогућила успех АКП. Такође, као што Хакан Јавуз (*Hakan M. Yavuz*) примећује, Ердоганова личност одражава културни код Турске. Његов животни стил, као уосталом Демирела и Озала пре њега, био је у складу са стилем већинског становништва.⁵⁵¹ Када се томе дода оријентисаност странке на питања економског развоја, социјалне правде и унапређења социјалних услуга изборни успеси АКП постају јаснији.⁵⁵²

---

⁵⁴⁸ Партија правде и развоја имала је натполовичну већину са освојених 34% гласова, односно 363 места у парламенту. Кемалистичка ЦХП је освојивши 19,4% гласова значајно поправила рејтинг са претходних избора на којима је остала испод цензуса са освојених 8,7%. С обзиром да су некада најјаче партије доживеле дебакл, ЦХП је поново постала главна опозициона странка. О катастрофалним резултатима осталих странака сведочи случај Партије демократске левике тадашњег премијера Булента Ецевита која је са нешто више од 22% пала на свега 1,2% гласова. Испод цензуса од 10% остале су и странке бивших премијера Месута Јилмаза, Тансу Чилер и Неџметина Ербакана. Према: Dejan Jović, „Turska”, 363.

⁵⁴⁹ Güneş Murat Tezcür, *Muslim Reformers in Iran and Turkey: The Paradox of Moderation*, 162.

⁵⁵⁰ Birol A. Yeşilada, “The AKP, religion, and political values in contemporary Turkey: implications for the future of democracy”, *Turkish Studies*, 24, 3–4, 2023, 594.

⁵⁵¹ Hakan M. Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, 109.

⁵⁵² Fuat Keyman, 2010, наведено према: Ihsan Yilmaz, Greg Barton, James Barry, “The Decline and Resurgence of Turkish Islamism: The Story of Tayyip Erdoğan’s AKP”, *Journal of Citizenship and Globalisation Studies*, 1, 1, 2017, 56.

Поред АКП, могло би се рећи да је и ЦХП добитник ових избора с обзиром да се етаблирала као најјача опозициона странка са преко 19% гласова. Имајући у виду да је на претходним изборима остала испод цензуса, овај резултат је представљао велики успех. Испоставило се да је претходни изборни неуспех сачувао странку од евентуалне компромитације учешћем у влади Булента Ецевита, што је у крајњој линији довело до удвостручења гласова на изборима 2002. године. Тако се почетак 21. века у Турској поклопио са почетком нове ере обележене доминацијом АКП и њеног лидера, Реџепа Тајипа Ердогана. Ипак, због раније изречене забране Уставног суда лидеру АКП⁵⁵³, нову владу је формирао Абдулах Гул. Међутим, након убедљиве победе на поновљеним изборима у провинцији Сиирт, Ердоган је заменио Гула на премијерској функцији.⁵⁵⁴

Прве године Ердогановог мандата обележило је одмеравање са моћним кемалистичким старатељима оличеним у војсци и правосуђу. Свестан њихове моћи и институционалног утемељења, Ердоган је водио обазриву политику. Нарочито у погледу увек осетљивих питања вере и секуларизма. Попуштање секуларних стега влада је правдала демократским мотивима и евроинтеграционим токовима. Позивајући се на потребу усклађивања и реформе законодавства у оквиру европских интеграција, Ердоганова влада је заправо настојала да „комбинујући унутрашњи и инострани притисак, маргинализује до тада свемоћну војску и њене недодирљиве генерале.“⁵⁵⁵ Дакле, процес евроинтеграција је коришћен као механизам за развлашћивање кемалистичке старатељске елите, превасходно војске и правосуђа. Почетне кораке у том контексту представља усвајање „Седмог пакета реформи“ 2003. године. Усвајањем овог пакета реконструисана је структура Савета за националну безбедност кроз повећање броја цивилних представника. Тиме је значајно смањена моћ овог тела као кључног институционалног механизма армије за контролу и усмеравање политичких збивања у земљи. Под кринком демократизације и уравнотежења цивилно-војних односа спровођена је тиха елиминација кемалистичких бастиона и редефиниција кемалистичких постулата на којима је саздана турска држава. Несумњиво је да је дати реформски процес у првим годинама власти АКП кроз јачање позиције изабраних власти на уштрб резервисаних домена имао позитивне ефекте на демократизацију.⁵⁵⁶

У веома напетом политичком клими узајамног неповерења између владе и кемалистичке елите било је питање времена када ће ситуација ескалирати у отворени сукоб. Након што је 2007. године истекао председнички мандат непоколебљивом кемалисти Ахмету Неџдету Сезеру (*Ahmet Necdet*

---

⁵⁵³ Након распуштања Партије благостања, Ербакану и његовим сарадницима је изречена петогодишња забрана бављења политиком. Међу њима је био и градоначелник Истанбула, Реџеп Тајип Ердоган. Њему је суђено због „подстицања на верску мржњу“, односно јавног рецитовања контраверзних стихова из Гекалпове песме „Војничка молитва“. У питању су стихови за које се сматрало да не одговарају оригиналу: „Минарети су наши бајонети, а куполе наши шлемови, цамије наше касарне, а верници наши војници. Ова божија војска чека моју веру. Алах је највећи! Алах је највећи!“ Цитирано према: Дарко Танасковић, *Велики повратак Турске? Неоосманizam или исламизам*, 45.

⁵⁵⁴ Dejan Jović, „Turska“, 363.

⁵⁵⁵ Душан Спасојевић, „Улога војске у Турској кроз историју и данас: Да ли су цамије постале касарне, минарети бајонети, а верници војници Реџепа Тајипа Ердогана?“, У: *Турска – регионална сила*, ур. Александар Раковић, Миша Ђурковић, Београд: Институт за европске студије, 2013, 42.

⁵⁵⁶ Видети више: Владимир В. Ајзенхамер, „Односи Републике Турске и Сједињених Америчких Држава током деценије владавине Партије правде и развоја (од 2002. до 2012. године)“, Докторска дисертација. Универзитет у Београду: Факултет политичких наука, 2017, 144, доступно на: https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/9844?locale-attribute=sr_RS; Душан Чорбић, „Улога цивилно – војних односа у развоју Републике Турске“, 225.

Sezer), владајућа партија је намеравала да за његовог наследника кандидује Абдулаха Гула, бившег премијера и министра спољних послова у Ердогановој влади. Гулова кандидатура изазвала је жустру реакцију кемалиста који су његов избор посматрали као удар на секуларне темеље Републике због његове исламистичке прошлости, али првенствено због чињенице да би Турска по први пут добила прву даму са хиџабом. Војни врх је тим поводом на званичном сајту издао саопштење (*E-muhtıra*) којим је покушао да спречи избор Гула за председника позивајући се на своју улогу гаранта кемалистичког и секуларног поретка. На крају је и Уставни суд реаговао проглашавајући Гулов избор неуставним због недостатка скупштинског кворума. Међутим, био је то почетак урушавања њихове старатељске позиције будући да је Ердоган вешто искористио ову ситуацију у своју корист. Наиме, најпре је расписао ванредне изборе на којима је до ногу потукао опозицију освојивши преко 46% гласова што му је дало легитимитет за коначан обрачун са кемалистичким елитама.⁵⁵⁷

У новој констелацији снага, скупштина је изабрала Гула за председника и, након референдума, усвојила уставне амандмане којима је значајно сузила старатељска овлашћења војних и правосудних структура. Најзначајнија тековина ових амандмана из 2007. године је увођење непосредног избора председника Републике чиме би се у будућности избегле сличне политичке кризе. Имајући у виду да су Уставом из 1982. године председнику поверена значајна овлашћења као једном од вето играча, односно татора кемалистичког поретка, ову одлуку треба посматрати као део ширег плана владајућих структура да развласте старатељске институције. Након што је себи обезбедио изборну и институционалну подлогу путем поменутих амандмана, Ердоган је кренуо у отворен обрачун са моћним генералима. Кулминација тог процеса били су случајеви Ергенекон (*Ergenekon*) и Маљ (*Balyoz Harekâtı*) у којима је војни врх оптуживан да је уз помоћ својих традиционалних савезника из секуларно-кемалистичког блока припремао пуч и збацивање легитимно изабране владе. Првобитно је војни врх оптуживан да је заједно са кемалистичком групом Ергенекон припремао рушење владе. Обрачун је интензивирао 2010. године (случај Маљ) изношењем у јавност информација о плановима за извођење пуча током 2003. године.⁵⁵⁸ Ухапшено је 365 официра међу којима је било и неколико генерала.⁵⁵⁹

У међувремену, кемалисти су покушали да кроз Уставни суд онемогуће владу у својим настојањима. Главни тужилац Касационог суда је 2008. године поднео Уставном суду тужбу тражећи укидање владајуће партије због њеног антисекуларног деловања. Затварање је избегнуто за само један глас. Био је то аларм за странку и њеног лидера да убрзају процес демонтаже старатељских институција. У том циљу 2010. године усвојени су нови уставни амандмани који се могу означити као финализација наведеног процеса. Увидевши претњу у Уставном суду, амандмани су предвидели да од 17 чланова суда Председник Републике води главну реч у избору чак 14 чланова. Успоставивши контролу над Уставним судом влада је неутралисала једну од највећих препрека консолидацији своје власти.⁵⁶⁰ У овим настојањима и сукобима, савезника је

---

⁵⁵⁷ Vedran Zlatić, „Republika Turska u svjetlu rezultata referenduma od 16. IV. 2017. g. – povratak u prošlost stopama „izabranog sultana““, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 54, 4, 2017, 966.

⁵⁵⁸ Исто, 958 – 966; Владимир В. Ајзенхамер, „Односи Републике Турске и Сједињених Америчких Држава током деценије владавине Партије правде и развоја (од 2002. до 2012. године)“, 145.

⁵⁵⁹ Процењује се да је од 2007. до 2011. године ухапшено преко 500 људи. О наведеним процесима и хапшењима видети више у: Dejan Jović, „Turska“, 364.

⁵⁶⁰ Vedran Zlatić, „Republika Turska u svjetlu rezultata referenduma od 16. IV. 2017. g. – povratak u prošlost stopama „izabranog sultana““, 962.

имала у покрету Хизмет (*Hizmet hareketi*) Фетулаха Гулена. Користећи се привилегијама и благонаклоношћу нове владе чланови овог покрета су се инфилтрирали у безбедносне и правосудне структуре разарајући изнутра кемалистичке контуре поретка.⁵⁶¹ Кемалисти су овај савез видели као „демонтирање секуларне *дубоке државе* (генерали, новинари, судије, бизнисмени) и управо преко Фетулаха креирање нове происламске *дубоке државе*, на којој расте АКП и која кемализам укида враћајући Турску на исламске позиције.“⁵⁶² Временом је моћ овог покрета нарасла толико да ће постати претња доминацији саме АКП.

Случај Партије благостања, а нарочито АКП, сведочи да је у својој стратегији освајања власти исламистички покрет у Турској показао изражену флексибилност и прагматичност у односу на своје истомишљенике у земљама Блиског истока. Томе је свакако допринео већ поменути развој у оквиру кемалистичког и далеко демократскијег амбијента за разлику од земаља у суседству. Дакле, турски исламисти су били приморани да стратегију и методе политичке борбе прилагоде условима које је диктирао кемалистички естаблишмент. Самим тим, могуће је говорити о еволуцији турског исламизма у, раније поменути, постисламизам.⁵⁶³ Из тога произилази његова специфичност и бројне разлике у односу на, у првом реду, блискоисточне исламистичке покрете.⁵⁶⁴ Према томе, идеје које су постале посебно актуелне након Арапског пролећа – да би Турска под влашћу АКП могла да послужи као модел за блискоисточне државе – треба узети са резервом имајући у виду чињеницу да је турско искуство детерминисано већ пређеним путем, односно утицајима кемалистичко-секуларног поретка.⁵⁶⁵

Обрачунавши се са бастионима кемализма у војсци и правосуђу, Ердоган је све отвореније исказивао ауторитарне амбиције. Његово чврсто залагање за увођење председничког система као да је најављивало предстојеће политичке токове у Турској. Озбудун истиче да се Ердоганов стил владања уклапа у контуре делегативне демократије па у том смислу представља наставак и надградњу сличних трендова приметних за време Мендересове, Озалове и владе Тансу Чилер.⁵⁶⁶ Поред израженог персонализма који карактерише овај тип дефектне демократије, он се издваја и по присуству неформализованих пракси као што су корупција, клијентелизам и патримонијализам.⁵⁶⁷ Као што случај Ердоганове Турске потврђује, избори постају „једини инструмент одговорности и једини извор демократског легитимитета“.⁵⁶⁸ С тим у вези, Јилмаз и

---

⁵⁶¹ Душан Чорбић, „Улога цивилно – војних односа у развоју Републике Турске“, 226.

⁵⁶² Миша Ђурковић, „Фетулах Гјулен и џемат Хизмет“, 78.

⁵⁶³ Видети поглавље о исламизму у првом делу рада.

⁵⁶⁴ Примера ради, уколико се турски случај упореди са египатским, може се јасно приметити значај путне зависности (кроз интеграцију у систем) за развој и успех исламистичких покрета. Видети више: *Islamists in Egypt and Turkey: a comparison*, Доступно на: <https://english.alarabiya.net/amp/features/2013/05/08/Islamists-in-Egypt-and-Turkey-a-comparison>, приступљено: 29. 3. 2024.

⁵⁶⁵ Видети више: Anita Sengupta, “The Arab Spring and the Turkish Model”, In: *Perspectives on Turkey’s Multi-Regional Role in the 21st Century*, ed. Mujib Alam, New Delhi: Knowledge World, 2015.

⁵⁶⁶ Ergun Özbudun, “AKP at the Crossroads: Erdoğan’s Majoritarian Drift”, *South European Society and Politics*, 19, 2, 2014, 163.

⁵⁶⁷ Guillermo O’Donnell, “Delegative Democracy”, 59.

⁵⁶⁸ Ergun Özbudun, “AKP at the Crossroads: Erdoğan’s Majoritarian Drift”, 163.

Баширов наводе да се ердоганизам манифестује као комбинација елемената неопатримонијализма, изборног ауторитаризма, популизма и исламизма.⁵⁶⁹

6.1.1. Бастиони кемализма: борци против исламизма или демократије?

Појава старатељских институција у Турској може се довести у везу са кемалистичким виђењем државе и односа државе и друштва. Кемалистичко залагање за јаку државу подразумевало је органску визију друштва. Друштвена питања морала су бити организована на хомоген и монолитан начин како би служила примарном циљу националног јединства. Такво виђење остављало је мало простора за инкорпорирање индивидуализма и плурализма.⁵⁷⁰ Императив очувања кемалистичких тековина, у првом реду секуларног карактера кемалистичког поретка, детерминисао је еволуцију турског политичког система. Другим речима, страх од реакције и напуштања кемалистичких постулата наметнуо је етаблирање одређених институција као чувара поретка. Прелазак на вишестраначки систем и искуство Мендересове владе убедили су кемалисте да демократски развој мора бити контролисан и ограничен потребом очувања кемалистичких постулата.⁵⁷¹ Сходно томе, Устав из 1961. године је упркос свом изразито демократском карактеру кодификовао старатељска овлашћења, у првом реду армије.⁵⁷² Последица старатељских овлашћења и недостатка цивилног надзора над сектором безбедности био је настанак дубоке државе и институционализација претње пучем што је у крајњој линији онемогућавало консолидацију демократије у Турској.⁵⁷³

Ататурк је војску видео као националну институцију изван дневне политике која надилази фракционашке поделе. Међутим, околности након увођења вишестраначког система су налагале реинтерпретацију таквог става као део тзв. борбе за очување кемализма. Преко Савета за националну безбедност успостављеног након пуча 1960. године, војска је контролисала и усмеравала политичка дешавања у земљи.⁵⁷⁴ Савет је и замишљен „као платформа са које би војска пренела своје ставове о безбедносним питањима влади и на тај начин институционализовала своје старатељство над изабраним политичарима.“⁵⁷⁵ Позивајући се на очување кемализма у атмосфери јачања исламистичких, комунистичких и курдских покрета, ово тело је постепено ширило домене утицаја. На тај начин су сужавани простори за демократско напредовање. На први поглед, ова ситуација подсећа на посттранзициони Чиле где је војска

---

⁵⁶⁹ Ihsan Yilmaz and Galib Bashirov, “The AKP after 15 years: emergence of Erdoganism in Turkey”, *Third World Quarterly*, 39, 9, 2018, 1813.

⁵⁷⁰ E. Fuat Keyman, Şebnem Gümüşçü, *Democracy, Identity and Foreign Policy in Turkey: Hegemony Through Transformation*, Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2014, 152.

⁵⁷¹ Levent Köker, 2002, према: Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, 53.

⁵⁷² Hakkı Taş, “Turkey – from tutelary to delegative democracy”, 787.

⁵⁷³ Mehtap Söyler, *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, 44, 46.

⁵⁷⁴ Живојин Ђурић и Владимир Ајзенхамер, „Политички систем Турске на размеђу кемализма и исламизма“, 453, 457 – 458.

⁵⁷⁵ Yeşim Arat and Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, 24.

постала институција за себе, ауторитарна енклава.⁵⁷⁶ Имајући у виду смењивање легитимно изабраних влада 1971. и 1980. године, могло би се констатовати да је турска армија постала ауторитарна енклава утемељена у мисији одбране кемалистичких принципа од најезде реакционарних снага.

Имајући у виду дати институционални аранжман, односно неравнотежу цивилно-војних односа у корист војске, Камрава (*Mehran Kamrava*) Турску назива војном демократијом. По овом аутору Турска је сличнија Израелу него културолошки ближим арапским земљама. Војска је у обе државе постала веома утицајан актер политичког система. У Турској се тај утицај рефлектовао кроз Савет за националну безбедност, а у Израелу кроз праксу да пензионисани официри постају политичари, често и председници владе. Такође, упркос недостацима, одређени демократски квалитети ове две земље издвајају од блискоистичног окружења.⁵⁷⁷ Треба подсетити да без обзира на активистичку улогу и бројне пучеве, турска војска није имала за циљ задржавање на власти, већ очување стабилности и кемалистичког карактера политичког система. Као што је приказано, она се после сваког пуча повлачила остављајући власт изабраним цивилима, али и обезбеђујући за себе излазне гаранције које су јој омогућиле да се наметне као контролор политичког поретка. То представља још једну специфичност турског модела у односу на блискоисточне случајеве где су се пучеви претварали у вишедеценијске диктатуре.

Правосуђе се поред војске може означити темељним бастионом одбране кемалистичких вредности. У том погледу се посебно истиче Уставни суд због својих овлашћења да пресуђује о угрожености кемалистичких принципа. Подсећања ради, Уставни суд је у више наврата интервенисао затварајући оне партије које су кршиле кемалистичке принципе, посебно принцип секуларизма. Најпознатији је свакако био случај Партије благостања која је у време затварања била најјача политичка партија у Турској. Тако је ова институција онемогућавала демократски развој естаблирајући се уз војску као кључни контролор, односно старатељ политичког система. Дакле, старатељски однос ових институција подразумевао је често наметање одлука супротних вољи већине грађана. У таквом деловању се испољавао патерналистички приступ према друштву које се не сматра довољно зрелим да донесе ваљане изборе. Самим тим, оне се успостављају као корективни фактор који има за циљ да онемогући потпуну артикулацију исламистичких идеја.⁵⁷⁸ Истовремено, тиме су опструисане могућности демократског развоја.

У ред старатеља дуго је спадала и институција председника Републике. На тој функцији су се претежно налазили тврди секуларисти потекли из других старатељских институција попут војске и правосуђа. Међутим, након избора Абдулаха Гула за председника и уставних амандмана из 2007. и 2010. године, Ердоганова влада је успела да успостави контролу над овом институцијом. Старатељска овлашћења председника Републике установљена су Уставом из 1982. године који је на тај начин одступио од класичног парламентарног система успостављеног Уставом из 1961. године.⁵⁷⁹ Председничка овлашћења су знатно проширена и огледала су се превасходно у могућностима блокирања закона и именовања високих званичника попут судија Уставног суда,

⁵⁷⁶ Видети више: Zoran Krstić, *Latinska Amerika – izazovi i prepreke demokratizacije*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, 2014, 84.

⁵⁷⁷ Mehran Kamrava, "Military Professionalization and Civil-Military Relations in the Middle East", *Political Science Quarterly*, 115, 1, 2000, 71.

⁵⁷⁸ Према: Vedran Zlatić, „Republika Turska u svjetlu rezultata referenduma od 16. IV. 2017. g. – povratak u prošlost stopama „izabranog sultana““, 961.

⁵⁷⁹ Ergun Özbudun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, 95.

ректора универзитета, чланова Високог савета за образовање. Као врховни командант турских оружаних снага и председавајући Савета за националну безбедност, имао је значајна овлашћења у унапређењу виших официра и санкционисању оних који оспоравају кемалистичке вредности.⁵⁸⁰ Председник је све до уставних амандмана из 2007. године биран у скупштини двотрећинском већином на један седмогодишњи мандат.⁵⁸¹ Иако биран у скупштини, председник јој није био политички одговоран у чему се јасно види старатељски карактер ове институције. То је окончано увођењем непосредних избора поменутих амандманима из 2007. године. Избори су омогућили да уместо дотадашње праксе индиректног избора проверених и кемалистички оријентисаних кандидата, за формално највишу функцију буде изабран кандидат владајуће партије. Предвиђено је скраћење мандата на пет година са могућношћу једног реизбора. Систем се приближио полупредседничком моделу са јасном тенденцијом даље еволуције ка председничком систему.⁵⁸²

Кемалистички естаблишмент је поред наведених институција обухватао и истакнуте медије, бирократију, академску заједницу, пословне кругове. Сви они су дали значајан допринос очувању туторског система подржавајући акције војно-правосудних центара моћи. Из тог разлога је влада покушавала да кроз свој реформски програм неутралише њихов утицај. У том контексту је посебно индикативан случај медијских слобода. Турски медији су пре 2002. године отворено критиковали и расветљавали наводе о корупционашким скандалима. Под таквим притиском су пале владе Месута Јилмаза и Тансу Чилер. Доласком АКП на власт таква ситуација је постепено почела да се мења. Рестриктивним законодавством о медијима сужене су слободе изражавања. Ердоганова влада је временом успела да стави под своју контролу већину респектабилних медијских кућа у Турској.⁵⁸³

Дакле, у својим настојањима да развласти старатељске институције, влада се углавном служила „безболним средствима“ правне реформе мотивисане евроинтеграционим стремљењима. Влада је успела да изведе „контрареволуцију“ позивајући се управо на демократске вредности, на које су се барем декларативно позивале и кемалистичке елите. То је у великој мери олакшало посао властима. С тим у вези, Спасојевић оцењује „да је на одређени начин турска војска, између свега наведеног, такође и жртва сопствених достигнућа. Њена вишедеценијска доминација у унутрашњополитичком животу земље постала је терет за остварење управо оних тежњи и циљева које је сама поставила.“⁵⁸⁴ Поменутих уставних амандманима влада је своју мисију разбијања кемалистичких бастиона довела до самог краја. Реформе у домену правосудја биле се у великој мери усмерене на додатно разбијање армијских привилегија и имунитета. Надлежности војних судова су ограничене и у великој мери пребачене на цивилне судове који су добили могућност да суде војним лицима за угрожавање уставног поретка.⁵⁸⁵ Остварајући цивилно-војну равнотежу,

---

⁵⁸⁰ Nakan M. Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, 243.

⁵⁸¹ Живојин Ђурић и Владимир Ајзенхамер, „Политички систем Турске на размеђу кемализма и исламизма“, 448.

⁵⁸² Ergun Özbudun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, 95.

⁵⁸³ Видети више: Soner Cagaptay, *The New Sultan : Erdogan and the Crisis of Modern Turkey*, London and New York: I.B. Tauris, 2017, 123.

⁵⁸⁴ Душан Спасојевић, „Улога војске у Турској кроз историју и данас: Да ли су џамије постале касарне, минарети бајонети, а верници војници Реџепа Тајипа Ердогана?“, 44.

⁵⁸⁵ Ergun Özbudun, “AKP at the Crossroads: Erdoğan's Majoritarian Drift”, 156.

влада је уместо даљих искорака на пољу демократског развоја почела да користи методе и стратегију својих дојучерашњих супарника.

Према томе, владавина Ердоганове АКП показује значајан континуитет са кемалистичким режимом. Демократизација је била парола под којом је влада спроводила консолидацију своје власти неутралишући старатељске институције. Дакле, реч је о „инструментализацији демократије“ како искуство освајања власти АКП називају Кејман (*Fuat Keyman*) и Гумушчу (*Şebnem Gümüşçü*). Након обрачуна са кемалистичким елитама, Ердоган је започео фазу јачања личне власти обрачунавајући се са политичким ривалима и потенцијалним противницима у сопственим редовима. Они су усвојили кемалистичку органску визију друштва која одбацује индивидуализам и плурализам што је увелико детерминисало развој демократије у наредним годинама. Уместо кемалистичког модела секуларног и модерног грађанина, АКП је поставила свој сунитски модел. Место секуларно-кемалистичке елите заузела је нова елита утемељена у алтернативној, исламској традицији. Даље, демонтажа правосудних старатељских ингеренција није значило стварање независног, већ послушног правосуђа. С тим да је за разлику од кемалистичког естаблишмента, АКП свој програм спроводила позивајући се на изборне резултате, а не на предодређену улогу засновану на поседовању специфичних знања.⁵⁸⁶ Иако су се разбијањем старатељских енклава стекли услови за евентуалну консолидацију демократије, до тога није дошло. Уместо старатељског модела, турска демократија еволуирала је у делегативни образац са све израженијим ауторитарним тенденцијама. Како је делегативна демократија везана за председничке системе, тако се његово увођење 2017. године у извесној мери може посматрати као формализација овог дефектног модела у турском случају.

6.1.2. Гулен: Ердоганов савезник или кемалистички противник?

Успон АКП и промоција исламистичке агенде на уштрб кемалистичких тековина Турске изискује увид у деловање покрета Хизмет на челу са утицајним имамом Фетулахом Гуленом. У питању је једна од најутицајнијих организација у Турској која је успела да своју мрежу активности прошири изван граница Турске. Гуленов успон може се пратити након пуча из 1980. године као део политике турско-исламске синтезе. Подржавајући новопрокламовану идеолошку оријентацију, Гулен је успео да прошири свој утицај и развије широку мрежу активну у различитим секторима од трговине, финансија, медија до образовања. У периоду након „постмодерног пуча“ 1997. године, војска је постала свесна опасности и утицаја овог покрета чијем је успону и развоју и сама допринела.⁵⁸⁷ Иако су деловање и устројство овог покрета и даље обавијени одређеним велом мистерије, чињеница је да је у сарадњи са АКП ова организација успела да у значајној мери рedefинише друштвено-политички амбијент у Турској инфилтрирајући се у готово све поре друштва и у најважније државне институције. Тако је постала претња не само по очување кемалистичког карактера државе, већ и по саму Ердоганову власт.

---

⁵⁸⁶ Према: E. Fuat Keyman, Şebnem Gümüşçü, *Democracy, Identity and Foreign Policy in Turkey: Hegemony Through Transformation*, 44 – 53.

⁵⁸⁷ Видети у: Mehtap Söyler, *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, 171.

Као што је раније и истакнуто Гуленов покрет не треба поистовећивати са исламистичким покретом предвођеним Неџметином Ербаканом. Реч је о две различите традиције унутар турског ислама. Гуленов покрет је произашао из раније помињаног Нур покрета Саида Нурсија, док Ербаканови исламисти, из којих је изникла АКП, припадају накшибендијском тарикату. Реџеп Доган (*Recep Dogan*) сумира разлику између два покрета називајући Ербаканов покрет представником политичког ислама насупрот грађанском исламу чији је репрезент Гуленов покрет. Дакле, за разлику од политичког ислама, грађански се не бави директно политиком. Своје активности и политички утицај остварује на суптилнији начин инфилтрирајући своје присталице у институције система. Покрет се усресређује на услуге, формирајући сопствене образовне, здравствене и медијске куће преко којих на дужи стазе остварује утицај. Дакле, његова визија ислама почива на темељима које је поставио Саид Нурси. Они се труде да помире ислам и модерност.⁵⁸⁸ Образовање постаје инструмент преко којег шире своје идеје истичући да су вера и наука компатибилни. Посебан нагласак стављају на толеранцију и неопходност слободне партиципације различитих религијских погледа. Како то Хакан Јавуз примећује „циљеви просветитељства (тј. напредак, толеранција и наука) изражени су и промовисани у исламској терминологији унутар посебног турског друштвено-историјског контекста.”⁵⁸⁹

Раније је истакнуто да је Гулен представник етатистичког ислама, односно државно спонзорисане верзије ислама (турско-исламске синтезе) као идеолошке подлоге за постизање националног јединства. Отуда је и његово учење прожето значајном дозом турског национализма што је посебно видљиво у Гуленовој перцепцији курдског проблема. За разлику од оних исламиста који показују знатно већи степен разумевања за проблем на југоистоку земље, Гулен је прилично сумњичав по питању било каквих уступака и признања курдске стварности. Осврћући се на изјаву тадашњег председника Демирела о признању курдске стварности, Гулен је у једном од својих текстова у Заману (*Zaman*) истакао да је такво признање претња државном јединству. Иако се попут осталих исламиста залагао за решавање курдског проблема кроз ислам, његов приступ је у великој мери био обојен турским национализмом.⁵⁹⁰

Гуленово учење карактерише залагање за модернизовану верзију ислама прилагођену савременим трендовима. Дакле, „анадолски ислам“, како је сам Гулен називао ову (своју) интерпретацију ислама, настојао је да помири ислам и модерност, а самим тим ислам и демократију наводећи да ислам уопште не подржава било какав облик ауторитарне власти.⁵⁹¹ Развијајући се унутар кемалистичког поретка Гуленов покрет је апсорбовао кемалистичку посвећеност модернистичким тенденцијама. У том погледу је посебно индикативна приврженост научно-технолошком развоју и капиталистичким, тржишним начелима уз истовремену промоцију традиционалних вредности. Отуда не чуде квалификације покрета као варијанте „исламског калвинизма“.⁵⁹²

---

⁵⁸⁸ Recep Dogan, *Political Islamists in Turkey and the Gülen Movement*, Cham: Palgrave Macmillan, 2020, 53 – 54.

⁵⁸⁹ M. Hakan Yavuz, *Toward an Islamic Enlightenment: The Gülen Movement*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2013, 153.

⁵⁹⁰ Наведено према: Christopher Houston, *Islam, Kurds and the Turkish Nation State*, 154 – 155.

⁵⁹¹ Recep Dogan, *Political Islamists in Turkey and the Gülen Movement*, 52, 219.

⁵⁹² Према: Миша Ђурковић, „Фетулах Гјулен и џемат Хизмет“, 74, 65.

Циљ овог покрета било је постизање равнотеже између модерног и традиционалног. Другим речима, постизање напретка уз истовремено очување исламских вредности као темељних вредносно-идентитетских маркера. Главна препрека за остварење тог циља били су секуларистичко-кемалистички бастиони. Како је и новооснована АКП имала сличне циљеве редефиниције секуларне државе и уклањања ограничења за слободно упражњавање вере, тако је дошло до логичног приближавања ове две групације. Упркос различитим идејним коренима заједнички непријатељ ујединио је гуленисте и АКП. Овај савез је ојачао и једне и друге. Гуленисти су преко медија под својом контролом (као што је лист *Zaman*) подупирали нове власти. С друге стране, елиминисањем тврдокорних секулариста из државне администрације, АКП је омогућила инфилтрацију гулениста у најважније институције, од сектора безбедности до правосуђа. Сарадња две групе самим тим представља стратешки савез усмерен против моћних кемалистичких вето играча. У првој фази требало је преживети нападе кемалиста који су имали за циљ њихову елиминацију. Након што су такви покушаји кемалистичких бастиона у војсци и правосуђу пропали, АКП и гуленисти су заједничким снагама покренули акцију развлашћивања кемалиста. Врхунац њихове сарадње били су случајеви Ергенекон и Маљ којима је неутрализован утицај „кемалистичких чувара“. Међутим, неутрализација кемалистичких енклава била је прва фаза борбе за превласт. Разградњом кемалистичких сфера утицаја отворен је фронт за одсутну битку између дојучерашњих савезника.⁵⁹³

Иако су се назнаке сукоба између владе и гулениста могле приметити раније, отворени рат између гулениста и АКП озваничен је корупционашком афером из децембра 2013. године. Реч је о великој полицијској акцији истраге за корупцију у коју су били умешани неки од високопозиционираних чланова АКП, министри као и син Рецепа Тајипа Ердогана. Ердоган је акцију окарактерисао као правосудни удар који је предводио Гулен преко својих присталица инфилтрираних у безбедносни и правосудни апарат. Зато је убрзо покренуо акцију чишћења државне администрације од такозваних „гулениста“. Затварање установа, смењивања и хапшења осумњичених да припадају Гуленовој мрежи постали су главне методе АКП у овом сукобу. Кулминацију овог „рата“ представља неуспели покушај пуча 2016. године који је означио дефинитивну победу Рецепа Тајипа Ердогана.⁵⁹⁴

6.1.3. ЦХП након 2002: између кемалистичког наслеђа и потребе прилагођавања

Успех ЦХП на изборима 2002. године био је више последица драстичног пада популарности странака које су сачињавале владајући већину претходних година него суштинских промена унутар странке. Ни унутрашња структура ни идеолошке позиције нису уливале пуно поверења у могућност адаптације странке савременим трендовима у земљи и свету. У првом реду, странка је била строго хијерархијски устројена са видљивим недостатцима унутарпартијске демократије. Овакво стање је формализовано страначким статутом који је омогућио лидеру да контролише именовања партијских делегата који учествују у његовом (ре)избору. То је створило олигархијски

⁵⁹³ Recep Dogan, *Political Islamists in Turkey and the Gülen Movement*, 58, 64.

⁵⁹⁴ Birol A. Yeşilada, “The AKP, religion, and political values in contemporary Turkey: implications for the future of democracy”, 602.

амбијент унутар ЦХП на челу са Бајкалом као неприкосновеним лидером. Према томе, политику и идеологију странке дефинисала је мала група политичара оданих пре свега Денизу Бајкалу.⁵⁹⁵

Програмска решења отуда нису била производ унутарпартијске дебате већ уског круга људи на челу са Бајкалом. Усвојивши такав, ауторитарни приступ и ригидне секуларистичко-националистичке позиције, странка није показивала никакву флексибилност, неопходну за успешно супростављање АКП машинерији. Насупрот томе, АКП је демонстрирала изражен прагматизам позивајући се на демократизацију при испуњавању својих планова развлашћивања старатељских институција и редеофиниције кемалистичког лаицизма/секуларизма. Стратегија ЦХП је била прилично монолитна и застарела. Играјући на сентимент страха код свог бирачког тела, деловање странке се свело на критике поводом антикемалистичких активности владе, посебно на угроженост секуларних темеља државе.⁵⁹⁶ Притом, треба подсетити да је ЦХП задржала тврде кемалистичко-секуларистичке ставове поводом осетљивих питања верских слобода. Услед тога, странка није успевала да прошири своју бирачку базу остајући везана за своја традиционална упоришта на западу Турске, у приобалним областима Егеја и Медитерана, међу алевитима, секуларно оријентисаним, ситуираним и образованим становништвом.⁵⁹⁷ Тиме се задржавала и представа о ЦХП као елитистичкој партији.⁵⁹⁸

Уз поменуте старатељске институције, ЦХП се може означити једним од кључних шрафова републиканских елита или бастиона кемалистичког поретка. Управо је то и давало ЦХП велики политички утицај који је чак превазилазио реалну моћ странке засновану на парламентарној заступљености. Када се на Уставном суду 2007. године разматрала могућност затварања АКП, вођство ЦХП је дало прећутну подршку иницијативи о затварању коју је покренуо државни тужилац. Самим тим, овакво деловање главне опозиционе странке није доприносило демократској консолидацији.⁵⁹⁹ Подржавајући акције старатеља, супротне изборној вољи турских грађана, странка је под Бајкаловим вођством фактички доприносила очувању турских акредитива војске, правосуђа и председништва. У крајњој линији жртва овакве политике није била само демократија, већ и кемализам чији су фундаментални принципи секуларизма и национализма све више тумачени у формама које је заступала АКП.

Својим бескомпромисним ставом ЦХП је, заједно са осталим кемалистичким бастионима, поларизовала друштвено-политичку сцену. Заснивајући своју политику на секуларно-исламистичкој дихотомији, странка је сужавала могућност приближавања странке конзервативнијем анадољском становништву. О томе сведочи истраживање према којем се бирачко тело ЦХП састоји од непрактикујућих муслимана уплашених за очување кемалистичких,

---

⁵⁹⁵ Aydin Cingi, *CHP: A Party on the Road to Social Democracy*, Friedrich Ebert Stiftung, 2011, 5, 6. Доступно на: <https://library.fes.de/pdf-files/id/ipa/08193.pdf>. (Приступљено: 13. 4. 2024.)

⁵⁹⁶ Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, 146, 97.

⁵⁹⁷ Aydin Cingi, *CHP: A Party on the Road to Social Democracy*, 4; Sinan Ciddi and Berk Esen, "Turkey's Republican People's Party: Politics of Opposition under a Dominant Party System", *Turkish Studies*, 15,3, 2014, 422.

⁵⁹⁸ Видети више: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*.

⁵⁹⁹ Према: Sinan Ciddi and Berk Esen, "Turkey's Republican People's Party: Politics of Opposition under a Dominant Party System", 422.

секуларних реформи.⁶⁰⁰ Идеолошка ригидност странке није приметна само по питању секуларизма. Национализам је подједнако важна област партијског програма. Кроз чврсте националистичке позиције треба сагледавати однос странке према курдском питању и европским интеграцијама. Како је АКП заузела место предводника евроинтеграционих токова, ЦХП је у својој националистичкој опредељености почела да исказује изолационистичке тенденције. С обзиром да је Ердоганова влада у првим годинама успешно испуњавала задатке на европском путу, тако се ЦХП устремила на критиковање дате политике истичући да влада прихватањем подређене улоге у преговорима са ЕУ свесно жртвује суверенитет. Евроскептицизам Бајкалове ЦХП заправо говори о конфузији у којој се странка налазила у периоду након 2002. године, немоћна да адекватно парира АКП.⁶⁰¹

Последица такве политике били су чести унутарстраначки сукоби. Међутим, постављајући и контролишући највише ешалоне странке, Бајкал је чврсто држао лидерско место. Питање је и да ли би отишао са челне позиције да у јавност није процурео његов приватан видео снимак 2010. године. Под притиском јавности, Бајкал се повукао са чела странке отварајући простор за програмске и политичке промене унутар ЦХП. За новог лидера изабран је Кемал Киличдароглу (*Kemal Kılıçdaroğlu*), кандидат за градоначелника Истанбула на локалним изборима 2009. године. Киличдароглу је по преузимању функције страначког шефа кренуо у решавање горућих проблема са којима се ЦХП суочавала, у првом реду са проблемима организационог карактера и идеолошке кризе. Он је настојао да ублажи националистичко-секуларну реторику свог претходника како би привукао шире сегменте друштва. То се првенствено односило на заузимање умеренијих ставова по питању ношења хиџаба и решавања курдског проблема. Када је реч о курдском питању, ново руководство је сматрало да се то питање мора решавати као део процеса демократизације. Истицана је потреба помирења и у ту сврху неопходност унапређивања културних права Курда и формирање посебне комисије која би истраживала сумњива убиства и активности у југоисточном делу земље током деведесетих.⁶⁰² Такође, ново руководство је настојало да позиционира странку на модерна проевропска и социјалдемократска становишта промовисањем демократије, социјалне државе и економског развоја.⁶⁰³ Чак је и програм „Промена за савремену Турску“ донет за време Бајкаловог председавања странком 2008. године, барем декларативно, био израз истих тенденција.⁶⁰⁴

Били су ово покушаји да се политика и идеологија странке редефинишу у складу са измењеним околностима и у циљу изборне конкурентности. Међутим, покушаји да се придобију нови сегменти бирачког тела носили су ризик губљења традиционалних, секуларних и националистичких упоришта.⁶⁰⁵ Отуда је странка била пред сталним изазовима друштвене

---

⁶⁰⁰ Michelangelo Guida and Tülin Tuna, 2009, наведено према: Toni Alaranta, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, 139.

⁶⁰¹ Aydin Cingi, *CHP: A Party on the Road to Social Democracy*, 10; Видети више у: Osman Sabri Kiratli, “European integration policy in Turkey: a comparison of the Republican People’s Party (CHP) and the Nationalist Movement Party (MHP), 1965–2011”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 15,3, 2015.

⁶⁰² Sinan Ciddi and Berk Esen, “Turkey’s Republican People’s Party: Politics of Opposition under a Dominant Party System”, 423 – 424.

⁶⁰³ Murat Somer, “Moderation of religious and secular politics, a country’s “centre” and democratization”, 260.

⁶⁰⁴ Aydin Cingi, *CHP: A Party on the Road to Social Democracy*, 5.

⁶⁰⁵ Dušan Čorbić, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, 159.

поларизације. Укратко речено, ЦХП је покушавала да пронађе равнотежу између свог темељног кемалистичког идентитета и савременог друштвеног контекста. Требало је дефинисати политике којима би се допрло до конзервативног, верски оријентисаног становништва и курдске популације, а да се истовремено не угрозе кемалистички идеолошки темељи. Међутим, у овом трагању странка није успела да развије заокружен и кохерентан програм. Идеолошке корекције нису деловале довољно уверљиво оним сегментима становништва које је требало придобити. Самим тим, имајући у виду све слабости ЦХП, Ердоганова АКП је лако успевала да убеди већину становништва у своју ексклузивну способност да обезбеди стабилност и заштити верске слободе.⁶⁰⁶

6.1.4. Кемализам у ери Реџепа Тајипа Ердогана

а) Секуларизам између кемализма, исламизма и демократије

Долазак АКП на власт 2002. године представља без икакве сумње прекретницу у даљем развоју турског политичког система, друштва и самог кемализма. У том процесу АКП није била никакав иноватор, будући да су идеје о редефиницији политичког система и његовом прилагођавању стварним односима у турском друштву већ постојале. Многе од тих идеја су заступале партије десног центра. На АКП је посебно утицала Озалова Отаџбинска партија. Значајан број идеја које ће Ердоган промовисати и имплементирати својевремено је артикулисао Тургут Озал, попут идеје о преласку на председнички систем.⁶⁰⁷ Разлика је била у томе што је Ердоган након развлашћивања кемалистичких енклава имао отворен простор да то и спроведе. Такође, изборни резултати давали су му легитимитет да покрене процес редефиниције некада светих кемалистичких принципа.

Кемализам се након увођења вишестраначја налазио у константним изазовима који су налагали његову редефиницију. У околностима доминације странака десног центра и јачања исламизма, кемалисти су морали да траже формуле путем којих би били конкурентни овим странкама. Два принципа која су била најотпорнија на све ове промене су секуларизам и национализам. Они су повезани у јединственој идеји о секуларном турском национализму коју је заступао читав низ институција и удружења које се могу окарактерисати као републиканске елите. Следећи типологију Синана Ђидија, можемо их поделити у званичне представнике кемализма и на оне који долазе из организација цивилног друштва. Званични представници кемализма су поменуте институције које су учествовале у дефинисању и редефинисању кемалистичке идеологије, у првом реду војска, ЦХП, правосуђе. У другој групи су организације посвећене одбрани и ширењу Ататуркових принципа као што су „Друштво ататуркистичке мисли“ (*Atatürkçü Düşünce Derneği*), „Удружење за подршку савременом животу“ (*Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği*), „Национални центар“ (*Milli Merkez*). Отуда се садржина кемализма, односно тумачење кемалистичких принципа може разликовати зависно од конзервативнијих или умеренијих позиција кемалиста. Оно што им је несумњиво заједничко то је препознатљив дискурс о угрожености кемалистичке републике, било од исламистичке, курдске или неке друге

⁶⁰⁶ Yeşim Arat and Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, 271.

⁶⁰⁷ О развоју идеје о преласку на председнички систем у Турској видети више у: Battal Yilmaz, *The Presidential System in Turkey: Opportunities and Obstacles*, Cham: Palgrave Macmillan, 2018.

опасности.⁶⁰⁸ Овај рад се фокусира на оном виђењу кемализма које су заступали „званични“ бастиони кемализма.

Кемализам је и након 2002. године највећим делом задржао секуларно-националистичка обележја и дискурс карактеристичан за хладноратовске позиције. Међутим, вртоглави успон АКП и развој догађаја усмераван од стране ове партије наметао је преиспитивање фундаменталних кемалистичких начела. У првом реду се то односило на принципе секуларизма и национализма. Владајућа АКП је била истрајна у намери да редефинише асертивну природу турског секуларизма оличеног у строгој државној контроли и ограничењу јавне видљивости религије, односно настојању да се она сведе на домен савести појединца. Она је заговарала пасивни модел секуларизма који подразумева неутралност државе према различитим верама, а самим тим и одсуство било каквих ограничења јавној видљивости религије. Овакво поимање секуларизма није својствено само за АКП. У прошлости су и друге партије заступале слична гледишта о потреби редефиниције секуларизма у овом правцу. У том погледу се као претеча АКП приступа посебно истиче Отаџбинска партија под вођством Тургута Озала. Ови покушаји да се унесу корекције у изворни облик турског секуларизма (*Laiklik*), наилазили су на жесток отпор кемалистичке елите у армији, правосуђу, ЦХП, медијима (група *Doğan*, листови попут *Milliyet* и *Hürriyet*) и пословним круговима (Удружење турских индустријалаца и бизнисмена – *TÜSİAD*). Непоклебљив бранилац асертивног секуларизма након 2002. године био је председник Ахмет Неџдет Сезер. Он је у доменима својих уставних овлашћења често иступао позивајући се на заштиту секуларне државе посматране кроз призму асертивног секуларизма. Слично томе, Уставни суд је у својим тумачењима упорно наглашавао асертивну природу турског секуларизма и неопходност одвајања вере од световних послова – друштва, просвете, закона, правила облачења и сл. Ригидност оваквог поимања правдана је специфичном природом самог ислама, као свеобухватне и политички ангажоване религије. Асертиван приступ је самим тим имао за циљ реформу ислама кроз његово свођење у границе личне савести и спречавање задирања вере у уређивање друштвених односа и живота. Једном речју, покушај модернизације ислама као неопходан услов кемалистичког пројекта друштвене модернизације.⁶⁰⁹

С друге стране, АКП је истицала неопходност редефиниције као одговор на промене друштвено-политичке околности и суштинске карактеристике турског друштва. Најактивнији заговорник такве промене био је Булент Аринч, председник Велике народне скупштине и један од оснивача странке. Према његовом мишљењу, ригидно тумачење производи поделе и сукобе па је реинтерпретација неопходна за постизање друштвеног мира. Самим тим, Аринч је истицао да би нова интерпретација секуларизма требала да почива на индивидуалним слободама.⁶¹⁰ Главна поља на која се ова дебата рефлектовала била су питања имам-хатип школа и ношење хиџаба (марама). Ове школе, првобитно основане за едукацију будућих имама, временом су се претвориле у редовне јавне школе веома популарне међу конзервативним круговима. Временом су полазници ових школа престали да своју будућност вежу искључиво за верску службу

---

⁶⁰⁸ Sinan Ciddi, “Kemalist advocacy in a post-Kemalist era?”, 21, 27 – 28.

⁶⁰⁹ Према: Ahmet T. Kuru, *Secularism and State Policies toward Religion: The United States, France, and Turkey*, 169 – 176; William Hale and Ergun Özbudun, *Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey: The Case of the AKP*, London and New York: Routledge, 2010, 22.

⁶¹⁰ Наведено према: Ahmet T. Kuru, *Secularism and State Policies toward Religion: The United States, France, and Turkey*, 179.

уписујући након матурирања различите факултете, посебно из области друштвених наука.⁶¹¹ То је био аларм за кемалисте који су у популарности ових школа видели нарушавање принципа секуларизма па су настојали да ограниче њихово деловање. Када је Ердоганова влада 2004. године покушала да унапреди статус полазника имам-хатип школа, усвајањем закона којим су њиховим ученицима дате једнаке могућности приликом уписа факултета као и ученицима осталих средњих школа, кемалисти су жустро реаговали. Тим поводом, председник Сезер је ставио вето на овај закон позивајући се управо на асертивно виђење секуларизма као основе турске модернизације засноване на темељима науке.⁶¹²

Критике о недемократском карактеру асертивног приступа нашле су своје место у контраверзном питању забране ношења хиџаба у јавним установама. Кемалистички секуларисти су хиџаб видели као препреку еманципацији жена као важном делу кемалистичког пројекта модернизације. Занимљиво да су обе стране своје ставове у вези са забраном бранили позивањем на слободу. Једни су се позивали на ослобођење жена од вековног угњетавања застарелим верским и традиционалним нормама и обичајима, а други на слободу избора. Једни су говорили језиком позитивних, а други језиком негативних слобода. Као што је у претходном делу рада истакнуто, ово питање је достигло тачку кључања избором за председника Абдулаха Гула чија је супруга носила хиџаб. За кемалисте је то био директан удар на принцип секуларизма.⁶¹³ Тако су се питања имам-хатип школа и ношења хиџаба претворили у огорчену борбу између присталица два виђења секуларизма, односно у борбу за очување кемалистичког принципа *laiklik-a*.

Након успешне борбе и развлашћивања кемалистичких утицајних сфера, АКП је у великој мери испунила свој план редефиниције турског секуларизма. Био је то успех не само АКП, већ и оних актера у прошлости попут Озала који су се залагали за реинтерпретацију кемалистичке верзије. Дакле, у питању је дуготрајан процес чије јасне обресе можемо пратити након увођења вишестранаџа. Поред наведених забрана у сфери просвете и ношења марама у јавним установама, уклоњена су и многа друга ограничења која је прописивао кемалистички концепт. Ислам је из године у годину добијао све већи простор и утицај у јавности и у обликовању друштвених кретања. Важно је навести да се нагласак ставља на доминантном сунитско-ханефијском учењу које има примат у односу на шафијски мезхеб којем припада већина Курда и алевизам. То је посебно уочљиво у деловању Дијанета који је, како Јилмаз (*Ihsan Yilmaz*) и Албајрак (*Ismail Albayrak*) примећују, постао „исполитизовани верски продужетак АКП“.⁶¹⁴ Редифинисану верзију секуларизма Ердоган је покушао да представи као модел за друге већински муслиманске земље, посебно за оне на Блиском истоку након Арапског пролећа. Муслиманско братство у Египту није показало интересовање према тој идеји. С обзиром на сличност историјског развоја и искуство сличног асертивног модела секуларизма, исламисти у Тунису окупљени у Ен-Нахди су већ заговарали сличну трансформацију политике секуларизма.⁶¹⁵

---

⁶¹¹ Према: Hakan M. Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, 163.

⁶¹² Видети више у: William Hale and Ergun Özbudun, *Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey: The Case of the AKP*, 69 – 70.

⁶¹³ Hakan M. Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, 165.

⁶¹⁴ Ihsan Yilmaz and Ismail Albayrak, *Populist and Pro-Violence State Religion: The Diyanet's Construction of Erdoğanist Islam in Turkey*, Singapore: Palgrave Macmillan, 2022, 80, 118.

⁶¹⁵ E. Fuat Keyman, Şebnem Gümüşçü, *Democracy, Identity and Foreign Policy in Turkey: Hegemony Through Transformation*, 138 – 139.

Ердоганова влада је успела да испуни своје циљеве позивајући се на демократизацију, али нови приступ политици секуларизма није донео значајна побољшања на плану демократског развоја. Штавише, Ердоган је након консолидације своје власти преузео кемалистичке методе контроле и коришћења религије за своје политичке циљеве. Као што је некада користио кемалистима као оквир за пропагирање њихове верзије ислама, тако је и сада Дијанет постао институција у служби политике владајуће партије. У односу Ердоганове владе према Дијанету може се запазити институционални континуитет са кемалистичким приступом. Имајући све то у виду, а нарочито извесно фаворизовање сунитско-ханефијског ислама на уштрб сунитско-шафијског и алевитског ислама, турски секуларизам се тешко може окарактерисати као пасиван модел, неутралан према свим религијским заједницама у држави.⁶¹⁶

Суочено са таквом ситуацијом, без подршке некада моћних бастиона кемализма, ново руководство ЦХП било је приморано да прилагоди своју идеологију датим околностима. То је подразумевало усвајање толерантнијег става по питању секуларизма. На изборима 2014. године опозиција је као свог председничког кандидата номинувала бившег генералног секретара Организације исламске сарадње Еклемедина Ихсаноглуа (*Ekmeleddin İhsanoğlu*), што је до пре само пар година било потпуно незамисливо. Градоначелник Истанбула из редова ЦХП Екрем Имамоглу (*Ekrem İmamoğlu*) је у више наврата истицао своју и религиозност своје породице. Странка је под вођством Кемала Киличдароглуа одбацила гледишта о ношењу хиџаба као кршењу секуларизма, коригујући тако старе асертивне, лаицистичке позиције.⁶¹⁷ Такав заокрет се са правом може тумачити као победа АКП визије преобликовања кемалистичког карактера турске државе и друштва. Под тим се не подразумева потпуно искорењивање кемалистичких вредности и начела, већ њихова реинтерпретација која треба да омогући отворену артикулацију темељних, раније потискиваних, исламских елемената турског идентитета.

б) Кемалистички национализам: изазови исламизма и курдског национализма

Реинтерпретација секуларизма подразумевала је и рedefиницију секуларног карактера турског национализма. Промене су се односиле на истицање ислама као темељне идентитетске вредности и везивног ткива за етнички хетерогено друштво. Подсећања ради, кемалисти су хомогенизацију националног идентитета вршили на бази припадности османско-исламском културном простору, али су кроз политику секуларизације настојали да ограниче утицај ислама у јавном простору и у политичком одлучивању. Међутим, од доласка ДП на власт 1950. године трајао је тренд јачања конзервативне верзије национализма која је заговарала попуштање тих стега и веће присуство ислама у јавном простору. Коригована верзија турског национализма била је природан исход дугогодишње борбе конзервативних кругова за артикулацију турског национализма у складу са оним елементима на којима је и саздан. Институционална

---

⁶¹⁶ Видети више у: İhsan Yılmaz and İsmail Albayrak, *Populist and Pro-Violence State Religion: The Diyanet's Construction of Erdoğanist Islam in Turkey*.

⁶¹⁷ Pinar Kandemir, *The JDP and Making the Post-Kemalist Secularism in Turkey*, Cham: Palgrave Macmillan, 2022, 93 – 94.

маргинализација кемалистичких утврђења, отворила је простор за заокруживање два нераскидиво повезана процеса – редефиниције кемалистичких принципа секуларизма и национализма.⁶¹⁸

Ердоганов приступ питању национализма се може окарактерисати као комбинација исламистичких ставова негованих унутар Партије благостања и оне верзије национализма коју је заговарао Тургут Озал. Стога се може рећи да постоји јасан континуитет између политике коју је почетком деведесетих утабао и дефинисао Тургут Озал и касније политике Ердогана и његове АКП. То се најјасније види на пољима секуларизма, национализма и спољне политике. Ако је реинтерпретација секуларизма требала да отклони препреке слободној артикулацији вере, редефиниција национализма била је усмерена не само на омогућавање отвореног истицања османско-исламских компонената идентитета, већ и на много озбиљнији курдски проблем. Ердоган је у исламу видео заједнички именуатељ за етнички хетерогену структуру Турске. Вођен тим кровним, заједничким концептима он је решење видео у постојању надидентитета (турског држављанства) који би обухватао и прихватао постојање различитих етничких идентитета. У то име је Ердоганова влада направила крупне уступке према Курдима, дозволивши државној и приватним телевизијским и радио станицама емитовање програма на курдском језику. Кемалисти су бурно реаговали на овакве потезе владе видевши у њима опасност по очување националног јединства.⁶¹⁹

Ердоганови покушаји да пронађе формулу за решење курдског проблема нису дали жељене резултате. Посматрање курдског проблема као производа кемалистичке политике секуларизма и национализма је превише поједностављено. Претпоставка да ће заједнички исламски корени турског и курдског идентитета решити ово питање релативизовали су и пренебегавали савремену историју турско-курдских односа. Иако је Ердоганова влада направила историјски искорак отпочевши преговоре са курдским националистима, односно са ухапшеним лидером ПКК Абдулахом Оцаланом, њихова виђења будућег устројства турске државе и нације била су дијаметрално супротна. Оцалан и курдски националисти одбацивали су сваку идеју јединственог турског идентитета па макар то био и надидентитет како је Ердоган предлагао. Уместо почетних, сецесионистичких захтева, они су сада инсистирали на двонационалном реструктурирању Турске. Захтевано је признање курдских културних и политичких права, извињење турске државе за историјске неправде и образовање на курдском језику. Евентуално прихватање таквог предлога представљало би удар на недељивост суверенитета израженог у изворном схватању кемалистичког принципа републиканизма.⁶²⁰

Различита виђења решења овог проблема подрила су турско-курдски преговарачки процес. Регионални развој ситуације је додатно заоштрио односе. Турска се држала по страни у сукобу сиријских Курда са Исламском државом. Како су успеси курдских бораца на северу Сирије донели стратешку важност курдском фактору у овој земљи, тако је расло и подозрење Анкаре. Оно је било појачано незадовољством турских Курда због незаинтересованости Турске за положај њихових сународника из Сирије. Ситуација је кулминирала након избора 2015. године на којима је изразито опозициона курдска Народна демократска партија (*Halkların Demokratik Partisi*, у наставку ХДП) прескочила висок изборни цензус освојивши чак 13% гласова. Резултат је

---

⁶¹⁸ Видети више: Zoran Krstić i Dušan Čorbić, „Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela”.

⁶¹⁹ William Hale and Ergun Özbudun, *Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey: The Case of the AKP*, 76 – 77.

⁶²⁰ Hakan M. Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, 187, 190.

онемогућио АКП да самостално формира владу и спроведе свој план преласка на председнички систем власти. За остварење ових циљева Ердоган је убрзо пронашао новог савезника у ултранационалистичкој МХП. То је значило драстичну промену дотадашње политике АКП усвајањем изразито националистичких позиција.⁶²¹ Био је то јасан показатељ неуспеха Ердогановог приступа решењу курдског проблема. Исход овог идентитетског експериментисања био је повратак турско-исламској синтези као основној поставци за тумачење турског национализма. Такође, владине политике идентитета указују на постојање институционалног континуитета нових власти са кемалистима у погледу државне контроле Дијанета и коришћења истог за пропагирање својих идеолошких начела. Дијанетске проповеди одражавале су званичну политику АКП осцилирајући између инклузивне верзије турског национализма у ранијој фази Ердоганове власти и тврдог национализма након 2015. године.⁶²²

6.2. Покушај пуча 2016. године: устоличење „султана“

Након обрачуна и демонтажа секуларне дубоке државе, Ердоган је могао да се посвети консолидацији своје власти. У одсуству утицајних вето играча, турски премијер је имао реалну могућност да оствари сан неколико харизматичних и амбициозних лидера о преласку на председнички систем. Након избора из 2015. године када је по први пут изгубила већину да самостално формира владу, АКП је за реализацију свог плана морала да тражи савезника. Нашла га је у националистичкој МХП што је уједно означило и почетак националистичке фазе саме АКП. Након што је уклонио своје традиционалне противнике кемалистичко-секуларне провинијенције, Ердоган се обрушио на дојучерашње савезнике у Гуленовом покрету и на Курде окупљене унутар ХДП.

Како је претња утицајних кемалиста отклоњена, тако је Ердоган почео да напушта проевропску и демократску агенду као идеолошку подлогу, односно оправдање за политичке потезе. Недемократске тенденције су биле све приметније, а најаве о преласку на председнички систем појачале су сумње кемалистичких, демократски оријентисаних слојева. Случај истанбулских протеста из 2013. године може се посматрати кроз ту призму. Окупљени грађани протествовали су на истанбулском тргу Таксим против самовољне политике Ердоганове владе изражене у покушајима да се без консултација преуреди популарни Гези парк у Истанбулу, да се наметне закон о забрани абортуса или рестрикцији алкохола. Протести су се убрзо проширили и по другим градовима Турске као бунт урбаног и секуларног становништва усмерен против антикемалистичких и недемократских амбиција турског премијера. Исте године је избила и поменута „корупционашка афера“ за чију је организацију оптужен покрет Фетулаха Гулена. Ова афера је била повод за масовне чистке државних установа од гулениста чиме је требало спречити поновну појаву паралелних структура моћи. Ердоганово „стежање обруча“ достигло је врхунац након парламентарних избора 2015. године, на којима АКП по први пут од доласка на власт 2002. године није успела да освоји већину за самостално формирање владе. Хомогенизација курдског бирачког тела око опозиционе ХДП, која је привукла и неке турске опозиционе гласове,

⁶²¹ Yeşim Arat and Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, 188 – 189, 265.

⁶²² Видети више у: Ihsan Yilmaz and Ismail Albayrak, *Populist and Pro-Violence State Religion: The Diyanet's Construction of Erdoğanist Islam in Turkey*, 131 – 132, 162.

дефинитивно је подрила турско-курдске односе. Кулминација у том погледу било је хапшење лидера ХДП Селухатина Демирташа (*Selahattin Demirtaş*) под оптужбом за сарадњу са ПКК.⁶²³

Критична тачка у Ердогановој борби да заокружи своју власт био је неуспели покушај пуча 2016. године. Група турских официра је у ноћи између 15 и 16. јула покушала да војним ударом смени турску владу и збаци Ердогана са председничке функције на коју је изабран 2014. године. Пучисти су се након заузимања државне телевизије обратили грађанима оптужујући актуелну власт да је подрила секуларне и демократске темеље турске државе, те да управу над државом до даљњег преузима „Мировни савет“. Ипак, ове најаве нису испуњене с обзиром да је у наредним сатима пуч осујећен реакцијом безбедносних снага (полиције и делова војске) лојалних турској влади. Такође, на хиљаде грађана је изашло на улице турских градова у знак протеста што је пресудно утицало на исход самог пуча.⁶²⁴ Масован излазак турских грађана резултат је технолошких иновација, односно појаве друштвених мрежа које пучисти нису могли да контролишу и помоћу којих су демонстранти могли да искомунцирају своје акције. Путем друштвених платформи Ердоган је успео да се обрати својим присталицама и позове их на отпор. Технолошки аспект је неизоставан фактор у разматрању разлога неуспеха овог пуча и важна разлика у односу на све претходне војне ударе у Турској.⁶²⁵

Процењује се да је број жртава најмање 251 страдалих, док је преко 2 200 људи рањено.⁶²⁶ Ердоган је оптужио Фетулаха Гулена⁶²⁷ за инспиратора војног удара чијој су мрежи пучисти припадали. Било је то крајње изненађујуће откриће за читаву турску јавност имајући у виду перцепцију војске као тврђаве секуларизма и кемализма која је посебну пажњу посвећивала провери посвећености својих чланова кемалистичким вредностима. Инфилтрација гулениста се више повезивала са полицијом него са армијом. Управо зато је пуч и био предмет бројних теорија завере.⁶²⁸ Остало је отворено питање у којој мери су негуленисти били укључени у организацију и извођење пуча.⁶²⁹ Ердоган је искористио пуч и ситуацију након пуча да финализује своје идеје

---

⁶²³ Владимир В. Ајзенхамер, „Односи Републике Турске и Сједињених Америчких Држава током деценије владавине Партије правде и развоја (од 2002. до 2012. године)“, 336 – 341.

⁶²⁴ Према: Исто, 346.

⁶²⁵ Mujeeb R. Khan, “The July 15th Coup: A Critical Institutional Framework for Analysis”, In: *Turkey's July 15th Coup: What Happened and Why*, eds. M Hakan Yavuz and Bayram Balci, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2018, 52.

⁶²⁶ Arwa Ibrahim, „Pokušaj puča u Turskoj 2016: O čemu je bio i šta se desilo od tada?“, 16. 7. 2022. Доступно на: <https://balkans.aljazeera.net/teme/2022/7/16/pokusaj-puca-u-turskoj-2016-o-cemu-je-bio-i-sta-se-desilo-od-tada>, приступљено: 20. 4. 2024.

⁶²⁷ Држава је дуго толерисала и подупирала активности Гуленовог покрета као представника етатистичког ислама. Након пуча из 1997. године долази до пуцања савезништва услед процене да је покрет превише ојачао. Суочен са оптужбама за кршење секуларног поретка, Гулен се преселио у САД. Иако су оптужбе против њега одбачене 2008. године, он је остао да живи у Пенсилванији. Његово испоручивање Турској представља један од главних проблема у односима две државе. Видети у: Владимир В. Ајзенхамер, „Односи Републике Турске и Сједињених Америчких Држава током деценије владавине Партије правде и развоја (од 2002. до 2012. године)“, 343.

⁶²⁸ Özgür Mutlu Ulus, “The Poverty of State Theory: How Marxists in Turkey Read the 15 July Coup Attempt”, In: *Erdoğan's 'New' Turkey Attempted Coup d'état and the Acceleration of Political Crisis*, ed. Nikos Christofis, London and New York: Routledge, 2020, 161.

⁶²⁹ Mujeeb R. Khan, “The July 15th Coup: A Critical Institutional Framework for Analysis”, 53.

о преласку на председнички систем и да потпуно очисти државне институције од нелојалних елемената. У амбијенту ванредног стања заведеног након војног удара, процењује се да су турске власти ухапсиле, отпустиле или суспендовале преко 130 000 људи из различитих институција од војске до просветних установа. Ухапшено је или смењено скоро 50 000 припадника безбедносног апарата, укључујући суспензије за преко 140 адмирала и генерала.⁶³⁰ Тиме је припремљен терен за формализацију Ердоганове победе поновним покретањем иницијативе за прелазак на председнички систем.

6.2.1. Проглашење победника: прелазак на председнички систем

Пропашћу пучистичких планова Ердоган се нашао у изузетно повољној позицији са изгледним шансама да реализује стари план преласка на председнички систем. На тај начин би уједно финализовао своју вишегодишњу борбу за рedefиницију кемалистичког карактера турског политичког система. Република Турска је од успостављања 1923. године прошла дуг пут од скупштинског преко парламентарног и полупредседничког до председничког система уведеног након референдума 2017. године. Најпре је Уставима из 1921. и 1924. године уведен је скупштински систем који је у првим годинама постојања Републике био у сенци доминантне улоге Кемала Ататурка и његовог наследника на председничкој функцији Исмета Инонуа. Устав из 1961. године увео је класичан парламентарни систем доносећи излазне гаранције за армију, правосуђе чиме је посејао семе старатељства које ће Уставом из 1982. године бити конкретизовано. Премда је Уставом из 1982. године потврђен парламентарни систем, председник Републике је добио шира овлашћења па је систем у одређеној мери подсећао на полупредседнички. Ипак, он се није могао квалификовати тако због одсуства директног избора председника. Уставним амандманима из 2007. године уведени су непосредни председнички избори чиме је систем скоро па еволуирао у полупредседнички.⁶³¹

Као што је наведено, идеја о преласку на председнички систем није потекла од Ердогана. Ову идеју је својевремено заговарало више политичара. Присталице председничког система током седамдесетих су биле Туркешова МХП и Ербаканова Партија националног спаса.⁶³² За време премијерског, а од 1989. године и председничког мандата Тургута Озала интензивирана је дебата о потреби увођења председничког система. Озал је био заговорник президентијализма као решења за сталну политичку нестабилност. Његов наследник на функцији председника, Сулејман Демирел је такође подржавао овај предлог.⁶³³ У амбијенту све учесталијих политичких криза

---

⁶³⁰ Наведено према и видети више: Birol A. Yeşilada, “The AKP, religion, and political values in contemporary Turkey: implications for the future of democracy”, 602.

⁶³¹ Према: Милица Топаловић, „Конституционализација председничког система у Турској: Даље од демократије, ближе деспотији“, 34, 38; Амандмани ипак не предвиђају овлашћења председника да распусти парламент што је карактеристика полупредседничког модела. Према: Ergun Özbudun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, 95.

⁶³² Према: Vuk Lazić, „Uvođenje predsedničkog sistema u Turskoj: perspektive i izazovi“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 13, 22, 2019, 49.

⁶³³ Након истека председничког мандата 2000. године, Демирел је престао да заговара прелазак на председнички систем. Видети више у: Battal Yilmaz, *The Presidential System in Turkey: Opportunities and Obstacles*, 32 – 33.

почетком деведесетих, идеја о преласку на председнички систем је добијала на значају. Проширење председничких овлашћења Уставом из 1982. године имало је за последицу честа спорења између председника и премијера око опсега њихових овлашћења. То је посебно уочљиво у односима између председника Озала и премијера Сулејмана Демирела. Неслагања између председника Сезера и Булента Ецевита резултирала су политичком и економском нестабилношћу.⁶³⁴

Присталица председничког система био је и Реџеп Тајип Ердоган који је након доласка на власт предлагао прелазак на президенцијализам америчког типа.⁶³⁵ Међутим, имајући у виду утицај кемалистичких старатељских институција било је нереално очекивати покретање ове иницијативе током првих неколико година власти АКП. Како је текао процес развлашћивања старатеља тако су се све више појављивале идеје о јачању извршне гране власти кроз увођење чистог председничког система. Први корак на том плану било је усвајање уставних амандмана на референдуму 2007. године. Амандманима су уведени непосредни председнички избори уместо дотадашњих избора у парламенту. Тиме је, као што је истакнуто, Турска у суштини (неформално) прешла из парламентарног на полупредседнички систем. Ова одлука је била иницирана раније описаном опструкцијом избора Абдулаха Гула за председника Републике од стране старатељских институција. Први непосредни избори за председника након усвајања амандмана одржани су 2014. године и на њима је Ердоган изабран већ у првом кругу са освојених 51,79% гласова.⁶³⁶

Након што је изабран за председника Ердоган је интензивирао припреме за прелазак на председнички систем. У томе су га накратко омели резултати избора из 2015. године на којима је изгубио неопходну већину за реализацију плана. Хомогенизација курдских гласова око ХДП имала је утицаја на слабији изборни резултат. Такав развој догађаја натерао је Ердогана да тражи савезника за финализацију целог процеса. И као што је у првим годинама своје власти ту помоћ имао у Гуленовом покрету, тако је коалиција са МХП Девлета Бахчелија (*Devlet Bahçeli*) омогућила Ердогану имплементацију плана транзиције на председнички систем. Неуспели покушај пуча послужио је као оправдање да се цео процес убрза. Предлог уставних амандмана о увођењу председничког система је након договора АКП и МХП поднет на усвајање Великој народној скупштини, а након референдума 16. априла 2017. године званично усвојен тесном већином од 51,41%. Док је власт уставне промене правдала позивањем на стабилност, ефикасност одлучивања, економски развој, опозиција је промене оштро критиковала као део Ердоганових ауторитарних амбиција.⁶³⁷ Они су уместо преласка на председнички систем предлагали реформе које би постојећи систем учиниле функционалнијим и демократскијим.⁶³⁸ Годину дана након усвајања предлога на референдуму одржани су први избори по новом систему на којима је

---

⁶³⁴ Видети више: Vuk Lazić, „Uvođenje predsedničkog sistema u Turskoj: perspektive i izazovi“, 52.

⁶³⁵ Према: Battal Yilmaz, *The Presidential System in Turkey: Opportunities and Obstacles*, 33.

⁶³⁶ Vedran Zlatić, „Republika Turska u svjetlu rezultata referenduma od 16. IV. 2017. g. – povratak u prošlost stopama „izabranog sultana““, 966, 968.

⁶³⁷ Yeşim Arat and Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, 265; Vuk Lazić, „Uvođenje predsedničkog sistema u Turskoj: perspektive i izazovi“, 56.

⁶³⁸ Battal Yilmaz, *The Presidential System in Turkey: Opportunities and Obstacles*, 89.

Ердоган победио у првом кругу са освојених 53% гласова наспротив скоро 31% гласова колико је добио другопласирани Мухарем Инце (*Muharrem İnce*), кандидат ЦХП.⁶³⁹

Уставне амандмане треба посматрати као врхунац вишегодишње борбе за редефиницију (кемалистичког) политичког система. Преласком на председнички систем је, након свих изазова са којима се сусретала Ердоганова влада претходних година, озваничена победа алтернативне визије турског друштва и политичког система. Поменути амандманима укинута су последњи трагови старатељског система оличени у прерогативима војног судства.⁶⁴⁰ Имајући у виду улогу и значај правосуђа у прошлости, уставним реформама председник је добио значајна овлашћења у погледу утицаја на судску грану власти услед чега се поставља питање степена њене независности. То се односи пре свега на именовања чланова Уставног суда и Врховног већа судија и тужилаца, некада моћних кемалистичких старатеља. Од 15 чланова Уставног суда, председник води главну реч у избору чак 12 судија. Такође, председник је добио право доношења декрета са законском снагом. Његов мандат траје 5 година уз могућност једног реизбора. Међутим, уколико парламент иницира нове изборе током трајања другог мандата, постоји могућност поновне кандидатуре.⁶⁴¹ Насупрот америчком президентијализму, уставне измене не прописују ограничење броја потпредседника.⁶⁴² Могло би се рећи да је турски президентијализам ближи латиноамеричким моделима, нарочито уколико се подсетимо карактеристика делегативне демократије – антиинституционализма, одсуства хоризонталне одговорности, персонализма.⁶⁴³

6.3. Перспективе и развој кемализма: између изворних принципа и измењене стварности

Развој, односно редефиниција кемализма након 1950. године може се сагледавати као одговор на популарност конкурентских политика. Промене су заправо биле прилагођавање ове идеологије постојећим констелацијама у турском друштву. У том кључу треба сагледавати кемалистичке реинтерпретације главних принципа, првенствено национализма и секуларизма. Према томе, погрешно је посматрати кемализам као фиксну идеологију неспремну да се мења у складу са потребама времена. Многе првобитне поставке су напуштене у потрази за одрживим и оптималним моделом. Оно што је стварало дојам о ригидности кемализма јесте улога старатељских институција које су у очувању кемалистичког карактера Турске црпиле легитимитет свог ексклузивног положаја. Ономогућавајући слободно такмичење различитих

---

⁶³⁹ Ови избори су били карактеристични по томе што је трећепласирани кандидат Селухатин Демирташ (8% гласова) био у затвору. Према: Yeşim Arat and Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, 267.

⁶⁴⁰ Battal Yılmaz, *The Presidential System in Turkey: Opportunities and Obstacles*, 89.

⁶⁴¹ Vedran Zlatić, „Republika Turska u svjetlu rezultata referenduma od 16. IV. 2017. g. – povratak u prošlost stopama „izabranog sultana““, 970 – 971; Видети више у: Article 101, 116, 146, у: Constitution of the Republic of Turkey, The official translation published by the Grand National Assembly of Turkey, Department of Laws and Resolutions, May 2019, p. 77 – 88, 110 – 112. Доступно на: https://www.anayasa.gov.tr/media/7258/anayasa_eng.pdf, (приступљено 22. 4. 2024.).

⁶⁴² Видети више: Article 106, у: Constitution of the Republic of Turkey, 83 – 86.

⁶⁴³ Милица Топаловић, „Конституционализација председничког система у Турској: Даље од демократије, ближе деспотији“, 49.

идеја, односно демократски развој, оне су урушавале популарност и кредибилитет самог кемализма на чије су се очување константно позивале.

Неокемалисти истичу да Ататурк није имао за циљ стварање репресивне идеологије. Према њима, за идеолошку ригидност је одговорна војска.⁶⁴⁴ Притом, треба бити обазрив у таквим квалификацијама. Управо је војни режим након 1980. године иницирао успостављање турско-исламске синтезе као званичног идеолошког оквира. Упркос посвећености кемалистичким начелима, војни режим је покренуо тренд који ће кулминирати доласком АКП на власт. Као што је речено, идеолошка ригидност старатеља је била више у фаворизовању свог погледа на кемализам и ограничавању супротних идеолошких система, него у неспремности да кемалистичке принципе прилагођавају стварној друштвеној клими.

Према неокемалистичким виђењима кемализам је потребно реинтерпретирати у складу са савременим трендовима.⁶⁴⁵ С тим у вези, у погледу перспективе ЦХП, бивши министар привреде Кемал Дервиш (*Kemal Derviş*) је истицао да кемализам не може бити једина идеолошка референца странке. Партија своју идеологију мора додатно разрадити у складу са универзалним принципима социјалдемократије. Под утицајем тада популарног „Трећег пута“ предлагао је стварање савремене државе благостања која би пружала услуге заједно са приватним сектором. Његова визија трансформације турске економије на тржишним начелима подразумевала је напуштање ранијих етатистичких идеја.⁶⁴⁶ Промене друштвено-политичког амбијента, нарочито након 2002. године, наводе на закључке о уласку у еру посткемализма и постисламизма.⁶⁴⁷ Корекције ранијих ставова посебно у вези са политиком секуларизма постају приметне променом партијског руководства 2010. године.

Као што је раније истакнуто, ЦХП је на челу са Киличдароглуом ублажила ставове по многим питањима. Далеко толерантнији однос према религији илуструју наведени примери јавног истицања религиозности истакнутих чланова странке. Такође, ЦХП је била део коалиционог савеза који је сачињавала и отворено исламистичка Партија среће (*Saadet Partisi*).⁶⁴⁸ Реч је о странци коју су након гашења Партије врлине основали Неџметин Ербакан и његови сарадници.⁶⁴⁹ Биле су то значајне промене у политици главне кемалистичке партије у односу на период Бајкаловог председавања. Заузимање толерантнијег става према религији представља логичан потез страначког руководства у настојању да буде изборно конкурентна опција. Другим

---

⁶⁴⁴ Emre Demir, “Role of Kemalism in Turkey’s EU Accession Process”, Master (M. A) in Advanced European and International Studies, Centre international de formation européenne: Institut européen des hautes études internationales, 2010, 68. Доступно на: <https://www.ie-ei.eu/IE-EI/Ressources/file/memoires/2010/Demir.pdf>, (Приступљено 27. 4. 2024.).

⁶⁴⁵ Видети више: Исто.

⁶⁴⁶ Наведено према: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People’s Party, Secularism and nationalism*, 95.

⁶⁴⁷ Видети више: İlker Aytürk, “Post-Post-Kemalism: In Search of a New Paradigm”, *European Journal of Turkish Studies*, Доступно на: <http://journals.openedition.org/ejts/8223>, (приступљено 27. 4. 2024.); О постисламизму видети у: Asef Bayat, “The Coming of a Post-Islamist Society,”; Kamran Bokhari and Farid Senzai, *Political Islam in the Age of Democratization*.

⁶⁴⁸ Pinar Kandemir, *The JDP and Making the Post-Kemalist Secularism in Turkey*, 226.

⁶⁴⁹ Када је затворена Партија врлине, наследница угашене Партије благостања, Ербаканове присталице су основале Партију среће, а група умерених и реформски настројених чланова АКП.

речима, неминовност коју је наметала политичка стварност. Чини се да је на тај начин пронађен најоптималнији модел вођења секуларне политике. Очување секуларног карактера државе уз поштовање верских слобода. Послуживши се Едевитовом терминологијом, могло би се рећи да је странка почела да практикује политику секуларизма „који поштује религију“.⁶⁵⁰

Ако се и кемалистички принцип национализма посматра кроз перспективу ЦХП, могу се приметити значајна одступања у односу на изворно схватање. То се уочава првенствено у односу према курдском питању. Треба подсетити да је доласком Киличдароглуа, странка истицала потребу помирења и унапређења курдских права као неизоставан део процеса демократизације.⁶⁵¹ Постало је јасно да је стара политика хомогенизације идентитета (у случају Курда) доживела неуспех и да свако будуће решење мора узети у обзир етничке специфичности курдског становништва. Ердоганова политика вишеструких идентитета окупљених око турског држављанства као уједињујућег идентитета није дала жељене резултате. У том погледу се може говорити о алтернативним приступима попут консоцијације и центрипетализма. Притом, када је реч о консоцијацији она се не мора нужно везивати за територијалну аутономију, с обзиром на осетљивост тог питања у Турској. Консоцијациона решења се могу посматрати кроз гаранцију колективних права. Оно што је неспорно, то је да свако решење проблема подразумева вођење компромисних политика. У основи свега лежи посвећеност демократским процедурама и вредностима.

Упркос изолационистичким коренима изворног кемализма и постојању антизападног сентимента, савремени кемализам артикулисан унутар ЦХП подржава приступање Турске Европској унији. То је посебно приметно од одласка са чела странке Дениза Бајкала који није гајио изражен евроентузијазам. Чланство у ЕУ се не посматра као одступање од изворног кемализма, већ као логичан продужетак кемалистичког модернизаторског пројекта и умрежавања са савременим светом.⁶⁵² Проевропска оријентација ЦХП је саставни део покушаја те партије да се профилише као модерна, европска социјалдемократска странка. Деконструкцијом старатељских институција које су полагале ексклузивно право на тумачење садржаја кемализма, идеолошка еволуција ЦХП је олакшана. Имајући у виду историјски значај и аутентичност, неспорно је да кемализам има велики потенцијал за даљи развој.

---

⁶⁵⁰ Према: Sinan Ciddi, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, 101.

⁶⁵¹ Sinan Ciddi and Berk Esen, "Turkey's Republican People's Party: Politics of Opposition under a Dominant Party System", 423 – 424.

⁶⁵² Aydin Cingi, *CHP: A Party on the Road to Social Democracy*, 11.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

На основу изложеног може се констатовати да од увођења вишестраначја у Турској, а посебно након промене власти 1950. године, траје процес реинтерпретације кемалистичких принципа. Прокламујући се за заштитнике кемалистичког поретка и полагајући право на тумачење кемалистичких принципа, старатељи су сужавали могућности развој кемализма. Такође, наметањем својих тумачења исправног кемалистичког пута, старатељске институције предвођене армијом су подривале кредибилитет кемалистичке идеологије. То је имало негативне ефекте и на демократски квалитет институционалног поретка. Другим речима, позивајући се на заштиту кемалистичког поретка, старатељи су временом почели да санкционишу све оно што је по њиховој процени било претња очувању истог. У том склопу лежи кључ њиховог ексклузивног положаја који ће временом постати кочница развоју демократије у Турској.

Кемалистичка елита је након сваке војне интервенције успевала да обезбеди за себе излазне гаранције путем којих је јачала свој институционални положај. То се посебно односи на положај војске. Немогућност изабране владе да успостави контролу над сектором безбедности, стварала је од армије ауторитарну енклаву која свој легитимитет црпи у самододељеној улози чувара кемалистичког уставног поретка. У таквој ситуацији, где легитимно изабрани актери делују без стварне политичке моћи, у оквирима које су наметнули кемалистички старатељи, консолидација демократије није могућа. С обзиром да су старатељска овлашћења кодификована Уставом, ове институције су своје активности правдале позивањем на Устав и законе Републике Турске. У остваривању свог основног задатка заштите кемалистичких принципа, републиканске елите се нису устручавале да ограниче демократске стандарде. Једном речју, очување кемализма по цену жртвовања демократске перспективе.

Када је реч о реинтерпретацији самог кемализма, након 1950. године ова идеологија се тумачи у складу са хладноратовским контекстом. Старатељи су настојали да очувају кемалистичке контуре поретка инсистирајући првенствено на принципима национализма и секуларизма. Своје виђење кемализма супростављали су екстремној левици и растућој исламистичкој опцији. Усвајање турско-исламске синтезе од стране војног режима треба посматрати управо у том контексту, као оружје у борби против екстрема. С друге стране, у оквиру ЦХП кемализам се почео интерпретирати у левичарском кључу. Истовремено са левичарским интерпретацијама кемализма, „Ататуркову идеју“ су присвајали и десничари. Један од лидера пуча из 1960. године, Алпарслан Туркеш постаће вођа ултранационалистичке МХП. Реч је о странци која се у свом деловању такође позивала на Кемала Ататурка и достигнућа кемалистичке револуције. Дакле, у читавом низу интерпретација кемализма, у раду су првенствено третиране оне званичне формулације артикулисане од стране старатељских институција и ЦХП, партије која је због свог историјског значаја постала готово синоним за кемализам. Иако је ова странка неретко била у сукобу са армијским врхом, који је и затворио након пуча 1980. године, они су делили основне вредности кемализма изражене у неопходности очувања кемалистичко-секуларног карактера турске државе.

Кемалистички принципи секуларизма и национализма били су изложени највећим променама. Редифиницију ових принципа диктирало је доминантно друштвено расположење. Ако се подсетимо Озалове неасертивне визије секуларизма⁶⁵³, видећемо да је она производ дуге еволуције која је налагала реинтерпретацију кемалистичког секуларизма у, према јавном истицању религије, толерантнији модел. У том оквиру треба посматрати и Ердоганову политику

⁶⁵³ Видети четврти део, поглавље: „Турска након 1980: победа или пораз кемализма?“.

секуларизма као део те исте еволуције, која је започела још 1950. године доласком на власт Демократске партије. Асертивни кемалистички секуларизам је био препрека демократским стремљењима. Може се констатовати да је дата редефиниција била неопходност и да представља једини одржив модел у земљи где је ислам камен темељац изградње националног идентитета. Ублажавање секуларних позиција ЦХП сведочи у прилог томе. Из тога следи да у креирању институционалних аранжмана, елите треба да узму у обзир бројне културолошке специфичности како би обезбедили ефикасно функционисање институција. Наравно, од тога зависе и демократски исходи једне земље.

У вези са редефиницијом секуларизма може се посматрати и редефиниција кемалистичког национализма. Припадност османско-исламској култури био је дефинишући елемент у кемалистичкој конструкцији турског националног идентитета. У складу са модернизаторским тенденцијама кемалистичких реформатора, секуларизмом је требало ограничити јавно истицање ових фундаменталних идентитетских маркера. Тиме је створена неодржива ситуација у којој је требало јачати национални идентитет занемаривањем оних фактора на којима је саздан. Свесне неодрживости изворног секуларног модела национализма, војне власти су промовисале политику турско-исламске синтезе. Отуда се реинтерпретација национализма кроз наглашавање османско-исламског наслеђа може означити природном и неизбежном еволуцијом. Турски национализам није поклекао пред исламизмом, већ је редефинисан кроз признање и јавно истицање својих османско-исламских корена. Дакле, то не значи да је редефинисана верзија национализма инкорпорирала османско-исламско наслеђе, већ је почела да јавно истиче њихову примарну улогу у конструкцији турског националног идентитета.

У свом навођењу ислама као везивног ткива идентитетски подељеног становништва, турске власти су нарочито након 1980. године привилеговале ханефијски мезхеб сунитског ислама. Ограничавајући тиме инклузију алевита и шафијских Курда, оваква политика је јачала интраетничке и интеретничке поделе у друштву. На тај начин је жртвовано национално јединство као један од главних циљева кемалистичке револуције. У свом покушају да асимилује курдско становништво, кемалистичка политика хомогенизације идентитета је доживела неуспех. Притом, треба нагласити да је реч о делимичном неуспеху који се односи на курдско становништво. Не треба заборавити да је турска нација грађена од различитих етничких групација окупљених око заједничког османско-исламског наслеђа уз императив прихватања преимућства турског језика. Док су се различити народи са својим препознатљивим етничким обележјима уклопили у инклузивну концепцију кемалистичког национализма, Курди су у највећој мери остали изван турског националног пројекта. Очувању њихове идентитетске посебности допринела је и настањеност на географски кохерентном простору. И остали кемалистички принципи су реинтерпретирани у кључу који су наметали савремени глобални трендови. Етатизам је тумачен у складу са демократским и тржишним начелима. Већина принципа је изгубила своју првобитну вредност, значење или употребљивост. Ова еволуција је била логичан и неопходан исход прилагођавања новом и другачијем друштвено-политичком контексту.

Атмосфера вишеслојне поларизације поговодала је снажењу утицаја старатељских институција, у првом реду војске. Учестали пучеви су били одговор на стање политичке нестабилности проузроковано идентитетским и идеолошким поделама. Интересантно је то да су се ове поделе у великој мери преклапале. Курди су остварење својих права тражили у оквиру левичарског покрета. Алевити су у секуларној левици видели гаранцију једнакости свог положаја и брану дискриминацији којој су били изложени током историје. С друге стране, у стању свеопште нестабилности и немогућности влада левог и десног центра да изађу на крај са тим проблемима, јачале су исламистичке опције. У атмосфери константних криза, покрет Неџметина Ербакана је

стицао све ширу популарност код маса, нудећи свој програм заснован на исламским начелима као решење за проблеме са којима се савремена Турска суочава.

На крају, потребно је назначити да је еволутивни процес редефиниције кемалистичких начела састављен од неколико кључних тачака или скретница које су преусмериле даљи развој. Једна од најзначајнијих тачака или скретница био је долазак Демократске партије на власт 1950. године. Кемалистички принципи су почели да се тумаче у складу са хладноратовским идеолошким контекстом. Секуларизам и национализам се све отвореније реинтерпретирају кроз наглашавање значаја османско-исламског наслеђа. Пуч из 1980. године и прокламовање турско-исламске синтезе, као званичног идеолошког оквира за решавање идентитетских проблема, представља кључну скретницу у контексту редефиниције националног питања. Долазак на власт АКП 2002. године представља кулминацију процеса редефиниције кемалистичког карактера турског политичког система, док се неуспели покушај пуча 2016. године може окарактерисати као почетак завршне фазе тог процеса. Преласком на председнички систем 2017. године озваничена је победа алтернативног друштвено-политичког модела чија отворена артикулација траје још од 1950. године. Могло би се рећи да је политички развој у Турској био проткан критичним тачкама које су онемогућавале демократизацију државе и друштва.

ЛИТЕРАТУРА

Монографије, радови у зборницима, чланци:

Ајзенхамер В. Владимир и Наташа М. Јовановић, „Анализа демократичности парламентарних избора у Републици Турској 2015. године са освртом на историјску генезу изборног процеса“, *Српска политичка мисао*, 49, 3, 2015, 189–209.

Баргл Петер, *Албанци: Од средњег до краја 20. века*, Београд: Клио, 2019.

Димон Пол, „Период Танзимата (1839 – 1878).“ у: *Историја Османског царства*, прир. Робер Мантран, 517 – 586. Београд: Клио, 2022.

Димон Пол и Франсоа Жоржон, „Умирање једног Царства 1908 – 1923“, у: *Историја Османског царства*, прир. Робер Мантран, 647 – 724, Београд: Клио, 2022.

Ђурић Живојин и Владимир Ајзенхамер, „Политички систем Турске на размеђу кемализма и исламизма“, *Српска политичка мисао*, 34, 4, 2011, 441–466.

Ђурковић Миша, „Односи Турске и Сједињених Америчких Држава“. У: *Турска – регионална сила*, ур. Александар Раковић, Миша Ђурковић, 120 – 137. Београд: Институт за европске студије, 2013.

Ђурковић Миша, „Фетулах Гјулен и џемат Хизмет“. У: *Турска – регионална сила*, ур. Александар Раковић, Миша Ђурковић, 63 – 83. Београд: Институт за европске студије, 2013.

Жоржон Франсоа, „Последњи трзаји 1878 – 1908“. у: *Историја Османског царства*, прир. Робер Мантран, 587 – 646, Београд: Клио, 2022.

Кампанини Масимо, *Историја Средњег истока 1798 – 2006*, Београд: Клио, 2011.

Клог Ричард, *Историја Грчке новог доба*, Београд: Клио, 2000.

Мил, Џон Стјуарт, *Разматрања о представничкој влади*, Загреб: Факултет политичких наука, 1989.

Ортајли Илбер, *Најдужи век империје*, Београд: Српска књижевна задруга, 2004.

Павловић К. Стеван, *Историја Балкана 1804 – 1945*, Београд: Клио, 2018.

Спасојевић Душан, „Улога војске у Турској кроз историју и данас: Да ли су џамије постале касарне, минарети бајонети, а верници војници Реџепа Тајипа Ердогана?“, У: *Турска – регионална сила*, ур. Александар Раковић, Миша Ђурковић, 42 – 46. Београд: Институт за европске студије, 2013.

- Танасковић Дарко, *Велики повратак Турске? Неоосманизам или исламизам*, Београд: Службени гласник, 2015.
- Танасковић Дарко, *Ислам – догма и живот*, Београд: Српска књижевна задруга, 2008.
- Танриер Х. Супхи, Увод, у: Зоран Св. Томић, *Камал Ататурк – творац нове Турске*, Београд: Планета, 1939.
- Томић Св. Зоран, *Камал Ататурк – творац нове Турске*, Београд: Планета, 1939.
- Топаловић Милица, „Конституционализација председничког система у Турској: Даље од демократије, ближе деспотији“, *Политичка ревија*, 69, 3, 2021, 33 – 54.
- Хурани Алберт, *Историја арапских народа*, Београд: Слио, 2016.
- Чорбић Душан, „Улога цивилно – војних односа у развоју Републике Турске“, *Политичка ревија*, 65, 3, 2020, 211 – 234.
- Akural, M. Sabri, “Kemalist Views on Social Change”, у: *Ataturk and the Modernization of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, Boulder, Colorado: Westview Press, 1984, 125 – 152.
- Alaranta Toni, *Contemporary Kemalism: From Universal Secular-Humanism to Extreme Turkish Nationalism*, London and New York: Routledge, 2014.
- Arat Yeşim and Şevket Pamuk, *Turkey between Democracy and Authoritarianism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Arikan E. Burak, “The programme of the nationalist action party: an iron hand in a velvet glove?”, *Middle Eastern Studies*, 34, 4, 1998, 120 – 134.
- Aslan Seyfettin and Müslüm Kayacı, “Historical Background and Principles of Kemalism”, *Social Sciences*, 8, 1, 2013, 16 – 32.
- Atabaki Touraj and Erik Jan Zürcher, “Introduction”, In: *Men of Order Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah*, eds. Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher, London & New York: I.B. Tauris, 2004, 1 – 12.
- Atabaki Touraj, “The Caliphate, the Clerics and Republicanism in Turkey and Iran Some Comparative Remarks”, In: *Men of Order Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah*, eds. Touraj Atabaki and Erik J. Zürcher, London & New York: I.B. Tauris, 2004, 44 – 64.
- Aydin Ertan, “Peculiarities of Turkish Revolutionary Ideology in the 1930s: The Ülkü Version of Kemalism, 1933–1936”, *Middle Eastern Studies*, 40, 5, 2004, 55 – 82.
- Azak Umut, *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation State*, London and New York: I.B. Tauris, 2010.
- Bekić Janko, „Turska duboka država: stay behind mreža koja je nadživjela hladni rat“, *Političke analize*, 6, 23, 2015, 44 – 47.

- Bermek Sevinç, *The rise of hybrid political Islam in Turkey: origins and consolidation of the JDP*, Cham: Palgrave Macmillan, 2019.
- Birtek Faruk, “The Rise and Fall of Etatism in Turkey, 1932 – 1950: The Uncertain Road in the Restructuring of a Semiperipheral Economy”, *Review* (Fernand Braudel Center), Vol. 8, No. 3, 1985, 407 – 438.
- Bishku B. Michael, “Kemal Ataturk and Habib Bourguiba: Brothers from Different Mothers?“, In: *Kurdish Issues: Essays in Honor of Robert W. Olson*, ed. Michael M. Gunter, 1 – 14. Costa Mesa: Mazda Publishers, 2016.
- Blyth Mark, „Institucije i ideje“, U: *Teorije i metode političke znanosti*, ur. David Marsh, Gerry Stoker, 286 – 304, Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2005.
- Bobero Žan i Mišlin Milo, *Laiciteti bez granica*, Loznica: Karpos, 2011.
- Bokhari Kamran and Farid Sensai, *Political Islam in the Age of Democratization*, New York: Palgrave Macmillan, 2013.
- Bose Sumantra, *Secular states, religious politics: India, Turkey, and the future of secularism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali I*, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 2000.
- Bozkurt Esat Mahmut, *Atatürk İhtilali III*, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 2000.
- Bruinessen van Martin, *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*, London and New Jersey: Zed Books Ltd, 1992.
- Cagaptay Soner, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, London and New York: Routledge, 2006.
- Cagaptay Soner, *The New Sultan: Erdogan and the Crisis of Modern Turkey*, London and New York: I.B. Tauris, 2017.
- Cebelis Džordž, *Veto igrači: Kako rade političke institucije*, Beograd: Službeni glasnik, 2016.
- Cengiz, Çağatay Fatih, “Resistance to change: the ideological immoderation of the Nationalist Action Party in Turkey”, *Turkish Studies*, 22, 3, 2020.
- Ciddi Sinan and Berk Esen, “Turkey's Republican People's Party: Politics of Opposition under a Dominant Party System”, *Turkish Studies*, 15,3, 2014, 419 – 441.
- Ciddi Sinan, *Kemalism in Turkish Politics: The Republican People's Party, Secularism and nationalism*, London and New York: Routledge, 2009.
- Ciddi Sinan, “Kemalist advocacy in a post-Kemalist era?“, In: *The Turkish AK Party and its Leader: Criticism, opposition and dissident*, ed. Ümit Cizre, 20 – 39, London and New York: Routledge, 2016.

- Çolak Yılmaz, “Ottomanism vs. Kemalism: Collective memory and cultural pluralism in 1990s Turkey”, *Middle Eastern Studies*, 42, 4, 2006, 587 – 602.
- Čorbić Dušan, „Razvoj Republikanske narodne partije (CHP) i njena uloga u stvaranju Republike Turske“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 14, 23, 2020, 141 – 162.
- Dal Robert, *Poliarhija: participacija i opozicija*, Beograd: Filip Višnjić, 1997.
- Denoeux Guilain, “The Forgotten Swamp: Navigating Political Islam,” *Middle East Policy*, 9, 2, 2002, 56 – 81.
- Diamond Larry, *The Spirit of Democracy: The Struggle to Build Free Democracies Throughout the World*, New York: Times Books, 2008.
- Dogan Recep, *Political Islamists in Turkey and the Gülen Movement*, Cham: Palgrave Macmillan, 2020.
- Dönmez Özgür Rasim, “Nationalism in Turkey: Political Violence and Identity”, *Ethnopolitics*, 6, 1, 2007, 43 – 65.
- Dumont Paul, “The Origins of Kemalist Ideology”, y: *Ataturk and the Modernization of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, 25 – 44. Boulder, Colorado: Westview Press, 1984.
- Düzyol Tamer, “Which Kemalism? – The Amorphous and Diverse Frames in the Party System,” in: *Kemalism as a Fixed Variable in the Republic of Turkey*, eds. Lutz Berger and Tamer Düzyol, 129 – 142, Baden-Baden: Ergon, 2019.
- Easton David, „Theoretical Approaches to Political Support“, *Canadian Journal of Political Science*, Canadian Political Science Association and Société québécoise de science politique, vol. 9, no. 3, 1976.
- Eligür Banu, *The Mobilization of Political Islam in Turkey*, Cambridge: Cambridge UP, 2010.
- Feroz Ahmad, *The making of modern Turkey*, London: Routledge, 1993.
- Freeden Michael, *Ideology: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Freeden Michael, *Ideology Studies: New Advances and Interpretations*, London, New York: Routledge, 2021.
- Garapon Béatrice and Adnan Celik, “From Tribal Chiefs to Marxist Activists: Kurdistan from 1946 to 1975”, in: *The Cambridge History of the Kurds*, edited by Hamit Bozarslan, Cengiz Gunes and Veli Yadirgi, 229 – 249. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Garretton, Antonio Manuel, *Incomplete Democracy: Political Democratization in Chile and Latin America*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003.
- Gellner Ernest, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb: Politička kultura, 1998.
- Gershoni Israel, James P. Jankowski, *Egypt, Islam, and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900 – 1930*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1987.

- Gershoni Israel, *The Emergence of Pan-Arabism in Egypt*, Tel Aviv: Shiloah Center for Middle Eastern and African Studies, 1981.
- Ghazi Atatürk, Mustafa Kemal, *The Great Speech*, Ankara: Atatürk Research Center, 2008.
- Giritli İsmet, “Kemalism as an Ideology of Modernization”, In: *Ataturk And The Modernization Of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, 251 – 253. Boulder, Colorado: Westview Press, 1984.
- Göle Nilüfer, “Secularism and Islamism in Turkey: The Making of Elites and Counter-Elites”, *Middle East Journal*, 51, 1, 1997, 46 – 58.
- Gülalp Haldun, “Enlightenment by Fiat: Secularization and Democracy in Turkey”, *Middle Eastern Studies*, 41, 3, 2005, 351 – 372.
- Gumuscu Sebnem, “Class, Status, and Party: The Changing Face of Political Islam in Turkey and Egypt”, *Comparative Political Studies*, 43, 7, 2010, 835 – 861.
- Gunter Michael, “Turkey, Kemalism, and the ‘Deep State’.”, In: *Conflict, Democratization, and the Kurds in the Middle East*, eds. M.Gürses and D. Romano, 17 – 39. New York: Palgrave, 2014.
- Guo Suijan and Gary A. Stradiotto, *Democratic Transitions: Modes and Outcomes*, London and New York: Routledge, 2014.
- Hakov Džengiz, *Istorija savremene Turske*, Prizren: Centar za turkološka istraživanja Balkana, 2011.
- Hale William and Ergun Özbudun, *Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey: The Case of the AKP*, London and New York: Routledge, 2010.
- Hanioğlu M. Şükrü, *Ataturk: An Intellectual Biography*, Princeton: Princeton University Press, 2011.
- Hanioğlu M. Şükrü, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902 – 1908*, Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Huntington P. Semjuel, *Treći talas*, Beograd: Stubovi kulture, 2004.
- Hejvud Endru, *Političke ideologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.
- Heper Metin, *The state and Kurds in Turkey: the question of assimilation*, Houndsmill, Basingstoke, Hampshire, UK: Palgrave Macmillan, 2007.
- Hershlag Z. Y., Atatürk’s Etatism, y: *Ataturk and the Modernization of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, 171 – 180, Boulder, Colorado: Westview Press, 1984.
- Horowitz L. Donald, “The Challenge of Ethnic Conflict: Democracy in Divided Societies”, *Journal of Democracy*, vol. 4 no. 4, 1993, 18 – 38.
- Houston Christopher, *Islam, Kurds and the Turkish Nation State*, Oxford, New York: Berg, 2001.
- Huntington P. Samuel, *Political Order in Changing Societies*, New Haven and London: Yale University Press, 2006.

- İrem Nazım, “Turkish Conservative Modernism: Birth of a Nationalist Quest for Cultural Renewal”, *International Journal of Middle East Studies*, 34, 1, 2002, 87 – 112.
- Jović Dejan, „Turska”, *Bliski istok*, ur. Mirjana Kasapović, 353 – 371. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2016.
- Kadioğlu Ayşe, “The paradox of Turkish nationalism and the construction of official identity”, *Middle Eastern Studies*, 32, 2, 1996, 177 – 193.
- Kamrava Mehran, “Military Professionalization and Civil-Military Relations in the Middle East”, *Political Science Quarterly*, 115, 1, 2000, 67 – 92.
- Kandemir Pinar, *The JDP and Making the Post-Kemalist Secularism in Turkey*, Cham: Palgrave Macmillan, 2022.
- Karasipahi Sena, *Muslims in modern Turkey: Kemalism, modernism and the revolt of the Islamic intellectuals*, London & New York: I.B. Tauris, 2009.
- Karpat H. Kemal, *Turkey's Politics: The Transition to A Multi-Party System*, New Jersey: Princeton University Press, 1959.
- Katalin Siska, “Fear not...! Turkish nationalism and the six arrows system — A state in search of a nation”, *Hungarian Journal of Legal Studies*, 57, 3, 2016, 275 – 288.
- Keyder Caglar, “Whither the Project of Modernity? Turkey in the 1990s”, In: *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, eds. Sibel Bozdoğan and Resat Kasaba, 37 – 51, Seattle and London: University of Washington Press, 1997.
- Keyman E. Fuat, Şebnem Gümüüşçü, *Democracy, Identity and Foreign Policy in Turkey: Hegemony Through Transformation*, Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2014.
- Khan R. Mujeeb, “The July 15th Coup: A Critical Institutional Framework for Analysis”, In: *Turkey's July 15th Coup: What Happened and Why*, eds. M Hakan Yavuz and Bayram Balçı, 46 – 77, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2018.
- Kili Suna, “Kemalism in Contemporary Turkey”, *International Political Science Review*, 1, 3, 1980, 381 – 404.
- Kiratli, Sabri Osman, “European integration policy in Turkey: a comparison of the Republican People's Party (CHP) and the Nationalist Movement Party (MHP), 1965–2011”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 15, 3, 2015, 261 – 279.
- Kirişçi Kemal and Gareth M. Winrow, *The Kurdish Question and Turkey: An Example of a Trans-State Ethnic Conflict*, London and New York: RoutledgeCurzon, 1997 (2004).
- Kirişçi Kemal, “Disaggregating Turkish citizenship and immigration practices”, *Middle Eastern Studies*, 36:3, 2000, 1 – 22.

Krstić Zoran i Dušan Čorbić, „Evolucija turskog nacionalizma: od kemalističkog do religijskog modela”, *Politički život : časopis za analizu politike*, Vol. 2022, No. 23, 2022, 35 – 44.

Krstić Zoran, *Latinska Amerika – izazovi i prepreke demokratizacije*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, 2014.

Kösebalaban Hasan, *Turkish Foreign Policy: Islam, Nationalism, and Globalization*, New York: Palgrave Macmillan, 2011.

Kudryashova Irina, “Comparative Analysis of the Development of Political Systems of Turkey, Egypt, Iran and Iraq”, In: *Is Non-Western Democracy Possible? A Russian Perspective*, Ed. Alexey D. Voskressensky, 175 – 235. New Jersey: World Scientific, 2017.

Kuru T. Ahmet, *Secularism and State Policies toward Religion: The United States, France, and Turkey*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Lalić Vojislav, *Turska bez Ataturka*, Beograd: Filip Višnjić, 1997.

Landau M. Jacob, *Radical politics in modern Turkey*, London and New York: Routledge, 1974.

Langmoen Sindre, “The ideological framework of the Turkish MHP and the Grey Wolves”, *The Policy of National Security*, 13, 2022, 69 – 78.

Lazić Vuk, „Uvođenje predsedničkog sistema u Turskoj: perspektive i izazovi“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 13, 22, 2019, 47 – 67.

Lewis Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*. London, Oxford, New York: Oxford University Press, 1968.

Linc Huan i Alfred Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd: Filip Višnjić, 1998.

Linz J. Juan and Alfred Stepan, “Toward Consolidated Democracies”, In: *The Global Divergence of Democracies*, eds. Larry Diamond and Marc F. Plattner, 93 – 112. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 2001.

Linz J. Juan, „Crisis, Breakdown, and Reequilibration“, In: *The Breakdown of Democratic Regimes*, eds. Juan Linz and Alfred Stepan, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978.

Lord Ceren, “Between Islam and the nation; nation-building, the ulama and Alevi identity in Turkey”, *Nations and Nationalism*, 23, 2016, 1 – 20.

Lowndes Vivien, Mark Roberts, *Why Institutions Matter: The New Institutionalism in Political Science*, Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 2013.

Margulies Ronnie and Ergin Yildizoğlu, “The Resurgence of Islam and the Welfare Party in Turkey”. *Political Islam: Essays from Middle East Report*, edited by Joel Beinin and Joe Stork, 144 – 153. Berkeley: University of California Press, 1997.

Mataković Hrvoje, „Temeljne značajke historijskog institucionalizma”, *Glasnik prava*, 5, 2, 2014, 1 – 11.

McLaren M. Lauren, *Constructing Democracy in Southern Europe: A comparative analysis of Italy, Spain and Turkey*, London and New York: Routledge, 2008.

Merkel Wolfgang, "Embedded and defective democracies", *Democratization*, 11, 5, 2004, 33 – 58.

Merkel Wolfgang, „Teorije transformacije: demokratska konsolidacija postautoritarnih društava“, *Politička misao*, 36, 3, 1999, 121 – 150.

O'Donnell Guillermo, "Delegative Democracy", *Journal of Democracy*, 5, 1, 1994, 55 – 69.

Oran Baskın and Karabekir Akkoyunlu, "Kemalism and the Republican People's Party (CHP)". In: *Authoritarianism and Resistance in Turkey*, eds. E. Özyürek, G. Özpınar, E. Altındış, 11 – 18. Cham: Springer, 2019.

Oriju Moris, „Teorija institucije i osnivanja“, u: *Institucije i institucionalizam*, ur. Petar Bojanić i Ivan Mladenović, 299 – 324, Beograd: Službeni glasnik, 2010.

Ortaylı İlber, *O bliskoj prošlosti Turske*. Sarajevo: Connectum, 2019.

Ortaylı İlber, *Od tradicije ka budućnosti*, Sarajevo: Connectum, 2018.

Özbudun Ergun, "AKP at the Crossroads: Erdoğan's Majoritarian Drift", *South European Society and Politics*, 19, 2, 2014, 155 – 167.

Özbudun Ergun and Ömer Faruk Gençkaya, *Democratization and the Politics of Constitution-Making in Turkey*, Budapest: Central European University Press, 2009.

Özbudun Ergun, *The constitutional system of Turkey: 1876 to the present*, New York: Palgrave Macmillan, 2011.

Özbudun Ergun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, 2000.

Özbudun Ergun, „Democratization in the Middle East: Turkey-How Far from Consolidation?“, *Journal of Democracy*, vol. 7 no. 3, 1996, 123 – 138.

Öztürk Erdi Ahmet and Semiha Sözeri, "Diyamet as a Turkish Foreign Policy Tool: Evidence from the Netherlands and Bulgaria", *Politics and Religion*, 11, 3, 2018, 624 – 648.

Parla Taha and Andrew Davison. *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress or Order?*, Syracuse NY: Syracuse University Press 2004.

Peker Recep, *İnkılâp Dersleri*, Istanbul: İletişim yayımları, [1935] 1984.

Pekesen Berna, "Atatürk's unfinished revolution – The Turkish student movement and left-wing Kemalism in the 1960s", in: *Kemalism as a Fixed Variable in the Republic of Turkey*, eds. Lutz Berger and Tamer Düzyol, 97 – 118. Baden-Baden: Ergon, 2019.

Perekli Feriha, "The Ideological Framing of the National Outlook Parties in Turkey", *New Middle Eastern Studies*, 2, 2012, 1 – 21.

- Peters B. Guy, *Institutional Theory in Political Science: The New Institutionalism*, London and New York: Pinter, 1999.
- Podeh Elie and Onn Winckler, "Introduction: Nasserism as a Form of Populism", In: *Rethinking Nasserism: Revolution and historical memory in modern Egypt*, eds. Elie Podeh and Onn Winckler, 1 – 42. Gainesville: University Press of Florida, 2004.
- Podunavac Milan, „Republikanizam i konstitucionalizam“, u: *Konstitucionalizam i ustavni dizajn u demokratskoj recesiji*, ur. Biljana Đorđević, 11 – 25. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije, Fakultet političkih nauka UB, 2018.
- Przeworski Adam, "Democracy as a Contingent Outcome of Conflict." In: *Constitutionalism and Democracy*, eds. J. Elster and R. Slagstad, Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Ravlić Slaven, *Svjetozi ideologije: Uvod u političke ideologije*, Podgorica, Zagreb: CID, Politička kultura, 2013.
- Reilly Benjamin, *Democracy in Divided Societies: Electoral Engineering for Conflict Management*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Sarigil Zeki, "The Turkish Military: Principal or Agent?“, *Armed Forces & Society*, 40, 1, 2014. 168 – 190.
- Satana S. Nil, "Civil-Military Relations in Europe, the Middle East and Turkey“, *Turkish Studies*, 12, 2, 2011, 279 – 292.
- Schedler Andreas, "What is Democratic Consolidation?“, *Journal of Democracy* 9, 2, 1998, 91 – 107.
- Seker Nesim, "Vision of Modernity in the Early Turkish Republic: An Overview“, *Actual – Historia Online*, 14, 2007. 49 – 56.
- Selznik Filip, „Stari i novi institucionalizam“, u: *Institucije i institucionalizam*, ur. Petar Bojanić i Ivan Mladenović, 237 – 245, Beograd: Službeni glasnik, 2010.
- Sengupta Anita, "The Arab Spring and the Turkish Model“, In: *Perspectives on Turkey's Multi-Regional Role in the 21st Century*, ed. Mujib Alam, 135 – 151. New Delhi: Knowledge World, 2015.
- Seyhun Ahmet, *Competing Ideologies in the Late Ottoman Empire and Early Turkish Republic Selected Writings of Islamist, Turkist, and Westernist Intellectuals*, London, New York: I.B. Tauris, 2021.
- Shankland David, *The Alevis in Turkey: The Emergence of a Secular Islamic Tradition*, London and New York: RoutledgeCurzon, 2003.
- Sisk Timothy, *Democratization in South Africa: The Elusive Social Contract*, Princeton: Princeton University Press, 1995.
- Škorić Marko i Aleksej Kišjuhas, *Vodič kroz ideologije I*, Novi Sad: AKO 2014, Zola štampa, 2014.
- Smit D. Antoni, *Nacionalni identitet*, Beograd: XX vek, 2010.

- Somer Murat, “Moderation of religious and secular politics, a country's “centre” and democratization”, *Democratization*, 21, 2, 2014. 244 – 267.
- Söyler Mehtap, *The Turkish Deep State: State Consolidation, Civil-Military Relations and Democracy*, London and New York: Routledge, 2015.
- Stewart Michael, “Modernity and the Alevis of Turkey: Identity, Challenges and Change”, *Journal of International Relations*, Volume 9, 2007, 50 – 60.
- Tarhan Gulce, ”Roots of the headscarf debate: Laicism and secularism in France and Turkey”, *Journal of Political Inquiry*, 4, 2011. 1 – 32.
- Taş Hakkı, “Turkey – from tutelary to delegative democracy”, *Third World Quarterly*, 36, 4, 2015. 776 – 791.
- Teodosijević Mirjana, „Ataturk – laicism i vera”, u: *Progonjeni islam* (Ivan Ejub Kostić, Rade Božović, Mirjana Teodosijević), 285 – 312, Beograd: Utopija, 2013.
- Tekinalp, *Kemalizm*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2004.
- Ter-Matevosyan Vahram, *Turkey, Kemalism and the Soviet Union Problems of Modernization, Ideology and Interpretation*, Cham: Palgrave Macmillan, 2019.
- Tezcür, Güneş Murat, *Muslim Reformers in Iran and Turkey: The Paradox of Moderation*, Austin, Tex.: University of Texas Press, 2010.
- Turan İlter, “Continuity and Change in Turkish Bureaucracy: The Kemalist Period and After”, y: *Ataturk and the Modernization of Turkey*, ed. Jacob M. Landau, 99 – 121. Boulder, Colorado: Westview Press, 1984.
- Turen Alen, *Nova paradigma: Za bolje razumevanje savremenog društva*, Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- Turnaoğlu Banu, *The Formation of Turkish Republicanism*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2017.
- Tzortzis Ioannis, *Greek Democracy and the Junta : Regime Crisis and the Failed Transition of 1973*, London: I.B. Tauris & Company, 2020.
- Ugur-Cinar Meral, Ali Acikgoz and Berk Esen, “Party change and cleavage shifting in the global South: the case of Ecevit’s CHP in Turkey”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 2023.
- Ulus Mutlu Özgür, *The Army and the Radical Left In Turkey: Military Coups, Socialist Revolution and Kemalism*, London, New York: I.B. Tauris, 2011.
- Ulus Mutlu Özgür, “The Poverty of State Theory: How Marxists in Turkey Read the 15 July Coup Attempt”, In: *Erdoğan’s ‘New’ Turkey Attempted Coup d’état and the Acceleration of Political Crisis*, ed. Nikos Christofis, 156 – 175. London and New York: Routledge, 2020.

- Usul Resul Ali, *Democracy In Turkey: The Impact of EU Political Conditionality*, London and New York: Routledge, 2011.
- Uzer Umut, *An Intellectual History of Turkish Nationalism*, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2016.
- Vasović Vučina, „Lajphartova konsociaciona demokratija“, predgovor za knjigu: Lajphart Arend, *Modeli demokratije*, Podgorica i Beograd: CID i Službeni list SCG, 1999.
- Vladislavljević Nebojša, „Demokratija, konsolidacija demokratije i primer Srbije“, u: *Ustav i demokratija u procesu transformacije*, ur. Milan Podunavac, 195 – 207. Beograd: Fakultet političkih nauka, Udruženje za političke nauke Srbije, 2011.
- Wehler Hans-Ulrich, *Nacionalizam: povijest, oblici, posljedice*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2005.
- Whitehead Lawrence, *Democratization: Theory and Experience*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2002.
- Wolff Stefan, “Electoral-Systems Design and Power-Sharing Regimes”, In: *Power Sharing: New Challenges For Divided Societies*, eds. I. O’Flynn & D. Russell, 59 – 74. London: Pluto Press, 2005.
- Yavuz M. Hakan, *Islamic Political Identity in Turkey*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2003.
- Yavuz M. Hakan, *Nostalgia for the Empire: The Politics of Neo-Ottomanism*, New York, Oxford: Oxford University Press, 2020.
- Yavuz M. Hakan, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Yavuz M. Hakan, *Toward an Islamic Enlightenment: The Gülen Movement*, Oxford and New York: Oxford University Press, 2013.
- Yavuz M. Hakan, “Understanding Turkish secularism in the 21th century: a contextual roadmap”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 19, 1, 2019.
- Yeğen Mesut, “Kurdish Nationalism in Turkey, 1898–2018”, in: *The Cambridge History of the Kurds*, edited by Hamit Bozarslan, Cengiz Gunes and Veli Yadirgi, 311 – 332. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Yeşilada A. Birol, “The AKP, religion, and political values in contemporary Turkey: implications for the future of democracy”, *Turkish Studies*, 24, 3–4, 2023. 593 – 616.
- Yilmaz Battal, *The Presidential System in Turkey: Opportunities and Obstacles*, Cham: Palgrave Macmillan, 2018.
- Yilmaz Ihsan, “Beyond Post-Islamism: Transformation of Turkish Islamism Toward 'Civil Islam' and Its Potential Influence in the Muslim World”, *European Journal of Economic and Political Studies*, Vol. 4, No. 1, 2011, 245 – 280.

Yilmaz Ihsan and Galib Bashirov, "The AKP after 15 years: emergence of Erdoganism in Turkey", *Third World Quarterly*, 39, 9, 2018. 1812 – 1830.

Yilmaz Ihsan and Ismail Albayrak, *Populist and Pro-Violence State Religion: The Diyanet's Construction of Erdoğanist Islam in Turkey*, Singapore: Palgrave Macmillan, 2022.

Yilmaz Ihsan, Greg Barton, James Barry, "The Decline and Resurgence of Turkish Islamism: The Story of Tayyip Erdoğan's AKP", *Journal of Citizenship and Globalisation Studies*, 1, 1, 2017. 48 – 62.

Zlatić Vedran, „Republika Turska u svjetlu rezultata referenduma od 16. IV. 2017. g. – povratak u prošlost stopama „izabranog sultana““, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 54, 4, 2017. 947 – 979.

Zürcher J. Erik, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, London: I.B.Tauris, 2010.

Zürcher J. Erik, *Turkey: A Modern History*, London and New York: I. B. Tauris, 2004.

Интернет извори:

Дисертације, чланци, публикације:

Ајзенхамер В. Владимир, „Односи Републике Турске и Сједињених Америчких Држава током деценије владавине Партије правде и развоја (од 2002. до 2012. године)“, Докторска дисертација. Универзитет у Београду: Факултет политичких наука, 2017, 144. Доступно на: https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/9844?locale-attribute=sr_RS.

Aytürk İlker, "Post-Post-Kemalism: In Search of a New Paradigm", *European Journal of Turkish Studies*. Доступно на: <http://journals.openedition.org/ejts/8223>.

Bayat Asef, "The Coming of a Post-Islamist Society," *Critical Middle East Studies*, 1996, Доступно на: <https://scholarlypublications.universiteitleiden.nl/handle/1887/9768>.

Çarmikli Sabri Eyup, "Caught between Islam and the West: secularism in the Kemalist discourse", PhD thesis, London: The University of Westminster, 2011. Доступно на: https://westminsterresearch.westminster.ac.uk/download/25707cc1301df55c0c560c1d32b3d54c878ac95541c15a83917dd71e0f25a6c4/2271008/Eyup_Sabri_CARMIKLI.pdf.

Cingi Aydin, *CHP: A Party on the Road to Social Democracy*, Friedrich Ebert Stiftung, 2011. Доступно на: <https://library.fes.de/pdf-files/id/ipa/08193.pdf>.

Demir Emre, "Role of Kemalism in Turkey's EU Accession Process", Master (M. A) in Advanced European and International Studies, Centre international de formation européenne: Institut européen des hautes études internationales, 2010. Доступно на: <https://www.ie-ei.eu/IE-EI/Ressources/file/memoires/2010/Demir.pdf>.

Ibrahim Arwa, „Pokušaj puča u Turskoj 2016: O čemu je bio i šta se desilo od tada?“, 16. 7. 2022. Доступно на: <https://balkans.aljazeera.net teme/2022/7/16/pokusaj-puca-u-turskoj-2016-o-cemu-je-bio-i-sta-se-desilo-od-tada>.

Islamists in Egypt and Turkey: a comparison. Доступно на: <https://english.alarabiya.net/amp/features/2013/05/08/Islamists-in-Egypt-and-Turkey-a-comparison>.

Karakas Cemal, “Turkey: Islam and Laicism Between the Interests of State, Politics, and Society”, Frankfurt: Peace Research Institute Frankfurt, Reports No. 78, 2007. Доступно на: https://www.prif.org/fileadmin/HSFK/hsfk_downloads/prif78.pdf.

Taspinar Ömer, “Turkey’s Middle East Policies: Between Neo-Ottomanism and Kemalism”, 7. 10. 2007. Доступно на: https://carnegieendowment.org/files/cmec10_taspinar_final.pdf.

Valenzuela J. Samuel, “Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings: Notion, Process, and Facilitating Conditions”. Доступно на: https://kellogg.nd.edu/sites/default/files/old_files/documents/150_0.pdf.

Устави, документи, званични сајт:

CHP history, доступно на: <https://en.chp.org.tr/chp-tarihi>.

Constitution of the Turkish Republic 1961, доступно на: <https://www.anayasa.gen.tr/1961constitution-text.pdf>.

Constitution of the Republic of Turkey (1982), доступно на: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6b5be0.html>.

Constitution of the Republic of Turkey, The official translation published by the Grand National Assembly of Turkey, Department of Laws and Resolutions, May 2019. Доступно на: https://www.anayasa.gov.tr/media/7258/anayasa_eng.pdf.

Earle Mead Edward, „The New Constitution of Turkey“, *Political Science Quarterly*, Vol. 40, No. 1, 1925. Доступно на: <https://www.anayasa.gen.tr/english.htm>. У: [1924constitution.pdf \(bilkent.edu.tr\)](#).

PREDMET REFAH PARTISI (STRANKA BLAGOSTANJA) I DRUGI protiv TURSKE (Predstavke br. 41340/98, 41342/98, 41343/98 i 41344/98). Доступно на: [https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-107696&filename=CASE%20OF%20REFAH%20PARTISI%20\(THE%20WELFARE%20PARTY\)%20AND%20OTHERS%20v.%20TURKEY%20%20%5BSerbian%20Translation%5D.pdf](https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-107696&filename=CASE%20OF%20REFAH%20PARTISI%20(THE%20WELFARE%20PARTY)%20AND%20OTHERS%20v.%20TURKEY%20%20%5BSerbian%20Translation%5D.pdf)

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Душан Чорбић је рођен 12. јула 1994. године у Новом Пазару. Факултет политичких наука Универзитета у Београду, међународни смер, уписао је школске 2013/2014. године, а дипломирао у септембру 2017. године. Исте године уписује мастер студије „Политиколошке студије религије“, а завршни мастер рад на тему „Концепт подељеног друштва – изазов демократској консолидацији држава Балкана“ одбранио је у септембру 2018. године са оценом 10 (десет). Након успешно завршених мастер студија, кандидат је у октобру 2018. године уписао докторске академске студије политикологије. Као сарадник у настави на предмету Упоредна политика на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, био је ангажован у току школских 2018/2019. и 2019/2020. године. Такође, учествовао је као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја на пројекту „Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту“ (бр. 179076) на Факултету политичких наука, а од јануара 2022. године запослен је у Институту за политичке студије.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Душан Чорбић

Број индекса: 28/18

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„Кемализам као фактор настанка и развоја савременог политичког система Републике Турске“

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Београду, _____

Потпис аутора:

_____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Душан Чорбић

Број индекса: 28/18

Студијски програм: Докторске студије политикологије

Наслов рада: „Кемализам као фактор настанка и развоја савременог политичког система Републике Турске“

Ментор: проф. др Зоран Крстић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора:

У Београду, _____

_____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Кемализам као фактор настанка и развоја савременог политичког система Републике Турске“ која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
- 3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора:

У Београду, _____

_____

- 1. Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
- 2. Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
- 3. Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
- 4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
- 5. Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
- 6. Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.